

КОРНІЙ ЛУК'ЯНЮК, НАДІЯ БАБИЧ, МАР'ЯН СКАБ

Українська мова

для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням румунською мовою

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Львів
Видавництво «Світ»
2014

УДК 811.161.2(075.3):=135.1

ББК 81.411.1я72+(81.474.1)

Л 84

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 07.02.2014 № 123)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проводив
*Інститут української мови НАН України,
Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України

Експерти, які здійснювали експертизу:

Н.О. Яценко

– кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України;

В.Ф. Чемес

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

О.М. Петрук

– кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Ж.О. Кошкіна

– науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України;

Н.А. Михайловська

– завідувач сектора науково-методичного забезпечення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин і освітніх зв'язків з діаспорою Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України

Лук'янюк К.

Л 84 Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням румунською мовою : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. / К. Лук'янюк, Н. Бабич, М. Скаб. – Львів : Світ, 2014. – 208 с.

ISBN 978-966-603-866-4

УДК 811.161.2(075.3):=135.1

ББК 81.411.1я72+(81.474.1)

ISBN 978-966-603-866-4

© Лук'янюк К.М., Бабич Н.Д.,
Скаб М.С., 2014

© Штурма М.С., художнє
оформлення, 2014

© Видавництво «Світ», 2014

Любий друже!

Відшуміло веселе й безтурботне літо. Стала на порозі твоєї дороги у світ знань золотокоса осінь, кличе до школи.

Серед багатьох підручників, які ти братимеш до рук, щоб збагачувати свій розум знаннями, а сердечко – радістю від пізнання нового і від впевненості, що легко пригадаєш вивчене раніше, буде і цей підручник. Ти знову зможеш позмагатися з однокласниками, пограти з ними в граматичні ігри, поборотися за першість у виконанні творчих завдань і тестів, поdiskутувати на цікаві теми, повправлятися у швидкості засвоєння нового матеріалу. І твій комп'ютер теж стане у нагоді, адже він – не лише для ігор, а й твій надійний помічник для отримання інформації кожною мовою, яку ти знаєш. А знатимеш ти все краще і краще й мову українську – мову твоєї Держави і мову твоїх друзів, а часто і родичів – українців.

Успіхів тобі й упевненості, що все, чого ти навчишся, прислужиться тобі у житті!

Бережи цю книжку – вона послужить тим, хто візьме її після тебе, та й тобі знадобиться перед шкільними випускними іспитами.

БУДУ Я НАВЧАТИСЬ МОВИ ЗОЛОТОЇ

Буду я навчатись мови золотої
у трави-веснянки, у гори крутої,
в потічка зеленого, що постане річкою,
в пагінця зеленого, що зросте смерічкою.
Буду я навчатись мови-блискавиці
в клетоті гарячим кованої криці,
у корінні пружному ниви колоскової,
в леготі шовковому пісні колискової,
щоб людському щастю дбанок свій надбати,
щоб раділа з нами Україна-мати...

Андрій Малишко

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

– завдання підвищеної складності

– завдання з розвитку мовлення

– творче завдання

– завдання виконувати методом АБВ...

– завдання виконувати методом «Мікрофон»

– вправа-гра

– робота з комп'ютером

КРАСА І БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вправа 1. Прочитайте тексти. З кожного випишіть виділені автором ознаки української мови і сформулюйте висновок про красу, багатство і суспільну роль цієї національної і державної мови.

НАЙВИЩИЙ ДАР

Як веселонька блискуча,
переливна, миготюча,
по моїй країні милій
мова дивная дзвенить,
в казці, в пісні легкокрилій,
в юних спогадах ідилій,
мов струмочок, стугонить.
Сонцем ясним, холодочком,
камінцями, корінцями
поміж ніжних пишних трав
ллється, котиться струмочком
і в своїм огнистім плесі,
ніби в світлім піднебесі,
одбиває, одпливає
мільонами прояв...

(Григорій Чупринка)

Мово рідна! Ти ж – як море – безконечна, могутня, глибинна.
Котиш і котиш хвилі своїх лексиконів, а їм немає кінця-краю.

Красо моя! В тобі мудрість віків, і пам'ять тисячоліть, і зойк матерів у годину лиху, і переможний гук лицарів у днину побідну, і пісня серця дівочого в коханні своїм, і крик новонародженого; в тобі, мово, неосяжна душа народу – його щирість і щедрість, радощі й печалі, його труд, і піт, і кров, і сміх, і безсмертя його. Арфо серця мого! Люблю зажуру пісень твоїх, і невмирущий оптимізм гумору твого, і музику слів твоїх. Скарбе мій єдиний, з тобою я найбагатший і найдужчий у світі, без тебе – перекотиполе, що його вітер несе у сіру безвість, у млу небуття. Твердине моя, і захисток, і гордість, і розрада в годину смутку. Люблю тебе і в гніві, коли ти клекочеш, як вулкан, і гриміш громами на ворогів, і вбити можеш словом єдиним, як блискавкою. Люблю і твою ніжність, ласкавість, лагідність, коли ти одним-однісіньким словом зігріваєш, мов сонце, і підносиш над хмари та між зорі, і повертаєш до діяння, до життя, наснаго моя і мудрий вічний учителю мій.

Світлоносна! Ти завжди вабиш, чаруєш, кличеш на теплі й могутні хвилі свої. І я, вірний і вічний юнга твій... Єдина печаль проймає, що не вистачить життя, аби переплисти твій мовний океан. Бо ти є Вічність. Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого.

Тож такою і будь вічно, мово рідна.

(Сергій Плачинда)

* * *

Велична, щедра і прекрасна мова,
прозора й чиста, як гірська вода, –
то України мова барвінкова, –
така багата й вічно молода.
Вона, як ніжна пісня колискова,
заходить в серце й душу з ранніх літ,
ця мова, наче пташка світанкова,
що гордо лине в свій стрімкий політ.

(Юлія Косинська)

* * *

Золоте курчатко
в золотій торбинці
принесло сьогодні
літери дитинці.
А дитина з літер
збудувала слово.
І звучить, як пісня,
українська мова.

(Ганна Чубач)

Хочеться задати важливе запитання: що таке мова? Звісно, вчених визначень цього явища не бракує, проте... Як чисто прагматично, то все зрозуміло: мова – засіб спілкування між народами, класами, індивідуумами. В організованому суспільстві що вищий ступінь володіння нею, то, напевне, ліпше. Високо організоване виробництво, політизовані суспільні формування, армія потребують чітких і доступних команд загальнозрозумілою мовою з метою точного і чіткого виконання. Але чи тільки для цього слугує мова людям? Чи тільки для спілкування? А для мислення? Для його повноти й щирості?.. Як верталася колись надвечір жниця з поля, вона співала зовсім не з огляду на спілкування – для себе, для вираження своєї душі. Але яка має бути мова, що уособлює душу? Мова – як продукт душі і сама душа – певним чином як продукт рідної мови?

Либонь, варто задуматись.

(Василь Биков)

«Що це є Батьківщина?» – раз питалася Оля, а батько радо відповів на це дитині:

«Знай, батьківщина – це ріка, що серед поля,
поза селом, ген, попід лісом, тихо плине,
це в саді нашому дерева, зілля, квіти,
це на ланах пшениця злотокоса,
це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер,
це на левадах скошена трава в покосах,
це наші всі пісні і молитви щоденні,
це рідна мова – скарб, якого ти не згубиш,
це небо, синє вдень, а серед ночі темне,
це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш».

(Богдан-Ігор Антонич)

БРАТЕРСЬКЕ

Як нема без зірок небозводу,
як блакиті без сонця нема,
так і мови нема без народу
і народу без мови нема.

Скільки люду і мов на планеті –
стільки дива, що й віри не йму.
Але буду і буду до смерті
перед ними схилятись тому,
що є мова і мого народу,
що народ є і мій серед них.
Вирви з серця одвічну погорду,
мов немає у світі малих.

Для народу свого велика
кожна з мов, як творіння вінець,
люд без мови – то глина безлика,
без'язика отара овець.
Хай не буде братам переводу.
Бо не буде, як жару без дров,
без братерства і твого народу,
як і мови не буде без мов.

(Володимир Забаштанський)

Г. Зубченко-Пришедько. Вічність

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ДО 6 КЛАСУ

Слово є носієм лексичного і граматичного значення, але повністю його природа розкривається лише у сполученні з іншими словами, тобто у словосполученні і реченні.

§ 1. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ. ГОЛОВНЕ І ЗАЛЕЖНЕ СЛОВО У СЛОВСПОЛУЧЕННІ

Словосполучення (*îmbinarea de cuvinte*) – це смислове і граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів, з яких одне є головним (від нього ставлять запитання), а інше (до нього ставлять запитання) чи інші залежать від нього:

осінній ранок, засіяти поле, недалеко від школи, сіють жито і пшеницю, скласти вдвоє, бігти швидко.

Від головного до залежного слова завжди можна поставити запитання. Наприклад:

ранок який? – осінній ранок; засіяти що? – засіяти поле;
недалеко від чого? – недалеко від школи, допомогти кому? – допомогти братові.

Словосполучення бувають **непоширені** і **поширені**. *Непоширені* – це словосполучення, що складаються з двох слів, наприклад: *теплий вечір, читати вірші*. *Поширені* словосполучення складаються з трьох і більше слів, наприклад: *сіють жито і пшеницю, громадянська лірика Міхая Емінеску, нова станція метро*.

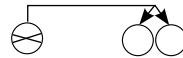
Схеми словосполучень

а) непоширеного

читати вірші

б) поширеного

сіють жито і пшеницю

Вправа 2. Перепишіть словосполучення та визначте головне і залежне слово, запишіть запитання від головного до залежного слова.

Зразок: купити хліба: чого? .

Виконати роботу, високе дерево, доглядати за братиком, доступний для учнів, крайній термін, працюю стомлений, мені

весело, схвальний відгук, холодно дітям, холодно зустріти, письмове й усне завдання.

Змістовий зв'язок головного і залежного слова встановлюється за допомогою запитання, яке ставиться від головного слова до залежного (*висаджувати що? квіти, ранок який? осінній, сісти як? зручно*), а граматичний зв'язок між ними виражається ще й за допомогою закінчення (*захоплюватися музикою*) або прийменника і закінчення (*виступати на сцені*).

Не є словосполученнями:

а) підмет і присудок, бо вони утворюють речення (*світить місяць*);

б) поєднання іменників або займенників із прийменниками (*на столі, з ним*);

в) незалежні одне від одного слова, пов'язані сполучниками (*книжка і зошит*).

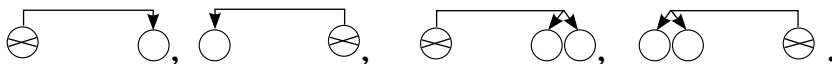
Головним словом у словосполученні може бути іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник, наприклад: *голос диктора, гучна заява, доступний усім, другий у списку, користуюся підручником, далеко від стадіону, мені соромно*.

Вправа 3. З поданими словами утворіть словосполучення. Поставте запитання від головного до залежного слова.

Брат, до бабусі, завітати, вмотитися, старший, зручно, двір, спати, спересердя, солодко, сказати, ваш.

Вправа 4. Напишіть по одному словосполученню з іменником, прикметником, дієсловом і прислівником у функції головного слова. Стрілкою вкажіть на залежне слово.

Вправа 5. Складіть і запишіть словосполучення, що відповідали б таким схемам:

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Встановіть відповідність між словами. Утворені словосполучення запишіть:

мріяти	головою
добре	мрія
давня	про щастя
сосна	карпатська
думати	вчитися

2. Встановіть відповідність між словами. Утворені словосполучення запишіть.

А	материна	1	зошит
Б	новенький	2	назавжди
В	скласти	3	польовою дорогою
Г	запам'ятати	4	хустка
Д	їхати	5	іспит

3. У якому рядку сполучення слів не є словосполученням?

- А довгий день
- Б гарно співає
- В дружно живуть
- Г ваші друзі
- Д день і ніч

4. У якому рядку словосполучення поширене?

- А смачна вода
- Б водний транспорт
- В наше сільське господарство
- Г сьомий поверх
- Д щаслива доля

Вправа 6. «Наздожени Ауріку!»

Дівчинка за 1 хвилину написала 7 словосполучень. Чи випередиш її?

§ 2. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА

Речення (proorosiția) – це основна синтаксична одиниця, що відрізняється від словосполучення тим, що:

- речення виражає закінчену думку;
- речення – це синтаксична одиниця, що передбачає, як правило, наявність підмета і присудка;
- реченню властиве значення часу;
- речення – це інтонаційно оформлене єдине ціле;
- речення – це засіб спілкування між людьми (комунікативна одиниця).

Вправа 7. Перепишіть речення, підкресліть головні члени речення, випишіть словосполучення, погруппувавши їх за головним словом.

У червоному сонці осінньому червоні летять журавлі (Г. Грай).

Речення – це основна комунікативна одиниця, яка виражає граматично й інтонаційно оформлену завершену думку.

Наприклад: *Я до безтями люблю Україну, вишивку гарну, червону калину* (Я. Ковальова). *Мій народ головою піднісся вище тисячі стратосфер* (П. Тичина).

За наявністю підмета і присудка, тобто за складом граматичної основи, речення поділяються на два види: двоскладні і односкладні.

Двоскладними (proposiții bimembre) називають такі речення, в яких є і підмет, і присудок. Наприклад: Настали жнива. Хліб не дуже вродив (І. Нечуй-Левицький). Кожне з цих речень можна схематично зобразити так:

Настали жнива. \ominus \ominus . Хліб не дуже вродив. \ominus \ominus .

Односкладними (proposiții monomembre) називають речення, в яких є лише один головний член, подібний до підмета чи до присудка, наприклад: *Сонце. Спекса. Літо у розпалі. Мені дримається. Вечоріє...*

Перші три речення за їх граматичною основою можна оформити схемою \ominus , а два останні – \ominus .

Вправа 8. Перепишіть речення і визначте, які з них двоскладні, які односкладні. Намалюйте схему граматичної основи кожного речення.

1. Двір. Господарські будівлі. Людей нема (*Журн.*). 2. Нові човни стояли над самим ставом, готові до спуску. 3. Тут не можна ловити рибу. Високий берег. 4. Тихо, і ясно, і пусто в саду... (*Олександр Олесь*). 5. Театр. Напівосвітлена сцена. «Сон літньої ночі». 6. Шила в мішку не сховаєш (*Н. тв.*). 7. Надворі поночіло*. Все небо було засноване хмарами (*І. Нечуй-Левицький*).

Вправа 9. Випишіть з підручника української літератури по три двоскладні й односкладні речення. Поясніть склад граматичної основи кожного речення.

Вправа 10. Складіть по два речення за схемою \ominus і за схемою \ominus .

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. Яке речення односкладне?

- А Запарувала рілля на батьковому полі.
- Б Сіється-родиться жито й пшениця на рідній землі.
- В Мені кортить спробувати пострибати на скейті.
- Г Вклонімося жінці, її материнській величності.

* *Поночіло* – настала ніч.

2. Яке речення двоскладне?

- А Обов'язково навчуся я чемно вклонятися матері.
- Б Почуваюся впевнено на уроках української мови.
- В Мені часто вчувається голос моєї прабабусі.
- Г Сьогодні розвиднілося дуже рано.

3. У якому рядку подано не речення, а словосполучення?

- А Степ і сонце. Степ і тиша. Цілина.
- Б Козацькому роду нема переводу.
- В Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Г Вірю, прагну, будую, люю недаремно піт.

Вправа 11. Хто за 2 хвилини створить більше речень за зразком?

1. Мені не спиться. 2. Сказали прийти завтра.

§ 3. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

За метою висловлювання речення поділяються на **розповідні** (propozitii enunțiative), **питальні** (propozitii interogative) і **спонукальні** (propozitii imperative).

Речення, що містять у собі різні повідомлення, якими обмінюються співрозмовники, називаються **розповідними**, наприклад: *Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом стали вищими* (Гр. Тютюнник).

Вправа 12. Перепишіть текст, поясніть, яка мета висловлена кожним реченням. Зачитайте розповідні речення.

Віорел з дитинства любив грати у футбол. І що змусило його сьогодні відмовитися взяти участь у шкільному турнірі?

Адже він любив мати сильних суперників! Справжня, майже професійна гра його захоплювала, сповнювала віри в себе, у свою команду. Невже причина у вчорашній суперечці з Василем? Вони сперечалися про... О, так, про те, чи може дівчина бути в команді. Зосталися кожен при своїй думці. Чи дійдуть згоди до початку турніру?

Речення, що містять у собі запитання, на які мовець сподівається отримати відповідь, називаються **питальними**. Наприклад: *Де ж ви, мої голуб'ята, мої соколи ясні?* (Марко Вовчок). *Ти плачеш, скрипалю?* (М. Бучко).

Вправа 13. Складіть по одному питальному реченню з питальними словами *який? чий? де? коли? хіба? чи?* і запишіть їх.

Речення, що містять у собі прохання, побажання, пораду, заклик, вимогу чи наказ співрозмовникові виконати якусь дію, називаються **спонукальними**. Наприклад: *Не кричи й не тужи* (І. Нечуй-Левицький): . *Обніміться ж, брати мої, Молю вас, благаю!* (Т. Шевченко): ! .

Основними ознаками спонукальних речень є інтонація та використання дієслів наказового способу у ролі присудка. Наприклад: *Скажи мені правду, мій вірний козаче* (Н. тв.). *Кажу, як маєш казати ...* (М. Стельмах).

Вправа 14. З дієсловами *бігти, доглянути, купити, повернутися, показати, увімкнути* утворіть по одному спонукальному реченню. Дієслова підкресліть.

Вправа 15. Перепишіть текст, знайдіть у ньому розповідні, питальні і спонукальні речення. Усно поясніть, чому речення належать саме до цього типу.

- Ти, Михайлику, де хочеш спати: на возі чи під стіжком*?
- Де скажете.
- Я ж тобі, як женцеві, даю вибір.
- Краще кладіть на стіжок.
- Щоб звійсока падати, а низько охати? Хто ж тоді завтра буде нам жито жати?
- Тоді кладіть під стіжок.
- Тобі сіна насмикати?
- Я сам (М. Стельмах).

* *Стіжок*, від *стіг* – щільно укладена велика купа сіна, соломи, снопів хлібних злаків.

В. Стогнут. Стіг сіна

Розповідні, питальні та спонукальні речення крім своєї основної функції і типової для кожного з них інтонації можуть мати особливе емоційне забарвлення й вимовлятися з піднесеною інтонацією. Такі речення називаються **окличними** (пропозиції exclamative). Наприклад: *Михайлику, сюди лізь!* (М. Стельмах). *Нещаслива моя голівонька!* (Н. тв.). !. *Що ви робите?!* (М. Стельмах): ?! . *Як давно вже йому так блищали очі!..* (Ірина Вільде): !.. .

Вправа 16. Прочитайте і проаналізуйте кожне речення та з'ясуйте, яке ще крім окличного значення воно має. Висновок поясніть.

1. Одійдіте, недруги лукаві! Друзі, зачекайте на путі! (В. Симоненко). 2. А це що?! Що?! (М. Стельмах). 3. Степ у літі – наче море, розіслався навкруги, хто його обійде зором, хто угледить береги?! (Олександр Олесь). 4. Ти дивись, які гості до нас сьогодні завітали! (О. Копиленко). 5. Мати Божа, я Тобі своїх діток уручаю!.. (Марко Вовчок). 6. Яке повітря, які гарні умови для відпочинку! (Газ.).

Вправа 17. Проведіть діалог двох учнів, що мають різний погляд на роботу над текстом: за книгою чи комп'ютером.

Вправа 18. Знайдіть в інтернеті твір письменника, який ви вивчаєте з української літератури. З двох сторінок виберіть усі питальні речення і зробіть висновок: хто і про що запитує у цьому уривку тексту.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У кінці якого речення варто написати знак питання?

- А Чи тобі подобається збирати восени яблука
- Б Чи треба ще раз пояснити
- В Чи ж ти про це не знав
- Г Чи літо, чи зима – бабуся завжди в хустині
- Д А, чи пан, чи пропав

2. Встановіть відповідність типу речення за метою висловлювання. Запишіть речення, поставивши у кінці кожного потрібний знак.

А Добре тобі: маєш аж двох дідусів	1) окличне
Б Чом, чом, земле моя, так люба ти мені	2) спонукальне
В Говори та не заговорюйся	3) питальне
Г Яка краса, яка широчінь відкрилась	4) розповідне

3. Словосполучення складається:

- А Із головного і залежного слова
- Б Із граматичної основи
- В З незалежних одне від одного слів

4. В односкладних реченнях граматична основа складається з:

- А Одного головного члена
- Б Підмета
- В Присудка

§ 4. ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Граматичною основою двоскладних речень є підмет і присудок. Наприклад: Настала осінь (І. Нечуй-Левицький). А де ж був Максим? (І. Франко).

Підмет (subiectul) – це головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на запитання *хто? що?* (виконує дію). Наприклад: Половіють жита вдалині (Т. Севернюк). Над степами сяє сонце (Олександр Олесь).

Вправа 19. Розгляньте таблицю і з'ясуйте, які відомості містить вона про значення та будову підмета і частини мови, якими він виражається.

Підмет та його вираження

Може бути	Для вираження використовуються	Приклади
Одно-слівний	Іменник	<u>Микола</u> грав на скрипці (І. Нечуй-Левицький). <u>А де ж</u> дівся <u>соловейко</u> ? (Т. Шевченко).
	Займенник	<u>Ви</u> ще дитина, панночко (Ірина Вільде). <u>Усе</u> повторилось і сьогодні (Журн.).
	Іменники, що походять з інших частин мови	<u>Молоді</u> стоять і очей не зведуть (Марко Вовчок). <u>Двоє</u> третього не ждуть (Н. тв.).
	Неозначена форма дієслова	<u>Слухати</u> таку музику – велике задоволення (Газ.).
Багато-слівний	Складна власна назва	<u>Біла Церква</u> будується, молодіє (Газ.). <u>Дмитро Колодяжний</u> покликав інших учнів (О. Донченко).
	Числівник + іменник	Бажання взяти участь у конкурсі виявили <u>кілька учнів</u> (Газ.). <u>Двоє дівчат</u> з нашого класу вишивають бісером (Журн.).
	Іменник + з + іменник	<u>Тато з сином</u> доглядають пасіку (Газ.).
	Весь (вся, все) + іменник	<u>Все село</u> гуляло на весіллях (І. Нечуй-Левицький).

Присудок (predicatul) – це головний член речення, який означає дію чи стан підмета або що говориться про нього і відповідає на запитання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? чи що він таке?* Наприклад: Надворі летіло павутиння (І. Нечуй-Левицький). Чорна хмара сонце вкрила (Д. Загул). По весіллі Гнат став спокійніший (М. Коцюбинський).

Вправа 20. Розгляньте таблицю і з'ясуйте, які відомості містить вона про значення, будову присудка і частини мови, якими він виражається.

Присудок та його вираження

Яким може бути		Для вираження використовуються	Приклади
П р о с т и й	Діє- слів- ний	Дієслово у теперішньому, минулому чи майбутньому часі дійсного, наказового та умовного способу	Діти <u>ростуть</u> у сні (О. Підсуха). Веселий гомін <u>умовк</u> (І. Франко). Я на гору круту крем'яную <u>буду</u> камінь важкий <u>підіймать</u> ... (Леся Українка). Ти, Михайлику, <u>не журись</u> (М. Стельмах). А я <u>б сказала</u> – щирість... (Леся Українка).
	С к л а д е н и й	Діє- слів- ний Стойке слово- сполучення (фразеологізм)	Далі й люди <u>почали розходитись</u> (Марко Вовчок). <u>Не хочу</u> я <u>сватать</u> Варки (І. Нечуй-Левицький). Тривога <u>почала опановувати</u> захисників (І. Франко). Тільки що діти <u>літ стали доходити</u> * (Марко Вовчок).
	Імен- ний	Дієслово-зв'язка + іменник, прикметник, числівник, прислівник, займенник. Словосполучення	Брат – інженер, а я буду <u>лікарем</u> (Газ.). Повітря <u>було прозоре</u> (Панас Мирний). А наш спортсмен <u>був другий</u> (Газ.). Кожен <u>був таким</u> у дитинстві (Газ.). Чому ж футбол <u>став</u> тобі <u>не до вподоби</u> ? (Газ.)

Підмет є незалежним членом речення, а присудок виявляє певну залежність від підмета.

Вправа 21. За зразком речень з таблиць до двох попередніх вправ самостійно складіть і запишіть 5–6 речень, підкресліть у них головні члени, усно поясніть, чим вони виражені.

Вправа 22. Перепишіть речення, знайдіть підмет і присудок, відповідно підкресліть їх. Усно поясніть, які вони за будовою і чим виражаються.

1. Густо-прегусто виступали зорі на небі (І. Нечуй-Левицький). 2. Я не йму тобі віри (В. Симоненко). 3. І мати почала гладити його голівоньку (Панас Мирний). 4. Сміле слово – то

* *Літ дохóдити* – дорослішати.

- наші гармати, Світлі вчинки – то наші мечі (П. Грабовський).
 5. Озеро схоже на велетенську чашу (Є. Гуцало). 6. Двоє третього не ждуть (Н. тв.). 7. Народну мудрість знати мусить кожен (Журн.). 8. І що ж я можу вам у тім порадити? (І. Франко).
 9. Вся сім'я в Джериній хаті наче ожила (І. Нечуй-Левицький).
 10. Розстаємось надовго ми з тобою! (Леся Українка).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- У якому реченні немає підмета?
 - Я люблю своє село.
 - Любиш вулицю свого дитинства?
 - Наші приїхали зі змагань!
 - Де двоє, третій не завжди заважає.
- У якому реченні (реченнях) немає присудка?
 - Я розуміюся на комп'ютерних програмах.
 - Давно вчуся столярувати.
 - Село. Синя-пресиня річка. Моє дитинство.
 - Чом би і мені не спробувати?
- У якому реченні підмет виражений займенником?
 - Світанок другого жовтня настав пізніше.
 - Перший мав розіграти м'яч.
 - Кожен хоче стати знаменитим.
- У якому реченні підмет виражений неозначеною формою дієслова?
 - Він мріяв жити в рідному місті.
 - Жити – Вітчизні служити.
 - Він не міг жити з цією неправдою.

Вправа 23. Всі учні створюють по одному реченню (за 20 секунд), називають підмет і присудок і ставлять питання до них.

§ 5. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Крім підмета і присудка в реченні можуть бути і другорядні члени. До них належать **додаток** (complementul), **означення** (atributul) та **обставина** (complementul circumstanțial). Наприклад: Публіка влаштувала овацію (Ю. Яновський). Тихий вітер ледве ворушився (І. Нечуй-Левицький). Я так люблю зимові вечори в людському домі (І. Жиленко).

Додатком називається другорядний член речення, який означає предмет, на який спрямована дія присудка, і відповідає на питання знахідного та інших непрямих (це всі, крім називного) відмінків (*кого? що? чого? кому? чому? ким? чим? на кому? на чому?*). Наприклад:

*А я голосним заповітом (чим?)
не вдарю схвильовано світ, (що?)
лише сонцю, і небу, і квітам (чому?)
шлю свій останній привіт. (що?)*

(С. Будний)

Вправа 24. Розгляньте таблицю і з'ясуйте, які відомості можна почерпнути з неї про значення додатка, його види та частини мови, якими він виражається. Випишіть словосполучення, в яких додатки виступають залежними словами, поставте запитання від головного до залежного слова.

Вираження додатка

Може бути	Для вираження використовуються	Приклади
Однослівний	Іменник	Холод почав проймати <u>Карпа</u> (І. Нечуй-Левицький). Змахни <u>сльозиночку</u> з очей, <u>на світ</u> цей радо подивися (Г. Грай). Козаки, а <u>звичаю</u> не знаєте (Марко Вовчок).
	Займенник	Марічко, не звинувачуй <u>мене</u> (Грина Вільде). <u>Що</u> зможе вам сказати більше, ніж мамина одна сльоза? (В. Колодій).
	Інші частини мови, що перейшли в іменник	<u>Старого</u> наче хто вщипнув (І. Нечуй-Левицький). І почалось усе з <u>малого</u> (Ю. Яновський). Усі хотіли побачити <u>наречену</u> (Газ.).
Однослівний і багатослівний	Складена власна назва	Гості з Канади вчора відвідали <u>Хотинську фортецю</u> (Газ.). Дивний сон снився <u>Захарові Беркуту</u> (І. Франко).
	Словосполучення	І ми <u>одна одну</u> усе ж зрозумієм... (Леся Українка). У залі учні побачили <u>дівчинку зі скрипкою</u> (Журн.). <u>Двох ворон і галок трьох</u> охопив переполох... (В. Довжин).

Означенням називається другорядний член речення, який виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий? котрий? скільки?* Наприклад: *Кожній людині її мова мила, тому й голос рідної мови солодко звучить в устах того, хто далеко від рідного краю* (В. Лозинський).

Вправа 25. Розгляньте таблицю і з'ясуйте, які відомості містить вона про значення та частини мови, якими виражаються означення. Випишіть словосполучення, в яких означення виступають залежними словами, поставте запитання від головного слова.

Вираження означення

Може бути	Для вираження використовуються	Приклади
Одно-слівне	Прикметник	<i>У голубому південному</i> небі летіла ескадрилья (Ю. Яновський). І була у них курочка <i>ряба</i> (Н. тв.).
	Займенник	І колись в країні <i>тій</i> Був на троні цар Плаксій (В. Симоненко).
	Порядковий числівник	Краплини <i>перші</i> вдарили об шибку (Л. Костенко).
	Інші частини мови	<i>Потомлені</i> бурлаки ввійшли в містечко (І. Нечуй-Левицький). <i>Втомлені</i> довгою дорогою туристи скоро заснули. Думка <i>поїхати</i> в Канів усім дуже сподобалась.
Багато-слівне	Складені власні назви	«Щедрий вечір» – автобіографічна повість <i>Михайла Стельмаха</i> (Підручник).
	Словосполучення	Мої батьки не знатимуть долі <i>без хліба насущного</i> (Газ.).

Часто в одному реченні може бути декілька другорядних членів. Наприклад: *Мати Божа, я Тобі своїх діток уручаю!*.. (Марко Вовчок). *Цей дім для мене дорогий спогадами про щасливе дитинство* (Журн.).

Вправа 26. Перепишіть речення, підкресліть у них додатки та означення.

1. І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не забудь-те пом'янути незлим тихим словом (Т. Шевченко). 2. Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино? (І. Франко). 3. І перший сніг таки охолодив наш запал (Журн.). 4. Блискучі від щастя очі дівчини нагадували дві маслинки (Журн.). 5. Гуси – це був перший і обов'язковий етап нашої освіти (Остан Вишня).

6. Я – молодий нащадок Прометея, я – дух його (С. Будний).
7. Командир дав наказ не зупинятися. 8. У селі недавно з'явилась чужа дівчина років двадцяти (Журн.).

К. Трутовський. Тарас Шевченко з кобзою

Обставиною називається другорядний член речення, який вказує час, місце, причину, мету і спосіб дії чи стану та інтенсивність ознаки.

Обставини, як правило, пояснюють присудок і відповідають на запитання *коли? відколи? доки? де? звідки? куди? чому? навіщо? як?* та інші. Наприклад: *Рано-вранці* (коли?) *крізь віконце* (звідки?) *зазирнуло в хату* (куди?) *сонце* (Журн.). *Ніде* (де?) *немає літа* (Л. Костенко). *Нещасна, нещаслива людина, що добровільно й легко* (як?) *зрікається рідної мови* (Журн.).

Вправа 27. Прочитайте і перепишіть текст, підкресліть головні та другорядні члени речення. Усно поставте до них запитання.

Яка то була втіха вибратись на самісіньку маківку* пагорба, переможцем поглянути на засніжене село, що бавилось** димами, усівшись на свого самоката і – гайда, гайда, гайда на весь дух донизу. Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пересвистує, збоку собаки гавкають, на дзвіниці дзвонять, перед тобою хати хитаються-підстрибують, уся земля йде обертом, а ти, мов кум королю, розсівся на своїх ногах, щоб не так мерзли, і переганяєш дівчат... (О. Довженко).

* *Маківка* – найвища точка гори.

** *Бавитись* – гратися.

Вправа 28. Розгляньте таблицю і з'ясуйте, які відомості містить вона про обставини і частини мови, якими вони виражаються. Випишіть із прикладів у таблиці словосполучення, в яких обставини виступають залежними словами, поставте запитання від головного слова.

Вираження обставин

Указує на...	Для вираження використовуються	Приклади
Час	Прислівник Сполучення слів	<u>Щоночі</u> сніться мені рідні Карпати (Журн.). <u>Відтоді</u> стала Олена дома сумна, мовчазна (М. Коцюбинський). Поезіє! Як же зуміла ти в гості <u>сто днів</u> не зайти (Г. Грай).
Місце	Іменник з прийменником Прислівник	<u>У клубі</u> репетиції затягувалися мало не до світанку (С. Чорний). <u>Там</u> , де цей починається шлях, біла черешня росте під хатою (В. Колодій). Ріка летить <u>вгорі</u> над головою, долиною спішить, спікається трава (М. Йогансен).
Причину	Прислівник Іменник з прийменником	Я сказав це слово <u>згарячу</u> , пробач (Журн.). <u>Зопалу</u> я звівся на ноги (Ю. Збанацький). З посівною затримались <u>через негодю</u> (Газ.).
Мету	Іменник з прийменником Неозначена форма дієслова	Полки стали <u>на відпочинок</u> (О. Гончар). Бійці сіли навколо термоса <u>вечеряти</u> (О. Гончар). Ми приїхали <u>перемогти</u> суперника (Газ.).
Спосіб	Іменник Прислівник Сполучення слів	Небо палало <u>загравую</u> (Підручн.). Тонкі полози саней <u>хутко</u> розчиняють сніг (М. Максимець). Ніхто з <u>доброї волі</u> землі не дасть (М. Коцюбинський).
Міру	Прислівник Сполучення слів	Бенедьо <u>ще дужче</u> здивувався (І. Франко). Мені <u>зовсім</u> не боляче, дядку лікарю (Ю. Яновський). Відпочивала вона у Карпатах <u>тижнів зо три</u> (Журн.).

Вправа 29. З'ясуйте значення слів *зав'язь, левада, левадний, переправа, переправлений, нетлінний, зрікатися*. Випишіть приклади-речення з цими словами і поясніть за допомогою відповідного їх підкреслення, якими членами речення є ці слова.

Вправа 30. Учні внутрішнього кола (8 осіб) будують речення, в яких означеннями виступають прикметники позитивної оцінки. Учні зовнішнього кола будують речення (можна в парах або 2+2) з означеннями негативної оцінки. Після встановлення правильної ролі прикметника-означення записуємо у зошит кілька найкращих з обраних учнями речень.

Вправа 31. Усі учні створюють речення, в яких додатком є іменник – назва улюбленої квітки. Зачитують по чергово свої речення. Учителю записує назви квітів на дошці. У зошитах учні поєднують квіти (їх назви) у «букет».

Заслуховують композиції і визначають кращі.

*С. Васильківський.
Козача левада*

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- У якому реченні інфінітив є додатком?
 - Усі люди на землі прагнуть жити в мирі.
 - І гірку правду кожен мусить знати.
 - За допомогу на збиранні врожаю яблук дідусь обіцяв хлопцям кошик яблук.
 - Сашко хотів перепливти це озеро.
- У якому реченні займенник є означенням?
 - Музичний вечір запам'ятався усім.
 - Усім гуртом ми зрушили з місця ту брилу.
 - Усім, що маємо, ми завдячуєм своїм батькам.
 - Твоє «усім» пора уже пояснити іменами.
- У якому реченні немає обставини?
 - Ми почувалися добре серед нових друзів.
 - Добре роби, добре й тобі буде.
 - Твоє «добре» щось не дуже переконливе.
 - Молоко у нашої корівки надзвичайно добре.

§ 6. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Однорідними (omogene) називаються такі члени речення, які пов'язані синтаксично з тим же головним чи другорядним членом речення і відповідають на те саме запитання. Наприклад, у реченні *Полк працював рівно, спокійно, діловито* (О. Гончар) – обставини *рівно, спокійно, діловито* однорідні, бо кожна з них стосується присудка *працював* і відповідає на те саме запитання: *як?*

Однорідними бувають підмети, присудки, додатки, означення, обставини. Вимовляються вони з інтонацією переліку або протиставлення. Наприклад: *Розум, учення, грамота – велика сила* (М. Коцюбинський). *Мово! Пахнеш солодко хлібом, і добротою, і думками* (Г. Світлична).

Вправа 32. Уважно прочитайте, перепишіть текст, знайдіть однорідні члени речення, підкресліть їх відповідним чином і визначте, від якого члена речення вони залежать. Складіть схему залежності.

Зразок: З глибин віків і гордо, й величаво

встає легендами овіяне ім'я: і \ominus , й \ominus \ominus

Ми думаєм про вас – і тому наші руки
не в'януть біля плуга і станка,
тому в серцях у нас не витончена мука,
а радість голосиста і дзвінка.

(В. Симоненко)

Однорідні члени речення не залежать одне від одного і з'єднуються між собою за допомогою інтонації або інтонації та відповідних сполучників. Порівн:

Вимога звучала спокійно, переконливо: \ominus \ominus , \ominus ;

Вимога звучала спокійно і переконливо: \ominus \ominus і \ominus ;

Вимога звучала спокійно, але переконливо: \ominus \ominus , але \ominus .

На письмі між однорідними членами речення ставиться кома:

а) якщо вони поєднуються тільки інтонацією: *Дівчата не вірять, сміються* (О. Гончар): \ominus \ominus \ominus ;

б) якщо вони поєднуються сполучниками *а, але, та (=але), зате, проте, однак*: *Я принесу тобі свою надію, а*

подарую радість і весну: \ominus \ominus , а \ominus ;

в) якщо вони поєднуються повторюваними сполучниками *і ... і (ї ... ї), ні ... ні (ані ... ані), то ... то, чи ... чи, або ... або: І дощ, і сніг, і вітер, і затишшя в саду його спокійно спочивали під захистом прадавнього лісу: і ⊖, і ⊖, і ⊖, і ⊖ ⊖.*

Між однорідними членами речення кома не ставиться перед сполучниками *і (ї), та (=і)*, вжитими лише один раз: *Македоніє, пісня моя возвеличить страждання твої і скорботи* (Д. Павличко): ⊖ ⊖ і ⊖.

Вправа 33. Перепишіть речення, визначте члени речення і підкресліть їх відповідним чином. Запишіть схему залежності однорідних головних і другорядних членів першого речення. Усно поясніть наявність чи відсутність коми між однорідними членами речення.

1. Пісня була веселою, грайливою, але зараз в устах Любаші вона звучала якось тоскно, журливо (О. Гончар).
2. Ні злості, ні відчаю в мене не було (І. Гришин-Грищук).
3. Чого ти, Мелашко, плачеш? Чи жаль тобі села, чи матері, чи чоловіка? (І. Нечуй-Левицький).
4. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу (М. Коцюбинський).
5. Жіноча пісня сповіддю цвіла про козака, дівчину, зілля-руту (Г. Тарасюк).
6. Ми заспівали, розійшлись без сліз і без розмов (Т. Шевченко).
7. Любов і ласка, ненависть і гнів спалахують в рядках, як блискавиці (В. Симоненко).

Л. Чернов. Дума про Україну

При однорідних членах речення можуть бути слова, які узагальнено виражають їх значення. У реченнях з **узагальнювальними словами** ставиться двокрапка або тире.

Двокрапка ставиться після узагальнювального слова перед однорідними членами речення:

*Добре слово миле всім:
і дитині, й юнакові,
старшій жінці й дідусеві,
і тварині, і рослині,
а найбільше – всій родині.*

Тире ставиться після однорідних членів речення перед узагальнювальним словом:

*Тепле літо, ясні зорі –
все тихесенько сплива (П. Грабовський).*

Узагальнювальні слова є тими ж членами речення, що й однорідні члени:

*В теплий край тоді далеко
полетять усі пташки:
журавлі, качки, лелеки
і маленькі ластівки (Н. Забіла).*

Узагальнювальними словами найчастіше виступають займенники *весь, ніхто, ніщо* у різних формах, прислівники *скрізь, усюди, завжди, ніколи, ніде*, а також деякі іменники та сполучення слів.

Вправа 34. Перепишіть речення, знайдіть однорідні члени речення та узагальнювальні слова, підкресліть їх відповідно до синтаксичної функції, яку вони виконують. Усно поясніть використання *двокрапки* і *тире* при узагальнювальних словах і наявність чи відсутність коми при однорідних членах речення.

1. Я все покидаю: садочки рясні, і темні діброви, і ниви ясні, з собою несу я лиш рідні пісні (*Леся Українка*). 2. Кожен кущик, горбик, долина, кожна стежинка – все це було йому знайоме, промовляло до нього (*М. Коцюбинський*). 3. Ніхто її (Софії) тут не любить: ні слуги, ні контора (*О. Гончар*). 4. Фестиваль нікого не залишив байдужим: ні шанувальників таланту Назарія Яремчука, ні тим більше його краян (*Газ.*). 5. Вони всіляко підступали до Івана: і щирістю, і посмішками, і жартами, і на правду (*І. Франко*). 6. У щастя людського два рівних є крила: троянди й виноград, красиве і корисне (*М. Рильський*).

Вправа 35. Складіть у класі невелике оповідання «Моя Батьківщина» з використанням однорідних членів речення за опорними словами.

Батьківщина, рідна земля, великі міста, Київ – столиця України, мальовничі села, ріки, гори Карпати, найвища вершина Говерла, працьовиті люди.

II. Вдома запишіть складене оповідання, підкресліть однорідні члени речення, усно поясніть розділові знаки при них.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У якому реченні неправильно поставлений розділовий знак?
 - А Чи тобі скрізь так добре буде, як у мене, внучко?
 - Б Завжди будемо дружити – в юності, зрілості й у старості.
 - В Очі, вуста, поза, голос – усе свідчило, що це був жарт.
 - Г Ми готові були їй, нашій колезі, пробачити нетерплячість.
2. У якому реченні потрібно поставити тире?
 - А Ніхто не забутий, ніщо не забуде.
 - Б Його ніщо не змусить забути друга.
 - В Ні на дивані, ні під столом, ні за шафою ніде кошеняти не було.
 - Г Твої улюблені книги усі на місці.
3. У якому реченні правильно поставлена двокрапка?
 - А Ані негода, ані пізній час, ані відстань: не зупинили його.
 - Б У ній було все: і розум, і краса, і скромність.
 - В У домі: скрізь запанувала тиша.
 - Г Весь небокрай: і землю і річку сповив туман.
4. У якому рядку є слово, яке не буває узагальнювальним?
 - А Все, скрізь, ніхто, всюди.
 - Б Весь, завжди, ніколи, навіщо.
 - В Всі, ніде, ніщо, усюди.

§ 7. РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАННЯМИ

Вправа 36. Уважно прочитайте кожне речення, перепишіть, знайдіть слова, що називають особу чи предмет, до якого звернена мова, і підкресліть їх.

1. Тату, частуйте гостей! (*М. Стельмах*). 2. Забудь мене, пташко, забудь, не журись (*Т. Шевченко*). 3. Кораблі! Шикуйтесь до походу! Мрійництво! Жаго моя! Живи! В океані рідного народу відкривай духовні острови! (*В. Симоненко*).

Слово або сполучення слів, що називають особу чи предмет, до якого звернена мова, називається **звертанням** (*adresare*).

Звертання бувають непоширені і поширені. Наприклад:
1. Українонько, Україно, заспівай мені, замузич! (П. Палій).
2. Серце моє, зоре моя, де це ти зоріла? (Т. Шевченко).

В усному мовленні звертання виділяються *паузами*, а на письмі – *комами* або *знаком оклику*. Наприклад: 1. *А чого ти, Василю, одвертаєшся од мене вдень?* (О. Довженко). 2. *Сашуню! Підожди на мене, підем разом* (О. Донченко). *А ми до Вас, Дмитре Васильовичу.*

Увага! Звертання не є членом речення. Ім'я та ім'я по батькові у ролі звертання мають форму кличного відмінка.

Вправа 37. Прочитайте, знайдіть речення з поширеними і непоширеними звертаннями, випишіть ці звертання відповідно у два стовпчики. Усно визначте, чим вони виражені.

1. Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! (Т. Шевченко).
2. Семене, де ти там? (О. Довженко). 3. Що ти робиш, нещасний? (Ю. Яновський). 4. Пильнуйте, люди добрі й щирі. Не спить, учені і женці! (В. Симоненко). 5. Мужай, прекрасна наша мова, серед прекрасних братніх мов, живи, народу віще слово (М. Рильський). 6. Скажи мені, друже, ти нічого не помітив? (О. Довженко). 7. До побачення, дорогенька (О. Довженко). 8. Гей, нові Колумби й Магеллани, напнемо вітрила наших мрій! (В. Симоненко).

Вправа 38. Перепишіть речення, знайдіть у них звертання, підкресліть їх і поставте потрібні розділові знаки.

1. Я тепер мрію про Арктику Василю Васильовичу (О. Донченко). 2. Привітай же моя ненько моя Україно моїх діток нерозумних, як свою дитину (Т. Шевченко). 3. Земле рідна Мозок мій світліє, і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вплітаються моє (В. Симоненко). 4. Україно Ти для мене диво! (В. Симоненко). 5. Тримайте себе вільно ефрейторе робіть, що вам треба (Ю. Яновський).

Вправа 39. Прочитайте байку Л. Глібова «Зозуля й Півень», знайдіть у ній звертання і подумайте, чи можливий був би текст цього твору без звертань. Випишіть речення зі звертаннями і підкресліть непоширені звертання прямою лінією, а поширені – хвилястою.

– Як ти співаєш, Півне, веселенько...
– А ти, Зозуленько, ти, зіронько моя,
виводиш гарно так і жалібненько,
що іноді аж плачу я...

Як тільки що почнеш співати,
не хочеться й пшениченьки клювати, –
біжиш в садок мерщій...
– Тебе я слухала б довіку, куме мій,
аби хотів співати...
– А ти, голубонько, ти, кралечко моя,
поки співаєш на калині,
то й весело мені, і забуваю я
свою недоленьку, життя своє погане
та безталанне.

.....

Спасибі, братику, за добрее слівце.
Як не кохать тебе за се?
І ти виспівуєш, неначе та жар-птиця;
і далєбі*, що так пошлюся я на всіх. –
Де взявся Горобець, послухав трохи їх
та й каже: Годі вам брехати
Та одно другого знічев'я** вихваляти! –
Пурхнув та й був такий.
За що ж, – хто-небудь попитає, –
Зозуля Півня вихваляє?
За те, що Півень годить їй
та потакати*** добре вміє:
рука, як кажуть, руку мие.

Вправа 40. Прочитайте речення. Зверніть увагу на звертання. Чим вони відрізняються від звертань до Миколи, Віри, мами і т. д.?

1. Мово Дніпра, і Карпат, і Великого Степу! Хто ж так злічив! Як піску біля Чорного моря, стільки перлин! (М. Данько). 2. О рідне слово! О мово рідна! Що за таємна у тобі сила! (І. Крашук). 3. Мово наша, батьків і дідів наших, молитво наша до рідної землі. Ти як мати рідна (Ю. Гаврилук). 4. Рідна мово материнська, ти – душа мого народу (Д. Кононенко).

* Далєбі – правду кажучи.
** Знічев'я – безпідставно.
*** Потакати – потурати (казати завжди «так, так»).

Вставні слова

У реченнях можуть вживатися слова, які виражають ставлення мовця до повідомлюваного (роздум, сумнів, впевненість, невпевненість, згоду, незгоду, підтвердження, ствердження та ін.), вказують автора повідомлюваного тощо.

Такі слова називаються **вставними** (*incidente*). Наприклад:

Ви мене, **очевидно** (*може, ймовірно*), не зрозуміли (*невпевненість*). Дівчинка, **безсумнівно**, не очікувала цього запитання (*впевненість*). Ми, **як звичайно**, пішли лісовою стежкою (*ствердження*). Тобі, **гадаю**, краще почекати (*роздум*). Поводься з іншими, **кажуть люди**, так, як хочеш, щоб вони поводитися з тобою (*авторство*).

Вставні слова можуть стояти на початку речення або в середині. Відокремлюються вони комами.

Членами речення вставні слова не є.

Вправа 41. Прочитайте вголос вірш В. Івановича, знайдіть у ньому розповідні, питальні й окличні речення, зацитуйте їх. Відшукайте в тексті однорідні члени речення і звертання, вставне слово. Запропонуйте свою назву для вірша. Чи добре робила бабуся?

Від зорі і до зорі
ходить баба по дворі.
Ходить баба білорука,
цілий день годує внука.
І хоч внучок Казимир
дуже схожий на пузир,
і хоч в нього позвисало
молоде рожеве сало,
ще й ласкаво примовляє:
– Кази-мир-чик! Кази-мир!
Ти – надвір,
і я – надвір.
Ти – туп, туп,
і я – туп, туп...
А хто буде їсти суп?
Обгризи крильце гусяче...
Глянь, який горобчик скаче!
Видно, їсти хоче дуже,
але це для нас байдуже.

Ми ні крихти не дамо,
ми усе самі з'їмо!
Та минуло півгодини,
знову бабин голос лине:
– Кази-мир-чик! Кази-мир!
Баба їжу в нього пхає,
ось тобі сметана й сир,
з маслом добрий бутерброд...
Запихай скоріше в рот,
бо сидять якраз сьогодні
голуби усі голодні,
але ти своє роби.
Киш від хлопця, голуби!
Ми ні крихти не дамо,
ми самі усе з'їмо!
Гоже це, а чи не гоже?
Вже онук ходить не може,
як ліпах* його обличчя,
але баба знову кличе...

* *Línáx* – сформована пригорща тіста для випікання паляниці.

§ 8. ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Вправа 42. Уважно прочитайте речення, знайдіть головні члени та визначте кількість граматичних центрів у кожному реченні.

1. Конверт був запечатаний. 2. Кімната, в яку потрапив Олег з веранди, була його рідним шостим класом. 3. Школяр добре знав, що клас не замикається і його двері ведуть у коридор (О. Донченко).

Якщо в реченні один граматичний центр (підмет і присудок), то воно називається **простим** (propozitia simplă). Якщо в одному реченні є два (і більше) граматичні центри (два різні підмети з присудками), об'єднані змістом і спільною інтонацією, то воно називається **складним** (frază).

Вправа 43. Прочитайте речення. Усно визначте за граматичною основою прості і складні речення. Укажіть кількість граматичних центрів у кожному складному реченні.

1. Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє (Т. Шевченко). 2. В Чорногорі сонце сходить, Чорногора в світлі тоне (Ю. Федькович). 3. Через дощі, листопади, морози котиться колесо вічного воза (Т. Севернюк). 4. Здається, що зроду недоля, що горе тебе не знавало!.. (Леся Українка). 5. Раз Нимидорі приснилось, що вона жне з Миколою пшеницю на власному полі (І. Нечуй-Левицький). 6. Зайшла ніч, але село ще не спало (С. Васильченко).

Складні речення, частини яких поєднані сполучниками чи сполучними словами, називаються **сполучниковими складними реченнями** (frazе conjuncționale): *Не знав ще тоді Василь Васильович, з якою заявою прийде до нього Олег* (О. Донченко).

Складні речення, частини яких поєднані лише інтонацією, називаються **безсполучниковими складними реченнями** (frazе fără conjuncții): *Пригріло сонечко, просохла земля потягла орача в поле* (М. Коцюбинський). *Ідуть дуби купатися у море, над головами піднімають руки ...* (Д. Павличко).

Складні речення, рівноправні частини яких поєднані сурядними сполучниками *і(й), та, а, але, зате, протє, однак, або ... або, ні ... ні, чи ... чи* та деякими іншими, називаються **складносурядними** (propozii coordonate): *Сміливіші кинулись на козака, та голіруч нелегко було його взяти* (М. Коцюбинський).

Складні речення, в яких одне речення підпорядковує собі інше і приєднує його за допомогою сполучників підрядності *що, щоб, як, мов, наче, якби ...* та сполучних слів *хто, що, який, котрий, чий, скільки ...* і *де, звідки, куди, коли ...*, називаються **складнопідрядними** (proposiții subordonate): *Чи винна голубка, що голуба любить?* (Т. Шевченко). *Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори* (Л. Костенко). *В народу немає скарбу більшого, як його мова* (Ю. Мушкетик). *Коли зустрінеш десь заблукане рідне слово, дитино любя, до хатки своєї його запроси* (за М. Лучкай).

Вправа 44. Уважно ознайомтесь із текстом вправи. Окремо випишіть складносурядні, складнопідрядні і складні безсполучникові речення. Зверніть увагу на підкреслені сполучники і сполучні слова та на розділові знаки, що стоять між простими реченнями в кожній групі.

1. Ото ж тая дівчинонька, що сонна блукала (Т. Шевченко).
2. По обличчю сержанта не можна було вгадати – жартує він чи говорить правду (О. Гончар). 3. Хоч на щастя життя багате, але кожду людину ждуть і печалі, і сум, і втрати... (В. Симоненко). 4. Ой та ж нам мало випало весни: попрощались ми в першу ніч війни (В. Колодій). 5. Хто ти і хто прислав тебе сюди з такою вісткою? (І. Франко). 6. Ми схотіли тут в сій справі кілька слів до вас сказати, та співцям співати личить... (Леся Українка). 7. Будинок, де жив Василь Васильович, директор Слобідської семирічки, стояв біля самісінького моря (О. Донченко).

§ 9. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Між частинами складного речення кома ставиться:

а) у складному сполучниковому реченні, зокрема перед *і, й, та, а, але, що, щоб, коли, який, тому що* та іншими сполучниками: *Соломія аж похолола, коли почувла про таку напасть на Остапа* (М. Коцюбинський).

Складені сполучники *тому що, через те що* і подібні починають підрядне речення: *Через те що я знала англійську мову, ми в Лондоні не заблукали* (Розм.); однак інтонаційно вони часом розчленовуються, і тоді кома переноситься перед *що*: *Він прийшов, тому що дав слово* (Журн.). *Мені сумно тому, що весело тобі* (Журн.);

б) у складному безсполучниковому реченні, коли воно має відповідну інтонацію і між його частинами можна поставити

еднальний сполучник *і*, який не змінить зміст: *Світам світи всміхаються промінно, життя життю виспівує псалом* (А. Содомора).

Між частинами речення кома не ставиться, якщо в складному реченні зі сполучниками *і*, *й*, *та* (= *і*) є спільне повнозначне слово чи сполучення слів, спільний другорядний член речення: *Од переляку Глек зайшовся гулом і дрібно зерна яблука тремтять* (В. Стус).

Вправа 45. Складіть і запишіть шість складних речень, використовуючи за вибором сполучники *і*, *а*, *щоб* та сполучні слова *хто*, *який*, *куди*.

Вправа 46. Перепишіть речення, поставте потрібні розділові знаки, усно поясніть правила написання коми у простому і складному реченні.

1. Ой матінко-пава тепер я пропала бо ви мене туди дали де я не бувала (*Н. тв.*). 2. В день такий на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки (*В. Сосюра*). 3. Вони (гості) справді вскочили наче за ними гнались вовки (*О. Донченко*). 4. Мабуть тому що село коло річки близько таке все свіже зелене та яскраве (*Марко Вовчок*). 5. Не поет хто забуває про страшні народні рани щоб собі на вільні руки золоті надіть кайдани (*Леся Українка*). 6. Віл щось почав був говорить та судді річ його спочатку перебили бо він ситенький був (*Є. Гребінка*).

Д. Добровольський. Рідне подвір'я

Вправа 47. Перекладіть українською мовою уривок тексту, зіставте типи речень перекладу й оригіналу, поясніть розділові знаки, підсумуйте спостереження.

Din ziua când m-am întors aici, în târgușorul nostru cel vechi, n-am stat o clipă. Am cutreierat în lung și în lat locurile cunoscute, în care au rămas vii pentru sufletul meu întâmplările copilăriei, – întâmplările luminoase ale copilăriei așa de îndepărtate (М. Садов'яну).

§ 10. ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В ПРЯМІЙ МОВІ І ДІАЛОЗІ

Зіставте два варіанти повідомлення про той же факт і з'ясуйте, в якому з них точніше відтворено перебіг події, ситуацію і дослівно збережено повідомлення про них.

«Це правда?» – глянув батько на запечалену матір (М. Стельмах).

Батько глянув на запечалену матір і запитав, чи це правда.

Зліва представлена ситуація, відтворена з дотриманням змісту і форми, а справа – переданий лише зміст.

Мовлення певної особи, відтворене з повним дотриманням змісту і форми, називається **прямою мовою** (vorbirea directă).

Мовлення певної особи, переказане своїми словами, називається **непрямою мовою** (vorbirea indirectă).

Пряма мова, як правило, супроводжується словами, що вказують, кому вона належить або й як вона виголошена, порівн.:

«Михайлику, а в степах і суніць не буде?»	«Михайлику, а в степах і суніць не буде?» – <u>охопивши руками коліна, запитала Люба</u> (М. Стельмах).
---	---

Слова, що вказують, кому належить пряма мова або й як вона виголошена, називаються **словами автора** (cuvinte autorului).

На письмі пряма мова з обох боків береться в лапки. У лапках стоять і знак питання, знак оклику та три крапки, якими вона завершується. За лапками пишуть крапку і кому.

Вправа 48. Зіставте три варіанти прямої мови, зверніть увагу на місце слів автора у кожному варіанті; порівняйте розділові знаки.

Нас запитали: «Чого очікуєте від спілкування?»	«Чого очікуєте від спілкування?» – запитали нас (М. Вайно).	«Чого, – запитали нас, – очікуєте від спілкування?»
---	---	---

1. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка: *І хлопець сказав: «Пробач, тату».*

2. Якщо слова автора стоять після прямої мови, то:

а) перед словами автора ставиться кома й тире, коли пряма мова мала б закінчуватися крапкою, порівн.:

«Та... таке скажете».	«Та... таке скажете», – засоромилась Мар'яна (М. Стельмах).
-----------------------	---

б) перед словами автора ставиться лише тире, коли в прямій мові перед закритими лапками стоїть знак питання, знак оклику, три крапки:

1) «А що ж було?» – почувся раптом винуватий голос діда (О. Довженко).

2) «Постійте, зараз!» – крикнув Хома (М. Коцюбинський).

3) «Ні, таточку...» – кажу я (М. Стельмах).

3. Якщо слова автора стоять у середині прямої мови, то:

а) вони з обох боків виділяються комою й тире, коли на місці розриву прямої мови не мало б бути ніякого знака або

мала б стояти кома, крапка з комою, двокрапка чи тире, порівн.:

<i>«Скажете Гаркуші, щоб мою пайку вам віддавав...».</i>	<i>«Скажете Гаркуші, – звеліла Ганна, – щоб мою пайку вам віддавав...»</i> (О. Гончар).
--	--

б) перед словами автора ставиться кома й тире, а після них – крапка й тире, коли на місці розриву прямої мови мала б стояти крапка, порівн.:

<i>«Сонце ходить до нас не в гості. Сонце з нами живе!».</i>	<i>«Сонце ходить до нас не в гості, – писав В. Симоненко. – Сонце з нами живе!».</i>
--	--

в) перед словами автора ставиться тире, а після них – крапка й тире, коли на місці розриву стоїть знак питання, знак оклику чи три крапки, порівн.:

<i>«Ідея в Сашка Чайки, Василю Васильовичу! Ми вирішили організувати...».</i>	<i>«Ідея в Сашка Чайки, Василю Васильовичу! – поспішав розповісти меткий Омелько Нагірний. – Ми вирішили організувати...»</i> (О. Донченко).
---	--

Вправа 49. Перепишіть, підкресліть слова автора, поставте потрібні розділові знаки.

Зразок: «Добре, що є коло чого товктися», – гасить помішку мати.

1. «Яка ти розкішна, земле, думала Маланка. Весело засівать тебе хлібом прикрашать зелом завітчать квітами» (*М. Коцюбинський*). 2. «Вставай, лежибоко сказав добродушно батько та розкажи ще раз...» (*О. Донченко*). 3. «Про що ти все думаєш зазирнула Любаша знизу Ганні в обличчя. Скритна ти якась...» (*О. Гончар*). 4. «Ні, тут щось не те стояла на своєму Ганна. Я ж бачила, якими ви поверта-

лися зі степу...» (О. Гончар). 5. «Якби по правді задумався Валерик то нікому одному не повинно б усе це належати...» (О. Гончар).

Вправа 50. Прочитайте. Скажіть, як називається розмова двох чи кількох осіб, записана у такій формі:

- А ти дотепер яким видом спорту займалася?
- Спортивною гімнастикою.
- А чому покинула?
- Хочу бути у вашій команді.

Це різновид прямої мови, який називають діалогом. Отже, пряму мову можна передати й у вигляді діалогу. Наприклад:

Галина повідомила:

- *Книга дуже цікава. Варто, щоб її прочитали всі.*
- *Я вже читав, – озвався Петріка.*
- *Дайте мені, – попросила Доріца, – я теж хочу прочитати.*

Діалогом (dialog) називається пов'язана змістом розмова двох або кількох осіб.

Кожне окреме висловлювання осіб, що беруть участь у діалозі, називається реплікою (replică).

Кожна репліка в діалозі пишеться з нового рядка. Перед кожною з реплік ставиться тире. Якщо репліка супроводжується словами автора, то перед ними ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок. Наприклад:

– Ти бувала на морі? – запитала Оля.

– Ні, поїду цього літа, – відповіла Родіка.

Крім того, є ще зв'язне мовлення однієї особи, що називається монологом (monolog). Наприклад:

*І хочеться бути дужим,
і хочеться так любити,
щоб навіть каміння байдуже
захотіло ожити і жити.*

(В. Симоненко).

Вправа 51. Прочитайте усмішку. Речення з прямою мовою замініть діалогом. Запишіть діалог.

ВІВЦІ ПЕКАЛЕ

Якось бачить Тиндале: по дорозі йде Пекале з торбами через плече. І питає його: «Куди це ти, брате, йдеш?» – «До вівчарні йду, овець подоїти, бринзу зробити». – «А багато овець маєш?» – «Білих – жодної, а чорних ще менше» (*З рум. н. тв.*).

Вправа 52. Читаючи текст у ролях, одночасно перекладайте його. У якій формі написаний цей текст?

- Bună ziua, elevi!
- Bună ziua!
- Incepem lecția! Ada, te rog citește textul. Mai citește odată. Acum e bine. Răspunde ce vedem aici.
- Aici vedem niște clădiri.
- Cum sunt ele?
- Ele sunt mari și frumoase.
- Bine, stai jos, te rog!

Вправа 53. Поведіть діалог (1+1) про наступну контрольну роботу (3–5 реплік кожного учасника). Репліки повинні бути лаконічними, а один учень хай запише діалог на дошці. Поясніть розділові знаки, поставлені в записі на дошці.

Вправа 54. Поведіть розмову з однокласниками про розділові знаки при прямій мові.

Вправа 55. Поведіть розмову про улюблені заняття учнів у позаурочний час методом так званих змінюваних діалогів (модератором є учитель).

Вправа 56. Застосуйте метод «Незакінчене речення», щоб п'ятеро учнів створили одне складне речення, яке матиме п'ять частин.

Вправа 57. Прочитайте вголос. Визначте, котре поєднання слів у речення має ознаки тексту, тобто об'єднує речення, що перебувають у логічному зв'язку і розкривають певну тему, а який є набором окремих речень, позбавлений основної спільної думки.

1. Далі все більше та більше впливає з-за землі широкий серп, мов хто невідомий підсував з того боку гаряче іскристе коло.

– Хто там? – обізвався Петро Федорович.

Усе це везлося на базар. А з другого боку чорнів яр, з яру піднімався душний сизий туман. Сумно той брязкіт і цокотання обізвалося в його серці... *(За Панасом Мирним).*

2. Один чоловік їхав раз зі своїм малим сином. Надворі було дуже душно, дорога важка, коні спітніли, а синок каже до тата: «Тату, – каже, – не бачите, як наші бідні коники утомилися? Аж спітніли, сердешні! Чому ж бо їх не візьмете на віз, аби трохи підвезлись?» *(За Ю. Федьковичем).*

Вправа 58. Виразно прочитайте вірш В. Симоненка, визначте тему, сформулюйте основну думку, відшукайте мовні засоби, якими підтверджується смислова і стилістична єдність цього тексту.

Скільки б не судилося страждати,
все одно благословлю завжди
день, коли мене родила мати
для життя, для щастя, для біди.

Е. Кондратович. Над колискою

День, коли мої маленькі губи
вперше груди мамині знайшли,
день, що мене вперше приголубив
ласкою проміння із імлі.

Як мені даровано багато,
скільки в мене щастя, чорт візьми! –
на землі сміятись і страждати
жити і любити поміж людьми.

Вправа 59. Прочитайте текст і дайте йому назву. Складіть простий план спочатку усно, а потім запишіть його.

Слово найтонше доторкається до серця, воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом. Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане й нетактовне – приносить біду.

Словом можна вбити й оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльозу, породити віру в людину і заронити зневіру, надихнути на працю і скувати сили душі... Зле, невдале, нетактовне, просто кажучи, нерозумне слово може образити, приголомшити людину (*В. Сухомлинський*).

Н. Курій-Максимів. З праці. Сінокоси

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

Розділ мовознавства, що займається вивченням слова як частини мови, називається **морфологією** (morfologie).

§ 11. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО ЧАСТИНИ МОВИ

Вправа 60. Прочитайте речення, знайдіть у ньому слова тих частин мови, які ви вже вивчали. Що ви знаєте про них з уроків румунської мови?

В поривах вітру серце здоровіє,
дзвінкий мороз жене гарячу кров,
крізь холоди іде відважна мрія
про подвиги, про славу, про любов.

(Т. Севернюк)

Вправа 61. Перегляньте запропонований ряд слів і поміркуйте над тим, на що в кожному окремому випадку треба звернути увагу, щоб не помилитися при визначенні частини мови.

Багато (багато учнів і багато читати); біг (швидкий біг і швидко біг); віз (віз пшеницю і новий віз); мати (моя мати і мати можливість); мило (мило усміхатися і пахуче мило); ніс (розбив ніс і ніс сумку); тепло (зберегти тепло і тепло привітати).

При розпізнаванні частин мови необхідно враховувати, що означає слово, як воно сполучається з іншими словами та яку синтаксичну роль виконує в реченні.

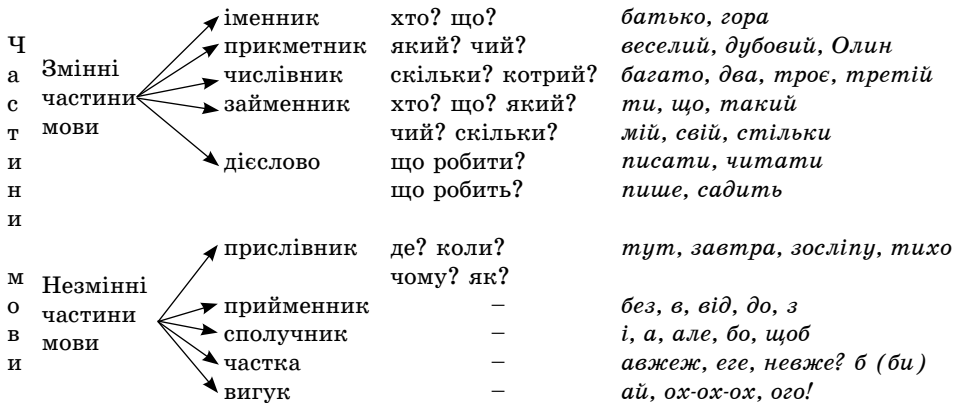
Групи слів, які мають властиві тільки їм лексичне значення, морфологічні ознаки і синтаксичну роль, називаються **частинами мови** (părțile de vorbire).

Українські граматики виділяють **десять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частку і вигук.**

Шість частин мови об'єднують слова, що називають предмети, дії і стани, ознаки та інші поняття мовної дійсності. Це слова, які мають лексичне значення, кожне з них має свої граматичні ознаки, виконує певну синтаксичну роль. Ці частини мови називаються **самостійними, повнозначними.** До повнозначних належать іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник.

При визначенні частин мови береться до уваги не лексичне значення кожного окремого слова, а те, що є спільним для тисяч слів певної частини мови. Для іменника – це назва предмета, або предметність; для прикметника – це назва ознаки предмета; для дієслова – це назва дії або стану. Узагальнене значення кожної повнозначної частини мови встановлюємо також за запитаннями.

Повнозначним частинам мови протиставляються три неповнозначні, до яких належать прийменник, сполучник і частка. Неповнозначні частини мови не мають лексичного значення, самостійних граматичних ознак і не виконують самостійно синтаксичну роль у реченні. Вони тільки обслуговують повнозначні частини мови, тому їх ще називають *службовими*.

Повнозначні (самостійні) частини мови відрізняються від неповнозначних (службових) тим, що до перших можна поставити запитання, а до других запитання не ставляться.

Вигук як частина мови стоїть окремо, бо слова, які він об'єднує, не мають ознак ні самостійних, ні службових частин мови.

Вправа 62. Ознайомтесь із текстом і випишіть з нього окремо іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова та прислівники. Усно аргументуйте належність слова до тієї чи іншої частини мови. До кожного повнозначного слова поставте запитання.

Роман народився бджолярем. Він – степовик, знає таємну бджолину мову. Аби ви тільки побачили його серед вуликів! Він непоквапом, урочисто підходить до одного, до другого вулика, вслухається... З самого ранку стоїть на пасіці тру-

довий гул, ніби аж радісний, як музика добробуту і злагоди
(За О. Гончаром).

С. Яровий. Пасіка весною

Вправа 63. Перепишіть речення, знайдіть і підкресліть службові слова, усно поясніть, чому вони службові.

Пам'ятаю, вишні доспівали,
наливались сонцем у саду.
На прощання ти мені сказала:
«Де б не був, а я тебе знайду...»
(В. Сосюра)

Вправа 64. Підготуйте твір-роздум про вчинки людей на основі особистих спостережень (роздуми можуть бути схвальними або ж мати характер аргументованого осуду).

Вправа 65. Прочитайте вголос оповідання О. Буценка й перекажіть його зміст. Наскільки правдоподібна ситуація, відтворена в ньому? Знайдіть у тексті слова, які дають підставу одному з хлопців назвати дівчинку чепурухою. Яке речення заперечує таку назву?

НА ВУЛИЦІ

Іде дівчинка до школи. Бантики чистенькі, платтячко випрасуване, черевики блищать. Поруч з нею мама, несе їй портфель. А позаду двоє хлопців ідуть, розмовляють.

Один каже:

– Дивись, яка чепурна дівчинка. Аж глянути любо. Чепуруха!

А другий йому відповідає:
 – І зовсім не чепуруха вона.
 – Це чому? – здивувався перший. – Вона ж он яка чистенька.
 – А тому, що все за неї робить мама. Навіть портфель їй до школи носить, я щодня бачу. Ліниві охайними не бувають.
 Так це чи не так?

Поведіть дискусію про порушену автором проблему.

 Вправа 66. Знайдіть у тексті попередньої вправи прикметники і числівники, випишіть їх і поясніть, за якими ознаками ви їх розмежували.

ІМЕННИК

§ 12. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ: ЗНАЧЕННЯ, ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

Вправа 67. Перепишіть речення, знайдіть іменники, впишіть їх у подану таблицю, заповнюючи графу за зразком.

Форма в реченні	Відповідає на запитання	Початкова форма (Н. в.)	Значення	
			лексичне	частини мови
Саду	чого?	сад	площа землі з фруктовими деревами	предмет

Щаслива праведна людина, що в радості й горі будує слово рідної землі.

Іменник (substantiv) – це частина мови, що означає назву предмета і відповідає на запитання *хто?* *що?*

У граматиці предметом називається усе те, до чого можна поставити запитання *хто це?* або *що це?* Наприклад: *чоловік, інженер, холод, сорока, міст, зерно, відвага, грім, листоноша, рік.*

Іменники бувають чоловічого (*він*), жіночого (*вона*) і середнього (*воно*) роду, змінюються вони за відмінками й числами.

Вправа 68. Скільки відмінків в українській мові, а скільки їх у мові румунській? Назвіть відмінки обох мов і запитання до них.

Іменники бувають **загальні** (*substantivele comune*) та **власні** (*substantivele proprii*), тобто власні і загальні назви. Вони називають **істоти й неістоти**, мають граматичні **значення роду**, змінюються за **числами і відмінками**, у реченні виступають **підметами, додатками та іншими членами речення**.

У різних мовах іменники найчастіше відрізняються значенням роду, кількістю відмінкових форм та їх функцій.

Вправа 69. Ознайомтесь із реченнями, випишіть іменники і письмово визначте їх морфологічні ознаки та синтаксичну роль. Аналіз зробіть за такою схемою:

Форма в реченні	Початкова форма (Н. в.)	Власна чи загальна назва	Істота чи неістота	Рід	Число	Відмінок	Синтаксична роль
Сонця	сонце	заг. н.	неістота	с.	одн.	Р.	додаток

1. Ми ловили сонця теплі промінці, щоб вони медово стигли у руці (*В. Крищенко*). 2. Де мати посіє, там стелиться ласка, де мати посадить, там сходить добро (*В. Крищенко*). 3. Учора в лузі пасся білий кінь поміж проміння, ластівок і квітів (*Є. Гуцало*).

Вправа 70. Перекладіть (письмово) текст українською мовою, підкресліть іменники й усно визначте їх рід в обох мовах.

Am văzut, la Siret, locul unde mă scăldam cu dracii de sama mea. Ne bălăceam în valuri, ieșeam la mal și ne ungeam cu nomol din cap până-n picioare; lăsam să ne pârlească soarele prietin, ne sculam, ne alungam în lungul malului cu chiote și cu răcnete, apoi dintr-o dată săream cu toții în apă (*За М. Садов'яну*).

§ 13. ВЛАСНІ Й ЗАГАЛЬНІ ІМЕННИКИ

У парах слів *гора Говерла, місто Бухарест, село Задубрівка, учитель Попович* легко виділяються іменники *гора, місто, село, учитель*, що є загальними назвами, та іменники *Говерла, Бухарест, Задубрівка, Попович*, що є власними назвами.

Загальні іменники – це узагальнені найменування предметів, зокрема назв людей, тварин, комах, географічних об'єктів, речей, явищ тощо, наприклад: *брат, мати, лев, бджола, вершина, джерело, озеро, плаття, посуха, спека, спостереження*.

Власні іменники (власні назви) – це індивідуальні назви окремих людей, клички тварин, наймення географічних

об'єктів, конкретних предметів, єдиних у своєму роді явищ, подій, наприклад: *Антоненко, Василь Борисюк, Вороний, Ласка, Прип'ять, Хмельниччина, Київ, Сучава.*

Вправа 71. Розгляньте схему, зверніть увагу на можливе групування власних назв і письмово або усно доповніть кожну групу своїми прикладами.

Власні назви відрізняються від загальних не лише тим, що вони виділяють окремий предмет з-поміж ряду подібних, а й написанням, порівн.: *вулкан і Етна, місто і Ужгород, озеро і Балатон, острів і Гренландія, перевал і Німчич, протока і Дарданелли, течія і Гольфстрім.*

У складених (багатослівних) власних назвах слова на означення родових понять пишуться з малої букви, наприклад: *Азовське море, Апеннінський півострів, Зелений мис, Кавказький хребет, Київська область, Чернівецький національний університет.*

Назви творів, книг, журналів, картин, кінофільмів, вистав, заводів, фабрик, кораблів пишуться з великої літери і беруться в лапки, наприклад: *повість «Земля», роман «Собор», драма «Украдене щастя», кінофільм «Аватар», вистава «Наталка Полтавка», журнал «Ластівка», завод «Граніт», пароплав «Грузія», магазин «Дитячий світ».*

Вправа 72. Перепишіть текст, однослівні власні іменники підкресліть прямою лінією, а складені власні назви – хвилястою. Усно поясніть їх правопис.

Головний приз міжнародного театрального фестивалю «Біла вежа», що відбувся у Бресті, виборів Волинський обласний театр ляльок. Серед сценічних робіт колективів Білорусі, Росії, Польщі, Німеччини вистава луцьких лялькарів «На Івана Купала» (п'єса Ярослава Стельмаха за твором Миколи Гоголя) визнана суворим журі найкращою (*Газ.*).

Вправа 73. Користуючись словником (зокрема з інтернету), запишіть власні назви українською мовою.

Algeria, București, Calea-Lactee, Calea-robilor, Canalul Panama, Capul Bunei Speranțe, Carul-Mare, Chișinău, Danemarca, Elveția, Golful Persic, Insulele Bermude, Londra, Maroc, Oceanul Înghețat de Nord, Orientul Apropiat, Peninsula Balcanică, Porțile de Fier.

Усі іменники поділяються ще на дві групи – **назви істот** і **назви неістот**. Назви істот відповідають на запитання *хто?* Назви неістот – на запитання *що?* Наприклад: *хто?* – автор, брат, воїн, голуб, дитя, мати; *що?* – бібліотека, буква, вікно, господарство, яблуня, гриб, двері, заздрощі.

Вправа 74. Прочитайте. Окремо випишіть назви істот і назви неістот. Усно поясніть написання іменників з малої і великої букви.

Шевченко зробив для української літератури те, що Пушкін для російської, Гете для німецької, Шекспір для англійської. Ні, більше. Він підніс українське письменство до рівня загальнолюдських ідеалів. Шевченко – одне з найбільших прав України на міжнародну повагу. У цьому праві немає жодного образливого слова для інших націй. Воно все написане любов'ю до всіх народів, до всіх людей на землі... (*Д. Павличко*).

Назви істот і назви неістот різняться формами знахідного відмінка: в назвах істот вони спільні з родовим відмінком, а в назвах неістот – із називним, наприклад:

Н. хто?	<i>брат</i>	що?	<i>стіл</i>
Р. кого?	<i>брат-а</i>	чого?	<i>стол-а</i>
Зн. кого?	<i>брат-а</i>	що?	<i>стіл</i>

Вправа 75. Від іменників першої або другої групи утворіть форми знахідного відмінка однини. Назви істот підкресліть.

1. Автор, автобус, базар, бригадир, гість, грим, село, договір, зілля, ім'я, клен, мати, м'яч.

2. Авантюра, авторка, актриса, крила, дівтора, деталь, епоха, жінка, здравниця, калина, мама.

Вправа 76. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Назви істот підкресліть однією лінією, а назви неістот – двома.

IN PĂDURE

Aici era o pădure. Pădurea aceasta era mare și frumoasă. Primavara și vara pădurea era verde. Toamna frunzele cădeau. Iarna copacii nu aveau frunze. Zăpada acoperea copacii. Vară în pădure mai creșteau ciuperci, fragi, mure și flori. În pădure trăiau și multe animale: vulpea, lupul, veverițele, iepurele și altele (A. Садецька).

§ 14. РІД ІМЕННИКІВ

Усі іменники, що мають форму однини, належать до одного з трьох родів: чоловічого, жіночого чи середнього.

До чоловічого роду (*genul masculin*) належать іменники, з якими можна сполучити слова *він, цей чи один*, наприклад: *дідуць, біль, хлопець, голос, день, дуб, дует*.

До жіночого роду (*genul feminin*) належать іменники, з якими можна сполучити слова *вона, ця чи одна*, наприклад: *мати, буря, школа, воля, троянда, дівчина, дорога, дружба*.

До середнього роду (*genul neutru*) належать іменники, з якими можна сполучити слова *воно, це чи одне*, наприклад: *добро, слово, поле, ім'я, вчення, горе, дитя, дівча*.

Увага! Іменники *біль, тюль, шампунь* належать до чоловічого роду.

Іменники, що вживаються тільки у множині, не мають значення роду, наприклад: *вила**, *граблі**, *двері*, *ножиці*.

Вправа 77. Прочитайте текст, знайдіть у ньому іменники й поясніть наявність чи відсутність у них значення роду, визначте рід, якщо слово його має.

Як любила мати робити і в горбді, і в полі, і в лузі і тихо втішатися зробленим! Вона, як свята, очікувала садіння, косовиці, жнив; вона любила, щоб снопи** були гарними, як діти, а полукіпки*** стояли наче парубки – плече в плече. І дуже полюбляла в жнива після праці лягти на віз і дивитись на зорі, на Чумацький Шлях, на Стожари і на отой Віз, що народився із дівочих сльозин (*За М. Стельмахом*).

* *Віла, граблі* – сільськогосподарські знаряддя праці.

** *Сніп* – зв'язаний оберемок зрізаних стебел хлібних злаків.

*** *Полукіпок* – 30 снопів скошеного або зжатоного хліба.

Вправа 78. Перекладіть словосполучення українською мовою і визначте рід іменників. Порівняйте рід іменників в обох мовах.

Ac de cusut, bancă comercială, cheie franceză, clopot de biserică, iluzie optică, lucru de mână, om de vază, ordine de zi, șoarece-de-câmp, viață rașnică.

В українській мові деякі іменники, що означають назви людей, можуть бути як чоловічого, так і жіночого роду, наприклад: *Хлопчик цей – круглий сирота. Я сирота остальсь.* Їх називають іменниками **спільного роду** (gen comun).

Чоловічий чи жіночий рід таких іменників зумовлений статтю названої особи. Визначаємо рід за формою залежних від іменника прикметників, числівників, займенників і деяких дієслів, ужитих в однині, порівн.: *звичайний базіка і звичайна базіка; типовий задавака і типова задавака; ще один невдаха і ще одна невдаха; цей непосида і ця непосида; пішов бідолаха і пішла бідолаха.*

Рід незмінюваних іншомовних іменників визначаємо так:

1) у назвах осіб – за статтю: *леді* (ж. р.), *гер* (ч. р.), *рефері* (ч. р.), *портъє* (ч. р.), *інкогніто* (ч. або ж. р.);

2) назви тварин, птахів тощо – чоловічого роду: *шимпанзе, колібри, поні*;

3) назви предметів, у тому числі страв – середнього роду: *сарі, кашне, кашпо, суфле, олів'є*;

4) у географічних назвах – за родом загального іменника, який є родовою назвою: *Тбілісі* (с. р., бо *місто*), *Міссурі* (ж. р., бо *ріка*), *Конго* (ж. р., бо *країна*).

Вправа 79. Перепишіть вправу, додаючи до слів можливі закінчення. Усно пояснить, від чого залежить рід підкреслених іменників і як ви його визначили. Знайдіть у словнику румунські відповідники підкреслених слів.

1. Два чоботи пара: ц... вискочка, а т... забіяка. 2. Васько справж... задавака. 3. Нелегко живеться стар... каліці. 4. Як... ти пустомеля ... 5. Як...сь розбишака наляка... дитину. 6. Не можна, сину, бути так... роззявою.

Вправа 80. Складіть зі словами *листоноша, плакса, сусіда* по два речення так, щоб кожне слово в одному випадку було іменником чоловічого роду, а в іншому – жіночого.

Вправа 81. Перекладіть українською мовою іменники *alice de vânătoare, durere, înregistrare, pojar, Siberia, stepă, șal, șampon, tul*. Зверніть увагу на рід перекладених слів, порівняйте з родом цих іменників у мові румунській. Зробіть висновок.

Вправа 82. Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви, щоб можна було визначити рід відповідних іменників (виконуйте з допомогою словника).

1. Відчуваю сильн... біль у суглобах.
2. У мене є й інш... запис пісні.
3. Діти перехворіли свинкою і кор...
4. А далі буде найжджен... путь.
5. За рояль... була вчителька.
6. За Сибір... сонце сходить.
7. Над степ... пронеслась чорна буря.
8. Мені подобається біл... шаль.
9. Ти як... шампун... користуєшся?
10. Мені вистачить і п'яти метрів тюл...

§ 15. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

Більшість іменників – це назви предметів, які можна порахувати. Наприклад: *один будинок, дві дороги, три дерева, десять слів*.

Форми іменників, яких вони набувають у сполученні зі словами *один* або *одна* чи *одне* (*одно*), називаються **одиною** (singular), а форми, яких вони набувають у сполученні зі словами *два* (*дві*), *три* і т. д., називаються **множиною** (plural), порівн.: *один будинок* і *два, три будинки*; *одна дорога* і *дві, три дороги*; *одне дерево* і *два, три дерева*.

В іменниках, які мають обидві форми числа, *однина* означає один предмет, а *множина* – два і більше.

Вправа 83. Складіть розповідь (5–6 речень) про своє місто чи село, використовуючи іменники у формі однини та множини.

Вправа 84. Перепишіть текст, знайдіть іменники і визначте їх число. Іменники у формі однини підкресліть прямою лінією, а у формі множини – хвилястою.

До вечора скульптор встиг і відпочити, і накидати кілька ескізів з хлопчаків, яких він бачив біля контори, і походити з головою артїлі по господарству. Вони побували на фермах, у кузні, на електростанції. Чутка про скульптора вже встигла облетіти село, і скрізь, де б він не з'являвся, його зустрічали привітно й люб'язно. На фермі щebetливі доярки влаштували йому справжній допит, жваво цікавлячись, кого він ужевиліпив на своєму віку... (О. Гончар).

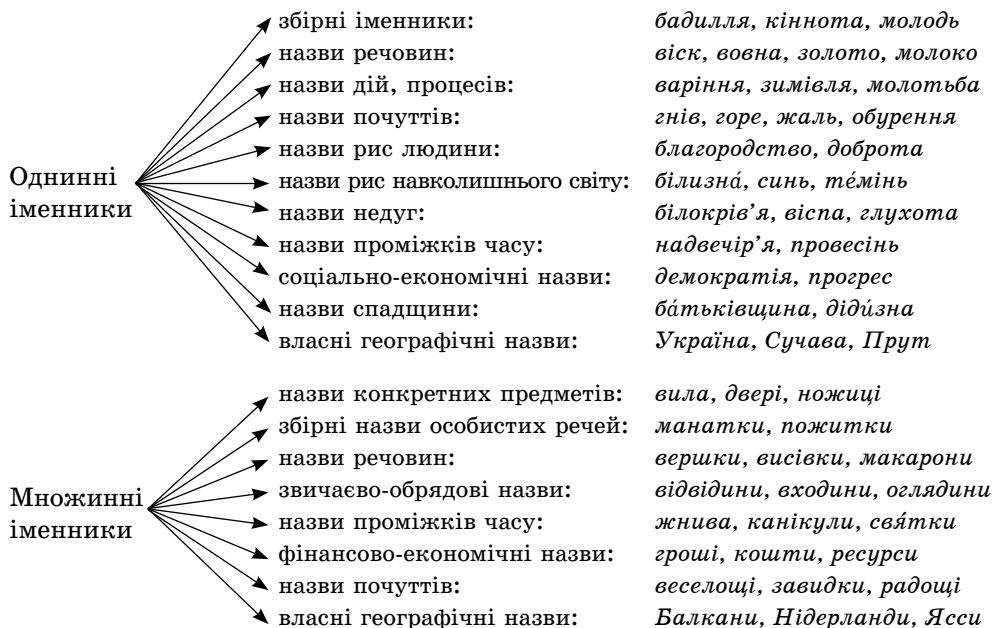
Залежно від форм числа відмінювані іменники поділяються на три групи.

До **першої групи** належать іменники, які мають і форми однини, і форми множини. Напр.: *школа – школи, дерево – дерева, учитель – учителі, лан – лані, машина – машини, село – села*. Їх у мові переважна більшість.

До **другої групи** належать іменники типу *дитвора, доброта, совість, кисень, насіння, Львів*, які мають лише форми однини. Їх називають **однинними іменниками** (*singularia tantum*).

До **третьої групи** належать іменники типу *взаємини, граблі, солодоці, Карпати*, які мають лише форми множини. Їх називають **множинними іменниками** (*pluralia tantum*).

Вправа 85. Розгляньте схему, зверніть увагу на можливе групування однинних і множинних іменників. Усно чи письмово доповніть кожну групу своїми прикладами.

Вправа 86. Прочитайте текст, знайдіть іменники і випишіть їх, розподіливши на три групи: а) такі, що мають форми однини і множини; б) такі, що мають тільки форми однини (однинні), і в) такі, що мають тільки форми множини (множинні). Чи не зосталась якась група без прикладів?

...Тим часом багатому братові аж дивно, чому Іван сьогодні не прийшов до нього робити, хоч він платив йому лише напівгнилою соломою. Багач вийшов надвір, бачить, що з димаря

братової хижки* куриться, і не може собі уявити, звідки брат взяв дров або соломи. Цікавість узяла гору. Такий лютий, грізний ступив у хату, грюкнув дверима і вже кричати хотів. Але з дива не міг слова промовити. Він побачив, що всі веселі, борщ їдять, у хаті тепло.

Бідний брат забув усі кривди, заподіяні багатим братом, і гостинно запросив його до столу. Той сів, почав їсти, а сам улесливо говорить, який він радий, що сім'я брата і сита, і в теплі сидить. Але його мучила думка, звідки все це взялося. Бідний брат похвалився, що в нього є чарівний прутик (*Н. тв.*).

Увага! Число іменників типу *володіння, бажання, знання*, які в називному і знахідному відмінках однини і множини мають закінчення *-я*, визначається тільки у тексті, порівн.: *своє володіння і свої володіння, моє знання і мої знання, таке бажання і такі бажання*.

§ 16. ЗМІНА ІМЕННИКІВ ЗА ВІДМІНКАМИ

У сполученні з іншими словами більшість іменників змінює свою форму. Наприклад: *моя сестр-а, запитати у сестр-и, подарувати сестр-і, покликати сестр-у, йти з сестр-ою, говорити при сестр-і, дорога сестр-о; плаче немовл-я, підійти до немовлят-и, дати немовлят-і, переповити немовл-я, їхати з немовл-ям, побачити у немовлят-і* тощо.

Форма іменника, яка виражає його відношення до інших слів у словосполученні і реченні, називається відмінком (cas).

В українській мові сім відмінків: *називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і кличний*. За шістьма з них закріпилися типові форми запитань *хто? що?*

Називний	<i>хто?</i>	<i>що?</i>
Родовий	<i>кого?</i>	<i>чого?</i>
Давальний	<i>кому?</i>	<i>чому?</i>
Знахідний	<i>кого?</i>	<i>що?</i>
Орудний	<i>ким?</i>	<i>чим?</i>
Місцевий	<i>на кому?</i>	<i>на чому?</i>

До **кличного відмінка** не ставимо запитання, оскільки він не дає відповіді, а служить формою звертання до співрозмовника: *дідусю, Іване, мамо, матусю, сестричко*.

Зміна іменників за відмінками називається відмінюванням (declinare).

* *Хижка* – дуже бідна хата.

Називний відмінок іменників називається прямим (direct), усі інші – непрямыми (indirecte).

Називний відмінок є **початковою формою іменника**.

Для іменників, що мають однину і множину, початковою є форма називного відмінка однини.

Для іменників, що мають лише множину, початковою є форма називного відмінка множини.

Вправа 87. Прочитайте текст і запропонуйте до нього заголовок. Випишіть іменники, визначте їх рід, число і відмінок.

Наша мовна традиція сягає далеких, докняжих, часів. У період держави Київської Русі наше слово сягнуло державного творення. Воно збагачувалося іншими мовами, збагачувало їх. Його розвитку не могли зашкодити княжі усобиці, феодальна роздрібленість і навіть багатівікове монголо-татарське іго. Підне подиву, що його не стяла шабля, що його не затоптали в болото кінські копита, що воно не розвіялося у вихорі навальних орд, а залишилося сіллю землі й народу (*Б. Харчук*).

Літописи –
першоджерела
української історії

Вправа 88. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Іменники – назви істот підкресліть прямою лінією, а назви неістот – хвилястою. Перекажіть зміст тексту українською мовою.

VINE TOAMNA

Vacanța cea mare s-a sfârșit. Odată cu ea, s-au dus și zilele călduroase ale verii.

Cu septembrie se începe frumosul și bogatul anotimp al toamnei.

Acum zilele încep să se micșoreze. Iar nopțile se măresc și se răcoresc.

Păsările călătoare își iau drumul spre țările calde.

Toamna e anotimpul bucuriei omului harnic.

Acum se vede cine a muncit cuminte și cine a pierdut vremea.
Toți muncesc, toți se pregătesc pentru iarna cea grea.

Вправа 89. Пригадайте, що називається звертанням. Прочитайте вірш В.Симоненка. Знайдіть іменники-звертання та сполучення слів-звертання, в яких є іменник, визначте число і відмінок цих іменників.

Берези, в снігу занімілі,
іній на вітах слізьми,
про що ви мрієте, білі?
– Про сонце мріємо ми...

Дуби в крижаній кольчuzі,
одягнуті в сиві шовки,
про що замислились, друзі?
– Про сонце наші думки...

Вітри із морозяним шпаром,
куди вас несуть чорти,
чого галасуєте зором?
– Хочемо сонце знайти...

Очі, наповнені горем,
очі сумні мої,
чому ви блукаєте зором?
– Хочем побачить її...

Серце, недавно кволе,
мúко моя мала,
чому щеміш, як ніколи?
– Хочу її тепла...

Розуме мій байдужий,
вируч мене хоч ти –
над чим ти думаєш, друже?
– Хочу надію знайти...

Ю. Рябий. Зимовий ліс

В українській мові є іменники, які у сполученні з іншими словами не змінюють своєї форми. Наприклад: *будується депо, під'їхав до депо, належить депо, обгородили депо, перший квартал за депо, працюю в депо.*

Іменники, які у сполученні з іншими словами не змінюють своєї форми, називаються **незмінюваними** (neflexibile).

До незмінюваних іменників в українській мові належать:

1. Жіночі прізвища на приголосний та на **-о**: *Борисюк (Ганна), Власенко (Ірина), Павлюк (Ольга), Сніжко (Ганна)*.

2. Складноскорочені слова (аббревіатури), утворені з початкових букв: *АЕС (атомна електростанція), ООН (Організація Об'єднаних Націй), УТН (Українські телевізійні новини)*.

3. Власні і загальні іменники іншомовного походження з основою на **-а/-я, -е/-є, -і/-ї, -о, -у/-ю**: *Дюма, Золя, аташе, Беранже, Монтеск'є, алібі, візаві, Анегрої, бюро, Марокко, Емінеску, інтерв'ю**.

Відмінок і число незмінюваних іменників можна визначити в контексті: *Обидва інтерв'ю мали багато спільного (інтерв'ю – називний відмінок множини). Одне вільне місце є в п'ятому купе (купе – місцевий відмінок однини)*.

Вправа 90. Знайдіть і випишіть незмінювані іменники. Провідміняйте виділені слова.

Авто, Бабенко (Ганна), борошно, Винничук (Василь), Гейне (Генріх), драже, журі, Істратій (Ольга), кашне, кенгуру, Нікарагуа, пані, панно, поні, Попеску, США, тире, ЧАЕС, Іонуц, Александрі, порт, скло.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У якому рядку всі іменники однинні?
 - А Долото, фізика, дерево, знання, бій
 - Б Сало, математика, перемога, місце, місяць
 - В Золото, ботаніка, вічність, гора, час
 - Г Молоко, аспірин, хімія, щастя, честь
 - Д Дитина, гілка, комаха, будинок, слово
2. У якому рядку всі іменники множинні?
 - А Нігті, уроки, вартості, пустощі, кучері
 - Б Ножиці, лінощі, щипці, заздрощі, солодощі
 - В Нарциси, огляди, диски, двері, дипломати
 - Г Надії, мови, цінності, парти, дріжджі
 - Д Гори, річки, серця, сани, пахощі

* Не зрозумілі вам слова знайдіть у словнику або попросіть учителя пояснити їх значення.

3. У якому рядку є незмінювані іменники?

- А Сонце, автострада, бюлетень, шовк, зір
- Б Віконце, інтерес, річка, рушник, олія
- В Добро, шосе, Шевчук, інтерв'ю, листок
- Г Радість, відданість, відмінок, ряд, пані
- Д Садочок, вишня, дерево, поле, море

§ 17. ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ ТІЛЬКИ У МНОЖИНІ

Вправа 91. Знайдіть на карті України чи вашої області 10 множинних власних назв і запишіть їх.

Іменники, що вживаються тільки у множині, у називному відмінку мають закінчення *-а (вил-а)*, *-я (вінц-я)*, *-и (сан-и)*, *-і (ножиц-і)*, *-ї (Турба-ї)*. Ці закінчення є також у формах знахідного і кличного відмінків.

Відмінюються множинні іменники за такими зразками:

Н.	<i>вил-а</i>	<i>збор-и</i>	<i>грош-і</i>	<i>двер-і</i>	<i>діт-и</i>	<i>сан-и</i>
Р.	<i>вил</i>	<i>збор-ів</i>	<i>грош-ей</i>	<i>двер-ей</i>	<i>діт-ей</i>	<i>сан-ей</i>
Д.	<i>вил-ам</i>	<i>збор-ам</i>	<i>грош-ам</i>	<i>двер-ям</i>	<i>діт-ям</i>	<i>сан-ям</i>
Зн.	<i>вил-а</i>	<i>збор-и</i>	<i>грош-і</i>	<i>двер-і</i>	<i>діт-ей</i>	<i>сан-и</i>
Ор.	<i>вил-ами</i>	<i>збор-ами</i>	<i>гріш-ми</i> <i>грош-има</i>	<i>двер-ми</i> <i>двер-има</i>	<i>діть-ми</i>	<i>сань-ми</i> <i>сан-ями</i>
М.	<i>(на)</i> <i>вил-ах</i>	<i>(на)</i> <i>збор-ах</i>	<i>(при)</i> <i>грош-ах</i>	<i>(на)</i> <i>двер-ях</i>	<i>(у) діт-ях</i>	<i>(на)</i> <i>сан-ях</i>
Кл.	<i>вил-а</i>	<i>збор-и</i>	<i>грош-і</i>	<i>двер-і</i>	<i>діт-и</i>	<i>сан-и</i>

Для зацікавлених подаємо коментарі.

У родовому відмінку множинні іменники мають три групи закінчень:

а) нульове закінчення мають усі іменники на *-а (-я)* та частина іменників на *-и, -і*, наприклад: *вил, воріт, дверцят, дровець, висівок, вхідин, канікул, роковин; Альп, Балкан, Лубен, Сум, Ясс; м'ясниць, ножиць;*

б) закінчення *-ів(-їв)* має більшість іменників на *-и, -і*, наприклад: *виборів, гонів, наймів, окулярів, сходів, фінансів; гордоців, заздроців, кліщів, ласоців, пустоців, солодоців; Бескидів, Дарданеллів, Піренейв, Радівців, Чернівців, Шипинців;*

в) закінчення *-ей* засвідчене в родовому відмінку іменників *гроші, двері, діти* і подібних, наприклад: *грошей, дверей, дітей, людей, гусей, курей, саней* тощо.

В орудному відмінку множині іменники мають переважно закінчення *-ами (-ями)*, наприклад: *виборами, вінцями, Альпами, Бескидами, Вашківцями, Заліщиками* тощо. У невеликій групі множинних іменників орудний відмінок має закінчення *-ми*, наприклад: *грудьми, гусьми, дітьми, курми, людьми, саньми*. Іменники *гроші, двері* в орудному відмінку мають паралельні закінчення *-има, -ми*, порівн.: *грошима і грішми* та *дверима і дверми*. Закінчення *-ами, -ми* та *-ями, -ми* мають іменники *ворота і сани*, порівн.: *воротами і ворітьми* та *санями і саньми*.

Вправа 92. Провідмініайте іменники *вечорниці, входи*ни і *пустощі*, складіть з ними (у будь-якій відмінковій формі) три речення і запишіть їх.

Вправа 93. Перепишіть речення, розкривши дужки: слова, подані в дужках, запишіть у потрібному відмінку. Підкресліть іменники, які вживаються тільки у множині.

1. Наші альпіністи тільки-но повернулись з (Гімалаї). 2. Дівчатка добре вміють користуватися (ножиці). 3. Батько з матір'ю стояли в (сіни*) і про щось говорили. 4. Від порога до (сходи) було два метри. 5. Університет у (Чернівці) заснований 1875 р.

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича

* *Сіни* – приміщення в давніх будинках, з якого був вхід до кухні і кімнати; *тепер*: хол, передпокій.

Вправа 94. Розгляньте схему, зверніть увагу на групування іменників за значенням. Усно або письмово доповніть кожену групу іменників двома-трьома своїми прикладами.

§ 18. ТИПИ ВІДМІН ІМЕННИКІВ

Іменники української мови поділяються на **чотири відміни**.

До **першої** відміни належать іменники жіночого, чоловічого і спільного роду із закінченням **-а, -я**: *вага, Микола, сирота*.

До **другої** відміни належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням та **-о** і середнього роду із закінченням **-о, -е, -я**, крім тих, що в непрямих відмінках приймають суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**: *гриб, день, дядько, Дмитро; село, серце, весілля* (але не: *дитя* – бо *дитяти*; *племя* – бо *племені*).

До **третьої** відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням та іменник **мати**: *вісь, ніч, радість, сіль*.

До **четвертої** відміни належать іменники середнього роду на **-а, -я**, які при відмінюванні приймають суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**: *зайча* – *зайчати*, *орля* – *орляти*, *ім'я* – *імені*, *лоша* – *лошати*.

Вправа 95. Використовуючи таблицю відмін іменників, визначте, до якої відміни належать подані слова, і випишіть їх за відмінами у чотири колонки. Іменники, які не належать до жодної з відмін, випишіть окремо.

Відміна	Рід іменників	Закінчення у Н. відмінку однини	Приклади
I	Жіночий Чоловічий Спільний	-а, -я	<i>дорога, задача, лілія воєвода, Лука, тесля задавака, невдаха, плакса</i>
II	Чоловічий Середній	– -о -о -е -я	<i>вечір, журнал, звичай, сторож батько, дядько, Дніпро, Павло вікно, джерело, морозиво, сало плече, сонце, середовище вугілля, знаряддя, листя</i>
III	Жіночий	– -и	<i>відстань, любов, зустріч, совість мати, піч, верф</i>
IV	Середній	-а -я (якщо при відмінюванні з'являються суфікси -ат-, -ят-, -ен-)	<i>ведмежа, дівча, коліща маля, немовля, пташеня плем'я, сім'я, тім'я</i>

Батько, зброяр, ім'я, США, паморозь, окуляри, козеня, Микола, депо, сіль, лікар, курча, пальне, розкіш, навчання, журі, вовчєня, граблі, мідь, подорож, площа, пляж, Черкаси, серце, цуцєня, сирота, черговий, хлопчєня, село, море.

За кінцевими приголосними основи та за набором відмінкових закінчень іменники I і II відмін поділяються на три групи: **тверду, м'яку і мішану.**

Мішаною третьою групу називають тому, що в одних відмінках іменники цієї групи мають закінчення іменників твердої групи, а в інших – м'якої, порівн.:

Від-мінк	Однина			Множина		
	Тверда	Мішана	М'яка	Тверда	Мішана	М'яка
Н.	дорог-а	меж-а	дол-я	дорог-и	меж-і	дол-і
Р.	дорог-и	меж-і	дол-і	доріг	меж	доль
Д.	дороз-і	меж-і	дол-і	дорог-ам	меж-ам	дол-ям
Зн.	дорог-у	меж-у	дол-ю	дорог-и	меж-і	дол-і
Ор.	дорог-ою	меж-єю	дол-єю	дорог-ами	меж-ами	дол-ями
М.	(на) дороз-і	(на) меж-і	дол-і	(на) дорог-ах	меж-ах	дол-ях
Кл.	дорог-о	меж-е	дол-е	дорог-и	меж-і	дол-і

Вправа 96. Розгляньте схему поділу іменників I та II відмін на групи. Усно або письмово доповніть кожну із груп кількома прикладами. Особливу увагу зверніть на групи іменників II відміни.

Відміна, група		Основні ознаки	П р и к л а д и
I	Тверда	Іменники на -а після твердих приголосних (крім шиплячих)	<i>доба, злива, спрага</i>
	М'яка	Іменники на -я після м'яких приголосних	<i>земля, пісня, поезія</i>
	Мішана	Іменники на -а після шиплячих приголосних	<i>вежа, втеча, душа, гуца</i>
II	Тверда	Іменники ч. і с. р. на -о : Іменники ч. р. на твердий приголосний (крім шиплячих) Іменники на -ер, -ір, -ор, -ур та на -ар, -ир, -яр з постійним наголосом на основі	<i>дядько, Петро, світило</i> <i>плуг, степ, хлібороб</i> <i>боксер, папір, вихор,</i> <i>абажур, базар, бригадир,</i> <i>столяр</i>
	М'яка	Іменники ч. р. на м'який приголосний Іменники на -ар, -ир з наголосом, що переходить на закінчення Іменники с. р. на -е після приголосних (крім шиплячих) Іменники с. р. на -я	<i>буковинець, день, звичай</i> <i>вівчár – вівчаря́,</i> <i>кобза́р – кобзаря́,</i> <i>пухи́р – пухиря́</i> <i>місце, поле, серце</i> <i>зусилля, листя, роздоріжжя</i>
	Мішана	Іменники ч. р. на шиплячий приголосний Іменники на -яр з наголосом, що переходить на закінчення Іменники с. р. на -е після шиплячих	<i>вантаж, ключ, книш, куц</i> <i>газета́р – газетяра́,</i> <i>каменя́р – каменяра́</i> <i>плече́, віче, ложе</i>

Вправа 97. Перекладіть українською мовою. Визначте відміну кожного іменника з тексту перекладу.

Eu sunt cuminte.

N-am s-o întâlnesc pe Cotoroața...

– Ce cauți în pădure, mă?

– M-a trimis mama să culeg o poală* de bureți, nene Oarță.

– Dar cu surcelele astea ce este?

– Să facem foc, să fierbem o oală cu bureți (З. Станку).

* Poală – полá, поділ; surcea – тріска, хмиз.

Вправа 98. Перепишіть текст, підкресліть іменники і, відтворюючи усно початкову форму, визначте, до якої відміни і групи вони належать.

ВДЯЧНІСТЬ

З першої хвилини життя схиляються над нами обличчя матерів. У тривозі й любові, в замилюванні й надії дивляються матері у своїх дітей, сподіваючись і прагнучи щастя для них. Усім своїм життям і працею, прикладом і вихованням утверджують у нас риси людяності й добра. Закривають груди, навіть ціною власного життя, від усякого лиха.

Матері... Усе життя дивляться вони нам услід, вирядивши у люди. Бажають нам успіхів і щастя. Сподіваються від своїх дітей найвищих духовних злетів, бо й в останню хвилину думають про те, щоб діти їхні жили гідно серед людей і творили добро на своїй землі (За О. Сизоненком).

Г. Тарасенко.
Українська мати

Вправа 99. Учні записують у зошити слова **батько, зошит, курча, кішка, Іван, море, любов, орля, піч, Ілля, плече, мати, ім'я**. Учитель пропонує впродовж відведеного для всіх учнів часу визначити і помітити над кожним словом римською цифрою відміну. Виграє той, хто швидше правильно виконає завдання.

§ 19. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ

Відмінок	Тверда група		М'яка група		Мішана група
Однина					
Н.	верб-а	Галин-а	земл-я	ліні-я	душ-а
Р.	верб-й	Галин-и	земл-і	ліні-ї	душ-і
Д.	верб-і	Галин-і	земл-і	ліні-ї	душ-і
Зн.	верб-у	Галин-у	земл-ю	ліні-ю	душ-у
Ор.	верб-ою	Галин-ою	земл-ею	ліні-єю	душ-ею
М.	(на) верб-і	(при) Галин-і	(на) земл-і	(на) ліні-ї	(на) душ-і
Кл.	вѣрб-ѳ	Галин-о	земл-е	ліні-є	душ-ѳ
Множина					
Н.	вѣрб-и	Галин-и	зѣмл-і	ліні-ї	душ-і
Р.	верб	Галин	земель	ліній	душ
Д.	верб-ам	Галин-ам	земл-ям	ліні-ям	душ-ам
Зн.	верб-и	Галин	земл-і	ліні-ї	душ-і
Ор.	верб-ами	Галин-ами	земл-ями	ліні-ями	душ-ами
М.	(на) верб-ах	(при) Галин-ах	(на) земл-ях	ліні-ях	(на) душ-ах
Кл.	вѣрб-и	Галин-и	зѣмл-і	ліні-ї	душ-і

1. У формах давального і місцевого відмінків однини кінцеві приголосні основи г, к, х змінюються на з, ц, с, наприклад: *дорога – дорозі і на дорозі; аптека – аптеці і в аптеці, вільха** – *вільсі і на вільсі, стріха*** – *стрісі і в стрісі*.

2. Пестливі варіанти особових імен на -я у кличному відмінку однини мають закінчення -ю, наприклад: *Вал-ю* – від Валя (Валентина), *Вас-ю* – від Вася (Василь чи Василина), *Ганнус-ю* – від Ганнуся (Ганна), *Олюн-ю* – від Олюня (Ольга).

3. У родовому відмінку множини іменники І відміни, як правило, не мають закінчення, точніше, у них нульове закінчення. Порівн.: *вправа і вправ, мама і мам, надія і надій, фабрика і фабрик, хата і хат*. При цьому о, особливо у словах з рухомим наголосом, дуже часто переходить в і, наприклад: *гора – гір, доба – діб, коса – кіс, нога – ніг, борода – борід, голова – голів, особа – осіб, робота – робіт, ягода – ягід*. У деяких давніх українських словах цього переходу немає: *вода – вод, оса – ос, проба – проб, сова – сов*. Відсутній цей перехід у словах іншомовного походження: *доза – доз, мода – мод, норма – норм, рота – рот*.

Лише іменники жіночого роду *сім'я, стаття, миша, свиня* мають у родовому відмінку множини закінчення -ей: *сімей, статей, мишей, свиней*. А іменники чоловічого роду *суддя та староста* (у весільному обряді) мають закінчення -ів: *суддів, старостів*. Іменник спільного роду *староста* (керівна особа) має чисту основу – *старост*.

Вправа 100. Прочитайте текст, знайдіть у ньому іменники та усно визначте їх відміну. Іменники І відміни випишіть і визначте їх число, відмінок і групу.

Майже два дні у поті чола ми з хлопцями приводили до ладу свою кімнату. І так її прибрали, як дівчина хату перед приходом старостів чи міська влада вулицю міста, по котрій має проходити парад чи проїжджати якесь закордонне представництво. До блиску натерли паркетну підлогу, почепили на вікно фіранку. Щоб не обтиралася стіна біля ліжка, попривбавили килимки, простелили в проходах доріжки, почепили на видному місці календар з екзотичним пейзажем та копію картини Івана Крамського «Незнайомка» (За Я. Вишиваним).

* *Вільха* – листяне дерево або кущ родини березових.

** *Стріха* – покрівля будівлі, переважно солом'яна.

Вправа 101. Запишіть іменники у формах давального, орудного і місцевого відмінків однини та родового відмінка множини. Які закінчення іменників потребують пояснення?

Алея, бібліотека, бідолаха, вежа, вага, дорога, криниця, мелодія, суддя, тривога.

Вправа 102. Перекладіть іменники і запишіть їх українською мовою у початковій формі, у формах орудного і місцевого відмінків однини та родового множини. З трьома іменниками складіть і запишіть речення.

Bucurie, cină, măr (arbore), odaie, pază, podea, speranță, suflet, tavan, turn.

§ 20. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ

Вправа 103. Визначте, в якому рядку не всі іменники належать до II відміни. Чому?

Автор, бібліотекар, гараж, дороговказ.
 Буковинець, вітерець, місце, знання.
 Бігун, вівчар, село, слоненя.

Вправа 104. Уважно прочитайте таблицю, запишіть з її допомогою в зошит короткий конспект: 1) до II відміни належать іменники... 2) до м'якої групи належать іменники... 3) до твердої групи належать іменники... 4) до мішаної групи належать іменники... 5) особлива увага до таких відмінкових форм...

Відмінок	Тверда група				
Однина					
Н.	стіл	ліс	касир	батьк-о	вікн-о
Р.	стол-а	ліс-у	касир-а	батьк-а	вікн-а
Д.	стол-ові	ліс-ові	касир-ові	батьк-ові	вікн-у
	стол-у	ліс-у	касир-у	батьк-у	
Зн.	стіл	ліс	касир-а	батьк-а	вікн-о
Ор.	стол-ом	ліс-ом	касир-ом	батьк-ом	вікн-ом
М.	(в) стол-і	(в)ліс-і	(на) касир-ові	(на) батьк-ові	(на) вікн-і
	(по) стол-у	(по) ліс-у	(по) касир-у	(по) батьк-у	(по) вікн-у
Кл.	стол-е	ліс-е	касир-е	батьк-у	вікн-о
Множина					
Н.	стол-и	ліс-и	касир-и	батьк-и	вікн-а
Р.	стол-ів	ліс-ів	касир-ів	батьк-ів	вікон
Д.	стол-ам	ліс-ам	касир-ам	батьк-ам	вікн-ам
Зн.	стол-и	ліс-и	касир-ів	батьк-ів	вікн-а
Ор.	стол-ами	ліс-ами	касир-ами	батьк-ами	вікн-ами
М.	(у) стол-ах	(на) ліс-ах	(на) касир-ах	(на) батьк-ах	(на) вікн-ах
Кл.	стол-и	ліс-ї	касир-и	батьк-и	вікн-а

Відмінок	М'яка група				
Однина					
Н.	гай	коваль	кобзар	пол-е	знанн-я
Р.	га-ю	ковал-я	кобзар-я	пóл-я	знанн-я
Д.	га-єві <i>i</i>	ковал-єві <i>i</i>	кобзар-єві	пол-ю	знанн-ю
	га-ю	ковал-ю	кобзар-ю		
Зн.	гай	ковал-я	кобзар-я	пол-е	знанн-я
Ор.	га-єм	ковал-єм	кобзар-єм	пол-єм	знанн-ям
М.	(в) га-ї	(в) ковал-єві	(в) кобзар-єві	(в) пол-і	(в) знанн-і
	(по) га-ю	(по) ковал-ю	(по) кобзар-ю	(по) пол-ю	(по) знанн-ю
Кл.	га-ю	ковал-ю	кобзар-ю	пол-е	знанн-я
Множина					
Н.	га-ї́	ковал-і	кобзар-і	пол-я́	знанн-я
Р.	га-їв	ковал-ів	кобзар-ів	пол-ів	зна́нь
Д.	га-ям	ковал-ям	кобзар-ям	пол-ям	зна́нн-ям
Зн.	га-ї	ковал-ів	кобзар-ів	пол-я	зна́нн-я
Ор.	га-ями	ковал-ями	кобзар-ями	пол-ями	зна́нн-ями
М.	(по) га-ях	(на) ковал-ях	(на) кобзар-ях	(на) пол-ях	(на) зна́нн-ях
Кл.	га-ї	ковал-і	кобзар-і	пол-я	зна́нн-я

Відмінок	Мішана група			
Однина				
Н.	дощ	читач	пісняр	прізвищ-е
Р.	дощ-у	читач-а	пісняр-а́	прізвищ-а
Д.	дощ-єві	читач-єві	пісняр-єві	прізвищ-у
	дощ-у	читач-у	пісняр-у	
Зн.	дощ	читач-а	пісняр-а	прізвищ-е
Ор.	дощ-єм	читач-єм	пісняр-єм	прізвищ-єм
М.	(на) дощ-і	(на) читач-єві	(на) пісняр-єві	(на) прізвищ-і
	(по) дощ-у	(на) читач-у/і	(на) пісняр-у/і	(у) прізвищ-у
Кл.	дощ-у	читач-у	пісняр-е	прізвищ-е
Множина				
Н.	дощ-і	читач-і	пісняр-і	прізвищ-а
Р.	дощ-ів	читач-ів	пісняр-ів	прізвищ
Д.	дощ-ам	читач-ам	пісняр-ам	прізвищ-ам
Зн.	дощ-і	читач-ів	пісняр-ів	прізвищ-а
Ор.	дощ-ами	читач-ами	пісняр-ами	прізвищ-ами
М.	(на) дощ-ах	(на) читач-ах	(на) пісняр-ах	(на) прізвищ-ах
Кл.	дощ-і	читач-і	пісняр-і	прізвищ-а

Вправа 105. Наведіть по три приклади іменників II відміни кожної групи і запишіть їх.

Паралельні закінчення іменників II відміни

У родовому відмінку однини іменники II відміни мають закінчення **-а, -я** та **-у, -ю**. Це зумовлено їх граматичними ознаками, лексичним значенням і місцем наголосу. Наприклад: *брат – брат-а, коваль – ковал-я, сад – сад-у, гай – га-ю*.

Іменники середнього роду завжди мають у родовому відмінку однини тільки закінчення **-а, -я**, наприклад: *весло – весл-а, плече – плеч-а, деревце – деревц-я, життя – житт-я, море – мор-я*.

В іменниках чоловічого роду в родовому відмінку однини наявність закінчення **-а, -я** чи **-у, -ю** визначається їх лексичним значенням і місцем наголосу.

Вправа 106. Розгляньте таблицю, зверніть увагу на групи іменників, які мають у родовому відмінку закінчення **-а, -я** та **-у, -ю**, й усно доповніть кожну з них своїми прикладами. Хто більше?

Закінчення -а, -я мають	Приклади	Закінчення -у, -ю мають	Приклади
Назви людей	<i>брат-а, орач-а, учител-я, Григорі-я, Петро-вич-а</i>	Назви речовини, матеріалу	<i>бензин-у, воск-у, мед-у, піск-у</i>
Назви тварин	<i>голуб-а, морж-а, зайц-я, Мурчик-а, Рябк-а</i>	Збірні назви	<i>альманах-у, атлас-у, взвод-у, колектив-у, хор-у</i>
Назви дерев, грибів	<i>бук-а, граб-а, гриб-а, грузд-я</i>	Назви закладів, установ	<i>військкомат-у, клуб-у, інститут-у</i>
Назви міст і сіл	<i>Києв-а, Кишинев-а, Львов-а, Бухарест-а,</i>	Просторові назви	<i>га-ю, луг-у, майдан-у, степ-у, кра-ю</i>
Назви предметів	<i>годинник-а, ключ-а, автобус-а</i>	Назви кущів і трав'янистих рослин	<i>аґрус-у, бузк-у, жасмин-у, горох-у, барвінк-у</i>
Назви мір	<i>ар-а, грам-а, метр-а, дн-я, місяц-я, четверг-а</i>	Назви дій, процесів, станів, формацій	<i>біг-у, занепад-у, розвитк-у, феодалізм-у</i>
Назви грошей	<i>ле-я, долар-а, грош-а</i>	Назви почуттів	<i>бол-ю, відча-ю, гнів-у, жал-ю, сором-у</i>
Наукові терміни	<i>атом-а, екватор-а, конус-а, ромб-а, присудк-а</i>	Назви явищ природи	<i>вітр-у, мороз-у, дощ-у, вогн-ю, іне-ю</i>

Вправа 107. З допомогою вчителя і за словником знайдіть румунські відповідники іменників, значення яких вам не відоме. Запишіть подані іменники у формі родового відмінка однини. Користуючись попередньою таблицею, аргументуйте вибір закінчення.

Автомобіль, антонім, аптекар, бетон, Відень, вовк, гектар, дукат, дюйм, дятел, жах, заїзд, кілометр, комітет, лиман, літак, молот, омонім, опеньок, холод, шилінг, Юрій, явір.

У деяких випадках вибір закінчення іменника залежить не лише від значення, а й від місця наголосу. Закінчення -у, -ю мають назви річок, озер, гір, країн та інших територій, якщо наголос у них постійно зберігається на основі, наприклад: Буг – *Бу́гу*, Дон – *До́ну*, Дунай – *Дуна́ю*; *Байка́лу*, *Балато́ну*, *Сві́тязю*; *Арара́ту*, *Ельбру́су*, *Памі́ру*; *Кі́пру*, *Алжі́ру*, *Єгі́пту*; *Донба́су*, *Сибі́ру*, *Крі́му*. Але в назвах річок з наголосом, який переходить на закінчення, пишемо закінчення -а, -я, наприклад: *Дністе́р* – *Дністра́*, *Прут* – *Прута́*, *Ірти́ш* – *Іртиша́*, *Доне́ць* – *Діни́ця*.

Так само закінчення -у, -ю мають назви будівель, споруд, приміщень та їх частин з постійним наголосом на основі, наприклад: *буді́нку*, *вокза́лу*, *да́ху*, *за́лу*, *коридо́ру*; *кана́лу*, *сара́ю* та ін. Але в назвах з наголосом на закінченні пишемо -а, -я, наприклад: *ві́тряк* – *вітряка́*, *мли́н* – *мли́на*, *хлі́в* – *хліва́*, *гара́ж* – *гаража́*.

У деяких іменниках закінчення -а, -я та -у, -ю в родовому відмінку однини служать для розрізнення їх значення. Наприклад: *алма́з* – *алмаза* (окремий кристал; інструмент) і *алма́з* – *алмазу* (мінерал); *апа́рат* – *апарата* (пристрій) і *апа́рат* – *апарату* (установа, сукупність службовців); *бу́ряк* – *буряка* (одна рослина, один корінь), *бу́ряк* – *буряку* (урожай); *Аму́р* – *Амура* (міфічна істота) і *Аму́р* – *Амуру* (річка); *ба́л* – *бала* (одиниця виміру) і *ба́лу* (танцювальне свято).

Деякі паралельні форми родового відмінка однини не розрізняються за значенням: *дво́ра* – *дво́ру*, *моста́* – *мо́сту*, *паркана́* – *парка́ну*, *плота́* – *пло́ту*, *стола́* – *сто́лу*.

Вправа 108. Розгляньте форми родового відмінка однини загальних і власних назв, поясніть вибір закінчення. Зверніть увагу на значення іменників з паралельними закінченнями (за потреби зверніться до орфографічного словника).

1. Акта – акту, блока – блоку, буфета – буфету, градуса, замка́ – за́мку, каменя – каменю, клина – клину, листопада – листопаду, пояса – поясу, соняшника – соняшнику.

2. Алжира – Алжиру, Балхаша – Балхашу, Ванкувера – Ванкуверу, Гібралтара – Гібралтару, Дніпра, Збруча, Люксембурга – Люксембургу, Рима – Риму, Туніса – Тунісу.

У давальному відмінку однини іменники II відміни мають закінчення **-ові, -еві, -єві та -у, -ю**.

Більшість іменників середнього роду в давальному відмінку однини має закінчення **-у, -ю**. Наприклад: *веслу, видовищу, горю, завданню*. Паралельні закінчення **-ові / -у** можуть мати лише назви малих істот із суфіксом **-к-**. Наприклад: *дитяткові і дитятку, звіряткові і звірятку, немовляткові і немовлятку*.

Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини можуть мати паралельні закінчення **-ові, -еві, -єві та -у, -ю**. Наприклад: *братові і брату, вітрові і вітру, газетярєві і газетяру, збирачеві і збирачу, коневі і коню, Сергієві і Сергію*.

Вправа 109. Розкрийте дужки і запишіть залежні іменники у формі давального відмінка однини. Усно поясніть вибір закінчення.

Віддати (товариш), вірити (повідомлення), допомагати (лікар), доручити (учень), запобігти (лихо), запропонувати (колектив), зауважити (водій), належати (місто), порадити (відвідувач), пропонувати (читач).

Якщо поряд треба поставити у давальному відмінку два або три іменники чоловічого роду, то для уникнення одноманітності закінчень перший слід вживати із закінченням **-ові (-еві, -єві)**, а подальші – із закінченням **-у (-ю)**. Наприклад: *панові директору, Василеві Олексійовичу, Іванові Григоровичу Максим'юку*.

Вправа 110. Запишіть запропоновані прізвища, імена та імена по батькові в давальному відмінку. Котрі прізвища не змінюються і чому?

1. Артеменко Петро Васильович. 2. Головка Ірина Костянтинівна. 3. Попович Василь Петрович. 4. Романишин Сергій Юрійович. 5. Орел Ганна Дмитрівна. 6. Гнеп Віра Аурелівна.

У називному відмінку множини іменники II відміни мають закінчення **-и, -і, -ї та -а, -я**.

Закінчення **-и, -і, -ї** мають іменники чоловічого роду. Наприклад: *брати, бригадири, гектари; відвідувачі, автомобілі, бійці, водії*.

Закінчення **-а, -я** мають іменники середнього роду. Наприклад: *вєсла, вікна; вогнища; почуття, прислів'я*.

У родовому відмінку множини іменники II відміни мають закінчення **-ів, -їв**, нульове закінчення та закінчення **-ей**.

Закінчення **-ів, -їв** мають іменники чоловічого роду та частина іменників середнього роду на **-е, -я**. Наприклад: *братів, водіїв, морів, почуттів, прислів'їв*.

Закінчення **-ей** мають лише деякі іменники чоловічого і середнього роду. Наприклад: *гостей, коней, очей, плечей*.

Іменники чоловічого роду на **-анин, -янин, -ин** типу *галичанин, киянин, болгарин*, які у формі множини втрачають **-ин**, мають нульове закінчення, наприклад: *галичан, киян, болгар*.

Нульове закінчення мають також іменники середнього роду на **-о** та більшість іменників на **-е, -я**, а також іменники чоловічого роду, що втрачають у формі множини **-ин**. Наприклад: *болото – боліт, вікно – вікон; вогнище – вогнищ, прізвище – прізвищ, місце – місць, весілля – весіль, знання – знань, обличчя – облич та громадянин – громадян, селянин – селян*.

В іменників середнього роду з основою на два приголосні перед нульовим закінченням між приголосними з'являються вставні голосні **о, е**, наприклад: *вікно – вікон, зерно – зерен*.

Вправа 111. Утворіть і запишіть від першої групи іменників форми називного відмінка множини, а від другої – форми родового відмінка множини.

1. Богатир, багач, газетяр, гай, лектор, лікар, маляр, селянин, сторож, учитель, чех.

2. Апельсин, багатій, гараж, друкар, чернівчанин, меч, подвір'я, приятель, росіянин, ручай, сідло, стадіон.

У місцевому відмінку іменники II відміни нерідко мають паралельні закінчення, використання яких зумовлюється прийменниками, порівн.: *у ліс-і – по ліс-у, у мор-і – по мор-ю, у пол-і – по пол-ю, по гаю – у гаї, на ковалеві – на ковалю*.

§ 21. ВІДМІНЮВАННЯ І ПРАВОПИС ІМЕННИКІВ III ВІДМІНИ

Іменники III відміни мають основу на твердий чи м'який приголосний: *любов, велич, тінь*. Але це не позначається на їх відмінюванні: вони мають струнку систему відмінювання.

Відмінок	Однина			
Н.	відповідь	зустріч	кість	мат-и
Р.	відповід-і	зустріч-і	кост-і	мат-ер-і
Д.	відповід-і	зустріч-і	кост-і	мат-ер-і
Зн.	відповідь	зустріч	кість	матір
Ор.	відповідд-ю	зустрічч-ю	кіст-ю	мат-ір'-ю
М.	(у) відповід-і	(при) зустріч-і	(на) кост-і	(при) мат-ер-і
Кл.	відповід-е	зустріч-е	кост-е	мат-и
Відмінок	Множина			
Н.	відповід-і	зустріч-і	кост-і	мат-ер-і
Р.	відповід-ей	зустріч-ей	кост-ей	мат-ер-ів
Д.	відповід-ям	зустріч-ам	кост-ям	мат-ер-ям
Зн.	відповід-і	зустріч-і	кост-і	мат-ер-ів
Ор.	відповід-ями	зустріч-ами	кост-ями	мат-ер-ями
М.	(у) відповід-ях	(при) зустріч-ах	(на) кост-ях	(при) мат-ер-ях
Кл.	відповід-і	зустріч-і	кост-і	мат-ер-і

Вправа 112. Прочитайте текст, знайдіть у ньому іменники і визначте їх відміни. Іменники III відміни випишіть у початковій формі і тій, в якій вони вжиті у тексті, визначте їх відмінок.

Зразок: тіні, п. ф. тінь, Зн. в.

У цю мить у батькових очах я побачив зажуру й теплінь і з вдячністю пригорнувся до його грудей. З хати у святковій хустці вийшла мати, на її обличчі уляглись урочистість, злагода й очікування казки. Тато поглянув у засніжену далечінь і тихо покликав Діда Мороза.

Вечір засіває зорі, а під ногами голуба тінь бавиться зі снігом. Навколо так тихо, що чутно, як у гіллі ворухнуться зорі й обтрушують срібну паморозь. Затремтів мій голос від радості і вдячності (За М. Стельмахом).

М. Сапатюк. Зимовий вечір

У називному і знахідному відмінках більшість іменників III відміни закінчується на м'який або твердий приголосний: *вірність, вісь, галузь, міць, осінь, сіль; верф, кров, річ*. В іменнику *мати* у знахідному відмінку в основі з'являється суфікс **-ір** – матір.

Усі іменники III відміни у родовому, давальному і місцевому відмінках однини мають закінчення **-і**: *вірност-і, ос-і, галуз-і, моц-і, осен-і, сол-і, верф-і, кров-і, реч-і*. При цьому і закритого складу чергується з **о, е** у складі відкритому, наприклад: *вірність – вірності, вісь – осі, міць – моці, сіль – солі, осінь – осені, річ – речі*, порівн. ще *мати: матір – матері*.

В орудному відмінку однини іменники III відміни мають закінчення **-ю**, перед яким відбувається подовження м'яких і шиплячих приголосних, наприклад: *відповідь – відповідд-ю, галузь – галузз-ю, медаль – медалл-ю, осінь – осінн-ю, вісь – вісс-ю, міць – міцц-ю, ніч – нічч-ю, туш – туши-ю*.

Не відбувається подовження, коли основа закінчується збігом приголосних, а також губним приголосним та **р**, наприклад: *вдячність – вдячністю, повість – повістю, любов – любов'ю*. Після губних приголосних та **р** перед закінченням **-ю** ставиться апостроф: *кров – кров'ю, любов – любов'ю, мати – матір'ю*.

Кличний відмінок іменників III відміни має закінчення **-е**, наприклад: *вірност-е, віст-е, любов-е, молодост-е, радост-е*.

Іменник *мати* у кличному відмінку має таке ж закінчення, як і в називному: *мат-и*.

У формі **називного відмінка множини** іменники III відміни мають закінчення **-і**, наприклад: *артіл-і, відповід-і, медал-і, ноч-і*, але множину мають, як правило, ті іменники, які сполучаються з кількісними числівниками, наприклад: *дві бандеролі, три зустрічі, чотири доповіді*.

Не мають форм множини назви держав, територій, річок, міст: *Білорусь, Волинь, Прип'ять, Кубань*. Форм множини не мають також слова, які є назвами рис людини, особливостей природи і суспільства: *акуратність, буденність, вартість, велич, господарність, законність, крихкість, задумливість, лісистість*.

У родовому відмінку множини в іменниках III відміни з'являється закінчення **-ей**: *бандерол-ей, гантел-ей, дал-ей, мит-ей, тін-ей, форел-ей*. Іменник *мати* вживається із закінченням **-ів**: *матер-ів*.

Давальний відмінок множини має закінчення **-ям**, а після шиплячих **-ам**: *галуз-ям, детал-ям, зустріч-ам, реч-ам*.

В **орудному відмінку** множини з'являється закінчення **-ями**, а після шиплячих **-ами**: *акварел-ями, відповід-ями, зустріч-ами, ноч-ами, подорож-ами*.

Місцевий відмінок множини іменників III відміни має закінчення **-ях, -ах**: *(в) артіл-ях, (на) гастрол-ях, (при) зустріч-ах, (по) ноч-ах*.

У **кличному відмінку** множини іменників цієї відміни такі ж закінчення, як і в називному: *акварел-і, дал-і, мит-і, оповід-і, зустріч-і, матер-і*.

Вправа 113. Іменники III відміни запишіть у дві колонки: у першу ті, що мають форми однини і множини, а в другу – ті, що мають лише форму однини.

Акварель, байдужість, галузь, діагональ, єдність, жорстокість, зелень, інвалідність, карусель, лань, модель, наочність, область, повість, Прип'ять (ріка), роль, сіть, Случ (ріка), убогість, формальність, чуйність, шаль.

Вправа 114. Розділіть іменники на дві групи: ті, що мають форму однини і множини, і ті, що мають лише форму однини. Письмово провідмініайте по два іменники кожної з груп.

Ніч, гусінь, мідь, молодь, поміч, любов, ціль, шинель, якість.

§ 22. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ IV ВІДМІНИ

Вправа 115. Випишіть іменники середнього роду, які належать до II і IV відмін. Поясніть, як ви їх розпізнали.

Ангел, ангеля, ангелятко; білка, білчєня, білчєнятко; ведмідь, ведмедичка, ведмежа, ведмежатко; внук, внучка, внуча, внучатко, внучєня, внучєнятко; горобець, горобчиха, горобєня, горобєнятко; маля, малятко.

Вправа 116. До іменників I чи II відмін доберіть і запишіть спільнокореневі іменники IV відміни.

Зразок: тигр – тигреня.

Барс, внук, вовк, галка, жаба, заєць, індик, їжак, коза, кріль, лев, лелека, лис, лось, миша, нога, око, птах, рись, слон.

Іменники IV відміни змінюються так:

Відмінок	Однина		
Н.	ведмеж-а	зайчен-я	ім'я
Р.	ведмеж-ат -и	зайчен-ят-и	ім-ен-і, ім'-я
Д.	ведмеж-ат-і	зайчен-ят-і	імен-і
Зн.	ведмеж-а	зайчен-я	ім'-я
Ор.	ведмеж-ам	зайчен-ям	ім'-ям, ім-ен-ем
М.	(на) ведмеж-ат-і	(на) зайчен-ят-і	(на) ім-ен-і
Кл.	ведмеж-а	зайчен-я	ім'-я
Відмінок	Множина		
Н.	ведмеж-ат-а	зайчен-ят-а	ім-ен-а
Р.	ведмеж-ат	зайчен-ят	ім-ен
Д.	ведмеж-ат-ам	зайчен-ят-ам	ім-ен-ам
Зн.	ведмеж-ат	зайчен-ят	ім-ен-а
	ведмеж-ат-а	зайчен-ят-а	
Ор.	ведмеж-ат-ами	зайчен-ят-ами	ім-ен-ами
М.	(на) ведмеж-ат-ах	(на) зайчен-ят-ах	(на) ім-ен-ах
Кл.	ведмеж-ат-а	зайчен-ят-а	ім-ен-а

Називний, знахідний і кличний відмінки однини іменників IV відміни після **ж, ч, ш, щ** мають закінчення **-а**, після інших приголосних – закінчення **-я**, наприклад: *курч-а, лош-а, коліщ-а* та *галчен-я, горобен-я, зайчен-я, немовл-я, ім'-я, плем'-я, тім'-я**.

У **родовому** відмінку однини іменників цієї відміни після суфіксів **-ат-, -ят-** виступає закінчення **-и**, а після суфікса **-ен-** – закінчення **-і**, наприклад: *внуч-ат-и, дівч-ат-и, немовл-ят-и, орл-ят-и, плем-ен-і*. В іменниках, які при відмінюванні мають суфікс **-ен-**, форма родового відмінка однини може також бути однаковою з називним, порівн.: *ім'-я: ім-ен-і* та *ім'я*.

Давальний і місцевий відмінки однини в усіх іменниках цієї відміни мають закінчення **-і**, наприклад: *внуч-ат-і* –

* *Тім'я* – cześćtetul capului.

(на) *внуч-ат-і, дівч-ат-і* – (на) *дівч-ат-і, немовл-ят-і* – (на) *немовл-ят-і, орл-ят-і* – (на) *орл-ят-і, ім-ен-і* – (на) *ім-ен-і*.

В **орудному відмінку** однини іменники IV відміни втрачають суфікси **-ат-, -ят-, -ен-** перед закінченнями **-ам, -ям**, наприклад: *внуч-ам, дівч-ам, немовл-ям, орл-ям, ім'-ям*. Однак іменники типу *ім'я* можуть зберігати суфікс **-ен-** і мати паралельні форми із закінченням **-ем**, наприклад: *ім'-ям* й *ім-ен-ем, плем'-ям* і *плем-ен-ем, тім'-ям* і *тім-ен-ем*.

У **формах множини** іменники IV відміни зберігають характерні для них суфікси **-ат-, -ят-, -ен-** в усіх відмінках. Відмінкові закінчення такі ж, як і в іменниках середнього роду II відміни на **-о**, порівн.:

Н.	сел-а	внуч-ат-а	орл-ят-а	ім-ен-а
Р.	сіл	внуч-ат	орл-ят	ім-ен
Д.	сел-ам	внуч-ат-ам	орл-ят-ам	ім-ен-ам
Зн.	сел-а	внуч-ат	орл-ят	ім-ен-а
Ор.	сел-ами	внуч-ат-ами	орл-ят-ами	ім-ен-ами
М.	(на) сел-ах	(на) внуч-ат-ах	орл-ят-ах	ім-ен-ах
Кл.	сел-а	внуч-ат-а	орл-ят-а	ім-ен-а

У **знахідному відмінку** множини закінчення іменників IV відміни залежить від їх значення:

а) назви людей мають форму, спільну з родовим відмінком, наприклад: *бачу малят, оглянув немовлят, запитав хлоп'ят*;

б) назви тварин можуть мати форми, спільні як з називним, так і з родовим відмінком, порівн.: *доглядаю гусенят-а* і *доглядаю гусенят, пасу телят-а* і *пасу телят, напуваю ягнят-а* і *напуваю ягнят*;

в) назви неістот мають форму, спільну з називним відмінком множини, наприклад: *записую імена, збираю колицата, простягає рученята*.

Вправа 117. Прочитайте речення, знайдіть у них іменники і визначте відміну кожного. Випишіть іменники IV відміни у засвідченій та початковій формах. Чи є тут іменник, що має форму лише множини?

Зразок: голуб'ята – голуб'я.

1. Прилітайте, сизокрилі мої голуб'ята (*Т. Шевченко*).
2. Мусила зупинитись: те дівча вилетіло за мною у самому светрі (*Ірина Вільде*).
3. І знову заспівали санки, і спросоння зітхнула, затьохкала крига на ставу, і загукало біля грудей ма-

тері дитя (*М. Стельмах*). 4. Так багато подій, імен, вражень і переживань сплелось за тих десять років (*Ірина Вільде*). 5. У куточку, де спав Миколка, жили їжачок, білчєня, ляклива куріпка, а через день з'явилося потішне чубате шпачєня (*За Ю. Збанацьким*). 6. Я пас ягнята за сєлом (*Т. Шевченко*).

І. Їжакевич. Тарас-пастух

Вправа 118. Продовжіть речення.

1. До I відміни належать іменники жіночого роду... чоловічого роду... До II відміни належать іменники чоловічого роду... середнього роду... крім... Іменники з цими суфіксами в непря-мих відмінках належать до... 2. Рід і відмінок незмінюваних іменників визначають за... 3. Паралельні відмінкові закінчення в Р. в. однини мають іменники... відміни..., у Р. в. мн. – імен-ники... 4. Не мають форми множини іменники... 5. До один-них належать іменники, які є назвами... 6. До множинних на-лежать іменники, які є назвами...

§ 23. ОСНОВНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ. НАЙЧАСТІШЕ ВЖИВАНІ СУФІКСИ. ЇХ ПРАВОПИС

Мова постійно поповнюється новими словами. Основним джерелом її збагачення є **словотвір** (derivarea).

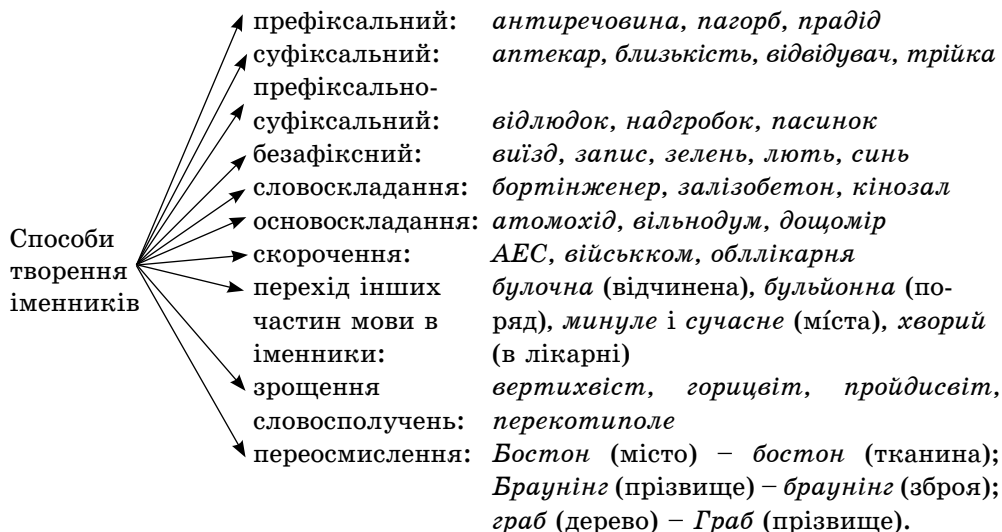
Вправа 119. Розминка. Визначте будову слова, попередньо пригадавши, що таке основа, корінь, суфікс, префікс, закінчення.

Вправа 120. Ознайомтесь із текстом, знайдіть іменники, випишіть їх і зробіть розбір за будовою.

Зразок: $\overbrace{\text{хмарк}}^{\wedge} \square \text{и}$.

Хмарки сьогодні пустивали на озерній гладіні, переливами різноколір'я втікали від вітерця, що напосівся їх наздогнати, відблисками ховалися на моєму обличчі. Це було літо.

Вправа 121. Розгляньте схему, пригадайте способи творення слів, які ви вивчали.

Вправа 122. Запишіть іменники, в дужках зазначте спосіб творення.

Зразок: самоскид (основоскладання).

Безлюдько, бавовняр, військкор, генерал-полковник, дороговказ, зірвіголова, квартирант, ланкова, лісостеп, Миргород, молодий і молода, недоля, Паливода, панама (порівн. Панама), переддень, перепис, СНІД.

Найчастіше іменники творяться суфіксальним способом. При цьому суфікс може надавати похідному слову нового лексичного значення або ж долучати до наявного вже зна-

чення новий відтінок, порівн.: *гриб* (рослина) і *грибник* (людина – збирач грибів) та *гриб* (рослина) і *грибочок* (невеликий гриб).

З новим лексичним значенням іменники творяться:

а) від іменникових основ за допомогою суфіксів **-ак (-як)**, **-анець (-янець)**, **-анин (-янин)**, **-ант (-янт)**, **-ар (-яр)**, **-ат**, **-ач**, **-ець (-єць)**, **-изм (-ізм)**, **-ир (-ір)**, **-ист (-іст)** та інших. Наприклад:

диво – дивак, добро – добряк, Африка – африканець, Галич – галичанин, адреса – адресант, вуса – вусань, аптека – аптекар, бавовна – бавовняр, директор – директорат, Буковина – буковинець, авангард – авангардизм, город – городина, буряк – бурячиння, бандура – бандурист, автор – авторство;

б) від дієслівних основ за допомогою суфіксів **-ач**, **-анн(я)**, **-енн(я)**, **-інн(я)**, **-к(а)**, **-б(а)**, **-тель**, **-л(о)**, **-ун** та інших. Наприклад:

глядіти – глядач, бажати – бажання, включити – включення, володіти – володіння, викрутити – викрутка, ганити – ганьба, виховати – вихователь, мити – мило, бігти – бігун, варити – вариво;

в) від прикметникових основ за допомогою суфіксів **-ість**, **-от(а)**, **-ин(а)**, **-изн(а)**, **-інь** та інших. Наприклад:

бідний – бідність, глухий – глухота, високий – височина, білий – білизна, глибокий – глибочійнь, давній – давнина, гордий – гордоці, дорогий – дорожнеча.

Вправа 123. Прочитайте вірш М. Вінграновського. Знайдіть іменники з суфіксами і скажіть, у чому їх незвичайність. Який настрій створюють ці іменники? Чому зажурилися старі скеля і дуб?

У ластівки – ластовенятко,
у шовковиці – шовковенятко,
в гаю у стежки – стеженятко,
у хмари в небі – хмаренятко,
в зорі над садом – зоренятко
вже народилося.
Лиш зажурилися
старезна скеля над урвищем
та дуба всохле стовбурище.

Вправа 124. Поділіть слова на три групи похідних: а) від іменників, б) від дієслів, в) від прикметників. У кожному слові виділіть твірну основу і суфікс за таким зразком: *автомобіліст: автомобіль + -іст; висота: вис- + -от(а)*.

Автомобіліст, висота, відвідувач, курсант, легкість, лісник, мислення, новизна, носіння, охоронець, парижанин, республіканець, ритмічність, теплінь, хитрун, чередник*.

Вправа 125. Пригадайте правила написання *и, і, ї* в словах іншомовного походження. Перепишіть іменники, вставляючи пропущену букву (*и, і, ї*). У сумнівних випадках зверніться до орфографічного словника.

Архів..ст, арха..зм, атлет..зм, волейбол..ст, гімназ..ст, динам..к, кас..р, машин..ст, натурал..ст, парашут..ст, проза..к, сол..ст, траг..зм, трактор..ст, фіз..к, хім..к, шах..ст, шашк..ст.

Відтінків здрібнілості і пестливості значенню іменників надають суфікси *-еньк-, -оньк-, -ець, -ик, -ок, -к-, -унь, -усь*, а згрубілості і збільшеності – суфікси *-иськ-, -ищ-*. Наприклад:

доля – доленька, козак – козаченько, брат – братик, хата – хатина, дорога – доріжка, міст – місток, бджола – бджілонька, дід – дідуць, мати – матуся, дерево – деревце, вовк – вовчисько, дуб – дубище.

Іноді до основи того самого іменника можуть приєднуватися кілька суфіксів, які вносять різні додаткові відтінки значення – від позитивних аж до негативних, порівн.: *хлопець – хлопчик, хлопчєня та хлопчисько, дівчина – дівчинка, дівчинонька та дівчинисько.*

* *Чередник* – той, хто випасає череду (корів).

Вправа 126. Ознайомтесь із похідними від іменників *лице, ніс, нога, рука та ніж, бас, брат* і усно з'ясуйте, яких додаткових відтінків значення надають їм суфікси.

Личко, личенько; носик, носище; ніжка, ноження, ножисько, ножище; ручка, рученька, ручисько, ручище; ніжик, ножище, ножака; басок, басик, басисько, басище; братик, братчик, братунь, братусь.

Вправа 127. Складіть по одному реченню з іменниками, утвореними за допомогою суфіксів *-ист, -іст, -изм, -ізм, -ств(о), -цтв(о)*. Визначте, від яких частин мови утворились ці іменники.

Вправа 128. Розгляньте малюнок до казки «Вовк і семеро козенят». Іменниками з якими суфіксами треба називати персонажів казки? Опишіть зображену на малюнку ситуацію, використовуючи назви цих та інших персонажів казки з оцінною метою (здрібнілості, пестливості, згрублості, осуду тощо).

Вправа 129. Запишіть слова разом, окремо або через дефіс (користуючись, за потреби, орфографічним словником). Усно поясніть їх написання.

Авто/машина, авто/мото/гурток, батько/мати, верто/літ, водо/сховище, газо/провід, двадцяти/річчя, електро/дріль, електро/станція, земле/трус, кіловат/година, крає/знавство, лікар/стоматолог, міні/спідниця, міно/мет, напів/сон, Непий/вода, носо/ріг, пів/місяця, пів/Новоселиці, плаття/костюм, Свят/вечір, чар/зілля.

Вправа 130. Виграє той, хто за відведений учителем час пригадає найбільше складних іменників і пояснить їх правопис.

§ 24. НАПИСАННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

Вправа 131. Розкрийте ініціали і запишіть при кожному прізвищі ім'я та ім'я по батькові відомих вам українських письменників.

Глібов Л.І., Кобилянська О.Ю., Гончар О.Т., Франко І.Я., Довженко О.П., Тичина П.Г., Косач Л.П. (Леся Українка).

Чоловічі імена по батькові творяться за допомогою суфікса **-ович**, а жіночі – за допомогою суфікса **-івн(а)**.

Ім'я батька	Чоловіче ім'я по батькові	Жіноче ім'я по батькові
Мірча	Мірчович	Мірчівна
Антон	Антонович	Антонівна
Данило	Данилович	Данилівна
Василь	Васильович	Василівна
Дарій	Дарійович	Даріївна
Ігор	Ігорович	Ігорівна
Драгош	Драгошович	Драгошівна

У жіночих іменах по батькові суфікс **-івн(а)** пишемо у тих випадках, коли твірна основа такого імені має кінцевий **й**, наприклад: *Дарій* + *-івна* – *Даріївна*, *Зіновій* + *-івна* – *Зіновіївна*.

Від імен *Ілля*, *Кузьма*, *Лука*, *Сава*, *Хома*, *Яків* чоловічі імена по батькові такі: *Ілліч*, *Кузьмич*, *Лукич*, *Савич*, *Хомич*, *Якович* та жіночі *Іллівна*, *Кузьмівна*, *Луківна*, *Савівна*, *Хомівна*, *Яківна*.

Іменами по батькові від *Григорій* і *Микола* є відповідно *Григорович*, *Григорівна* та *Миколайович*, *Миколаївна*.

Вправа 132. Утворіть від кожного другого імені ім'я по батькові, поєднайте перше ім'я з утвореним іменем по батькові і запишіть ці особові назви.

1. Валерій/Петро.
2. Василь/Федір.
3. В'ячеслав/Хома.
4. Григорій/Дмитро.
5. Троян/Ілля.
6. Радислав/Флоріан.
7. Алла/Григорій.
8. Євгенія/Семен.
9. Лілія/Корній.
10. Ольга/Степан.
11. Світлана/Дем'ян.

Чоловічі і жіночі імена та імена по батькові відмінюються як іменники відповідної відміни та групи: *Марія Петрівна* – як іменники I відміни; *Петро Дмитрович* – як іменники II відміни.

Зразки відмінювання імен та імен по батькові

Імена				Імена та імена по батькові		
Жіночі	Н.	<i>Галина</i>	<i>Орися</i>	<i>Сільвія</i>	<i>Любов</i>	<i>Антонівна</i>
	Р.	<i>Галини</i>	<i>Орисі</i>	<i>Сільвії</i>	<i>Любові</i>	<i>Антонівни</i>
	Д.	<i>Галині</i>	<i>Орисі</i>	<i>Сільвії</i>	<i>Любові</i>	<i>Антонівні</i>
	Зн.	<i>Галину</i>	<i>Орисю</i>	<i>Сільвію</i>	<i>Любов</i>	<i>Антонівну</i>
	Ор.	<i>Галиною</i>	<i>Орисею</i>	<i>Сільвією</i>	<i>Любов'ю</i>	<i>Антонівною</i>
	М.	<i>(при)</i>	<i>(при)</i>	<i>(при)</i>	<i>(при)</i>	<i>Антонівні</i>
	Кл.	<i>Галині</i>	<i>Орисі</i>	<i>Сільвії</i>	<i>Любові</i>	
		<i>Галино</i>	<i>Орисю</i>	<i>Сільвіє</i>	<i>Любове</i>	<i>Антонівно</i>
Чоловічі	Н.	<i>Борис</i>	<i>Василь</i>	<i>Ігор</i>	<i>Віталій</i>	<i>Сергійович</i>
	Р.	<i>Бориса</i>	<i>Василя</i>	<i>Ігоря</i>	<i>Віталія</i>	<i>Сергійовича</i>
	Д.	<i>Борисові,</i>	<i>Василеві,</i>	<i>Ігореві,</i>	<i>Віталієві,</i>	<i>Сергійовичу,</i>
		<i>Борису</i>	<i>Василю</i>	<i>Ігорю</i>	<i>Віталію</i>	<i>Сергійовичеві</i>
	Зн.	<i>Бориса</i>	<i>Василя</i>	<i>Ігоря</i>	<i>Віталія</i>	<i>Сергійовича</i>
	Ор.	<i>Борисом</i>	<i>Василем</i>	<i>Ігорем</i>	<i>Віталієм</i>	<i>Сергійовичем</i>
	М.	<i>(при)</i>	<i>(при)</i>	<i>(при)</i>	<i>(при)</i>	<i>Сергійовичеві</i>
	<i>Борисові</i>	<i>Василеві</i>	<i>Ігореві</i>	<i>Віталієві</i>		
Кл.	<i>Борисе</i>	<i>Василю</i>	<i>Ігорю</i>	<i>Віталію</i>	<i>Сергійовичу</i>	

Увага! Запам'ятайте закінчення жіночих імен по батькові у Д. і М. відмінках!

Вправа 133. Доберіть два жіночі і два чоловічі імені та імені по батькові ваших однокласників, запишіть їх у формі родового, давального, орудного і кличного відмінків.

Вправа 134. Перепишіть речення. Слова, подані в дужках, поставте у потрібно-му відмінку.

1. Перед входом до кінотеатру ми зустріли (вчителька Глорія Сергіївна Шевчук). 2. Учні нашого класу надіслали вітання з днем народження (народний артист України Гнатюк Дмитро Михайлович). 3. Добре вам живеться, (Іонел Георгійович), біля річки, бо можна і викупатись, і рибки половити. 4. На (наша сусідка Аурора Флорівна) була нова сукня.

§ 25. ІМЕННИКОВІ ПРЕФІКСИ

Префіксальним способом творяться слова тієї самої частини мови, тобто від іменників творяться іменники, від прикметників – прикметники, від дієслів – дієслова. Наприклад: *безлад* – *без-* + *лад*; *відгук* – *від-* + *гук*; *неволя* – *не-* + *воля*;

замалий – за- + малий; невисокий < не- + високий; предобрий – пре- + добрий; вписати – в- + писати; дописати – до- + писати.

Для творення іменників префіксальним способом в українській мові використовуються префікси без-, не-, на-, перед-, після-, пра- та іншомовні анти-, контр-, супер- та ін. Наприклад: розлад, нещастя, передплата, післямова, пра-дід, антитіло, контрадмірал, суперракета.

Префікси віце-, екс-, обер-, унтер- з іменниками пишуться через дефіс, наприклад: віце-губернатор, екс-міністр, обер-лейтенант, унтер-офіцер.

Вправа 135. Перепишіть іменники, визначте спосіб і засіб їх творення.

Зразок: антиречовина – анти + речовина (префіксальний).

Віце-консул, екс-голова, контрудар, пагорб, переддень, післяплата, правнук, субпродукт, суперзірка, післяслово, передмова.

Вправа 136. Запишіть іменники і поряд з кожним у дужках зазначте спосіб творення. З виділеними словами утворіть і запишіть речення.

Антивірус, безбілетник, безвість, виступ, доброта, дощомір, задвірок, інновація, контрнаступ, людино-день, невидимка, несмак, паводок, падолист, переддень, правнук, приїзд, присілок, супутник, субпродукт, суперобгортка, супер'яхта, тонно-кілометр, ультравірус.

§ 26. НАПИСАННЯ НЕ З ІМЕННИКАМИ

Умови написання		Приклади
Разом	1. Якщо слово без не не вживається.	Небіж, неборак, невістка, недуга, ненависть, неук.
	2. Якщо не є префіксом, який творить іменник з протилежним значенням, і цей іменник можна замінити синонімом без не.	Невіра (сумнів), неволя (рабство), недруг (ворог), нелад (безпорядок), неслава (ганьба), несмак (безсмак), неявка (прогул)
	3. Якщо не є складовою частиною префікса недо-.	Недобір, недокрів'я, недолік, недоплата.

Умови написання		Приклади
Окремо	1. Якщо в реченні чи ширшому тексті є протиставлення.	<i>Не віра, а вірність потрібна друзям.</i>
	2. Якщо не заперечує зміст вираженого іменною частиною присудка.	<i>Зі всього видно, що він не друг тобі.</i>
	3. Якщо не стоїть перед сполученням прийменника з іменником.	<i>Не до вподоби, не до ладу, не до речі, не до смаку, не до жартів, не до сміху.</i>

Вправа 137. Запишіть речення, розкривши дужки. Усно поясніть написання **не** з іменниками.

1. До нас приходив (не)біж – старшого брата син. 2. Завтра чекайте (не)годи. 3. І цього року (не)врожай на огірки. 4. Ми йшли (не)дорогою: стежкою ближче. 5. (Не)правдою світ пройде, а назад не вернешся. 6. (Не)вміння працювати – це прикрість, а (не)бажання – це лихо (*Н. тв.*). 7. (Не)бажання працювати, а сама праця дає результати. 8. У ліжечку лежить (не)мовля.

Вправа 138. Розподіліть іменники на дві групи. До першої випишіть ті, в яких **не** – префікс, а до другої ті, в яких **не** – складова частина кореня.

Небеса, небіжчик, невід, невістка, неділя, недовіра, недогляд, недоречність, неук, недуга, нежить, нелюд, ненависть, неправда, неприємність.

Вправа 139. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Вчення – світ, а (не)вчення – тьма (*Н. тв.*). 2. (Не)пташка, (не)комашка, а літає (*Н. тв.*). 3. (Не)краса красить, а розум (*Н. тв.*). 4. Як (не)коваль, то і діла не погань (*Н. тв.*). 5. Слово (не)стріла, а раниць глибше (*Н. тв.*). 6. (Не)знайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить (*Н. тв.*). 7. Понад полем іде, (не)покоси кладе, (не)покоси кладе – гори (*Т. Шевченко*).

§ 27. НАПИСАННЯ РУМУНСЬКИХ ВЛАСНИХ НАЗВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

При написанні румунських власних назв українською мовою враховуємо їх граматичні особливості та особливості румунської графіки.

Більшість приголосних румунського алфавіту має однозвучні відповідники в українській графіці, порівн.: *Balan* і *Балан*, *Maratireş* і *Марамуреш*, *Rotoran* і *Ротонан*.

Лише *c* та *g* перед *e* та *i* читаються відповідно як *ч* та *дж*, а перед іншими голосними та приголосними – як українські *к* та *г*, порівн.: *Cezar* – *Чезар*, *Sioban* – *Чобан*, *Gelaz* – *Джелаз*, *Giurgiu* – *Джурджу* і *Calafat* – *Калафат*, *Cocorean* – *Кокорян*, *Dragoş* – *Драгош*, *Gărgăun* – *Гаргаун*.

У буквосполученнях *che*, *chi*, *ghe*, *ghi* буква *h* використовується тільки для збереження звучання *c* і *g* перед *e* та *i*, тому румунському *ch* в українській графіці відповідає *к*, а *gh* – *г*, наприклад: *Chelar* – *Келар*, *Chiriţa* – *Кірица*, *Gheorghişa* – *Георгіца*.

Подвоєні приголосні у прізвищах зберігаються, порівн.: *Negruzzi* і *Негруци*, *Pann* і *Панн*, *Pillat* і *Піллам*.

У відомих особових іменах та прізвищах *i* передається як *і*, порівн.: *Emil* – *Еміль*, *Vieru* – *Вієру*, *Ovidiu* – *Овідій*, *Mihai Eminescu* – *Міхай Емініску*.

Відтворення системи голосних фонем потребує детального розгляду.

1. Румунським голосним, які самостійно або в сполученні з приголосними утворюють склад, в українській мові відповідають:

a – а	Ana	Анна	Arad	Арад	Avram	Аврам
a – ія	Maria	Марія	Oltenia	Олтєнія	Zaharia	Захарія
Ă – а	Brătescu	Братєску	Călăraş	Калараш	Ghiţă	Ґіца
E – е	Argeş	Арджеш	Enescu	Енєску	Petroşeni	Петрошєні
E – є	Ilie	Іліє	Nicolae	Ніколє	Procopie	Прокопє
I – і	Bicaz	Біказ	Ignătescu	Ігнатєску	Piuţ	Іліуц
I – ї	Brăila	Браїла	Mihail	Міхаїл	Caïro	Каїр
A – и	Bârlad	Бирлад	Brânduşa	Бриндуша	Câmpulung	Кимпулунг
O – о	Apostol	Апостол	Popescu	Попєску	Toma	Тома
U – у	Mureş	Муреш	Tudor	Тудор	Tutunaru	Тутунару

Пам'ятник І. Караджале
у Бухаресті

Румунському -і, яким позначається називний відмінок множинних географічних назв, в українській мові відповідає закінчення -и, порівн.: *Focșani* – *Фокшáни*, *Pitești* – *Питéшту*. Якщо ж українська мова засвоїла назву у формі однини, то закінчення відсутнє, порівн.: *Galați* – *Галáци*, *Călarăși* – *Каларáш*.

2. Поєднання голосних з напівголосними утворюють понад 20 своєрідних двозвуків, що належать до одного складу. Найбільш уживаним з них в українській мові відповідають:

ai – й	Başcai	Башка́й	Haitoș	Га́йтош	Mihai	Міха́й
ei – ей	Andrei	Андре́й	Maței	Мафтéй	Negrei	Негрéй
oi – ой	Anegroii	Анегрóй	Dorohoi	Дорогóй	Voinești	Войнéшти
ui – уй	Țugui	Цугúй	Vaslui	Васлúй	Vătui	Ватúй
au – в	Aurel	Аурéл	Aurora	Аврóра	Gauca	Гáвка
u – ев	Vacău	Бакéв	Buzău	Бузéв	але: Chișinău	Кишинів
eu – єв	Eudochia	Євдокія	Eusebiu	Євсéбія	Eugenia	Євджéнія
iu – ів	Jiu	Жів	Sibiu	Сибів	Vasiliu	Василів
ea – я	Negrea	Нéгря	Oradea	Ора́дя	Sadoveanu	Садов'яну
ea – а	Mircea	Мірча	Opreșean	Опрешáн	Tulcea	Тулча
eo – о	George	Джорджe	Georgeni	Джорджéни		
ia – я	Ialomița	Яломи́ца	Octavian	Октав'я́н	Poiana	Поя́на
ie – є	Miroieni	Мироéни	Ploiești	Плоéшти		
io – йо	Craiova	Крайо́ва	Ionițoi	Йоніцо́й	Iosif	Йо́сиф
iu – ю	Iulia	Юлія	Alba-Iulia	Алба-Юлія		
oa – о	Broască	Брóска	Mioara	Міо́ра	Timișoara	Тимішо́ра

Румунські особові імена та їх варіанти, які мають в українській мові такі ж відповідники, рекомендується писати як їх українські відповідники. Наприклад: *Călin* – *Калин*, *Cazimir* – *Казимир*, *Costin* – *Костин*, *Iuliu* – *Юлій*, *Manuil* – *Мануїл*, *Marin* – *Марин*, *Martin* – *Мартин*, *Miron* – *Мирон*, *Severin* – *Северин* та ін.

У прізвищевих суфіксах -ик, -ич, -ович пишемо **и**, наприклад: *Zotik* – *Zotic*, *Ljutik* – *Lutic*, *Malik* – *Malic*, *Katrich* – *Catrici*, *Slavich* – *Slavici*, *Grigorovich* – *Grigorovici*, *Popovich* – *Porovici*.

Вправа 140. Запишіть румунські імена, прізвища та псевдоніми українською мовою.

Tudor Arghezi, Ion Brătescu-Voinești, Ion Luca Caragiale, Gheorghe Ciobotaru, Emil Codrescu, Ion Creangă, Maria Cristescu, Mihai Eminescu, Tudor Fodor, Vasile Frunză, Ion Ghică, Eudochia Manoil, Costache Negruzzi, Liviu Rebreanu, Mihail Sadoveanu.

Вправа 141. Записуючи імена і прізвища українською мовою, виділіть в окремі групи: а) особові назви I відміни; б) особові назви II відміни; в) особові назви, які не належать до жодної з відмін. Усно поясніть, чому ви так поділили ці особові назви.

Ana, Anegroi, Aurora, Barbu, Bălcescu, Bârsan, Bodea, Bostan, Bucătar, Cămlar, Delavrancea, Dumitru, Galaction, George, Ghiță, Goga, Lilianna, Mărioara, Olga, Petrache, Stancu, Vrâncioaia, Zaharia, Zinici.

§ 28. РОЗБІР ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Слово в реченні.
2. Частина мови.
3. Початкова форма іменника (називний відмінок однини).
4. Власна чи загальна назва.
5. Істота чи неістота.
6. Рід.
7. Число (має однину і множину чи лише одну з форм).
8. Відмінок.
9. Відміна, група (іменники I і II відмін).
10. Синтаксична роль.
11. Вимова та написання.

Зразки розбору

Кирило простяг руку для привітання.

Зразок усного розбору

Кирило – іменник, початкова форма – *Кирило*, власна назва, істота, чоловічий рід, називний відмінок, однина, II відміна, тверда група, у реченні виконує роль підмета, пишеться з великої букви.

Зразок письмового розбору

Кирило – імен., п. ф. *Кирило*, вл. назва, істота, ч. р., одн., Н. в., II відм., тв. гр., підмет, пишеться з великої букви.

Вправа 142. Перепишіть речення, підкресліть іменники і розберіть кожен як частину мови.

1. Іонел був чемпіоном міста з регбі. 2. У моє вікно щоранку заглядали синички. 3. Спокійним тоном батько зробив зауваження, щоб ми не розмовляли за сніданком. 4. Курчатко не хотіло гратися з кошеням, хоч і не розуміло загрози.

§ 29. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ

Вправа 143. Перекладіть текст українською мовою і з'ясуйте, які іменники і чому перекладаються прикметниками.

În lagărul de la Lvov am stat șase săptămâni. Toți deportații* sufereau de foame, dar noi nu sufeream mai mult decât ceilalți. Ca și la Cernăuți, pentru nouă suflete primeam trei porții de mâncare. Hrana din lagăr era sărăcăciosă**: crupe de orz, pește sărat din butoi, pâine uscată. Din când în când se mai dădea și câte o bucățică de zahăr. După ce ne potoleam cât de cât foame***, noi, cei mici, ne aminteam de zilele fericite de acasă, de dealul pe care ne dădeam iarna cu sania la vale... (I. Попеску, I. Козьмей).

Вправа 144. У перекладеному тексті впр. 143 знайдіть іменники й усно зробіть їх розбір. Порівняйте рід і відмінок іменників в обох мовах. Зверніть увагу на порядок слів у перекладі.

Вправа 145. Прочитайте текст спочатку мовчки, а потім – уголос. Висловіть свою думку про особливості тексту: це роздум, опис чи розповідь, який настрій створює текст. Спробуйте написати подібний текст.

Уже почало світати. Десь від берега схопився легенький вітерець і ніби дмухнув на Дніпро. Береги й верби теж ніби попрокидались і дихнули на воду. По воді пішли дрібненькі хвильки, заколивались ледве примітно й захитались, немов фіолетове та золотисте скло.

Позад човна ще чорніла вода, чорніло на півночі небо. Поперед човна ясна місячна ніч у всій своїй красі, а збоку займався червневий ранок.

І небо, і земля, і Дніпро здавались велетенською картиною, де на темному полі була намальована ясна місячна ніч і поряд з нею – ранній ранок з зорею та вранішніми сутінками (За I. Нечуєм-Левицьким).

Вправа 146. Складіть простий план переказу цього тексту і напишіть переказ.

* *Deportat* – засланець.

** *Sărăcăcios* – бідний, убогий.

*** *A potoli foamea* – втамувати голод.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

Вправа 147. Працюємо у восьми парах упродовж відведеного учителем часу: 1) перша пара наводить 10 прикладів іменників – назв предметів; 2) друга пара – 10 прикладів іменників – назв істот; 3) третя пара – 10 прикладів, що можуть мати форми однини і множини; 4) четверта пара – 10 іменників – географічних назв; 5) п'ята пара – 10 іменників – імен; 6) шоста пара – 10 іменників – прізвищ; 7) сьома пара – 5 множинних і 5 однинних іменників; 8) восьма пара – 10 незмінюваних іменників. Перемагає пара, яка вклалася в час і не допустила жодної (або лише 1) помилки.

Вправа 148. Запишіть літери з квадратів так, щоб прочитати іменники.

Т	М	Ц
О		К
И	Л	О

С	І	А	Ь
Н	Т	С	
А	Р	Н	Т

Вправа 149. Перший гравець називає іменник, а кожен наступний – іменник, який починається з останньої букви попереднього слова. Той, хто довго думає, вибуває з гри. Перемагає ряд, в якому вибуло з гри найменше гравців.

Вправа 150. Розташуйтеся у два кола – зовнішнє і внутрішнє. Гравці зовнішнього кола (5–6 учнів) називають іменники (12 або 24) у формі будь-якого відмінка, а гравці внутрішнього (2–3 учні) називають відмінкову форму кожного іменника. За правильну відповідь – півбала (якщо слів 24) або один бал (якщо слів 12). Оцінки отримують всі учні – гравці внутрішнього кола.

Вправа 151. Продовжте речення. Учитель зачитує фрагмент речення з іменником і ряд оцінних слів, потім почергово називає трьох учнів, які добирають з цього ряду оцінне слово до іменника. Учні класу, заслухавши три варіанти повного речення, голосуванням визначають найкращий. Переможець отримує один бал, який буде доданий до підсумкової оцінки за урок.

Наприклад: За поворотом виднівся ... ліс (темний, старий, молодий, залитий сонцем).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- У якому рядку всі слова – іменники?
А Радість, завдання, сумно, рух, перший.
Б Дійсність, природа, рух, чоло, гордість.
В Втіха, гординя, семеро, Венера, тліти.
Г Змагання, бачення, чесно, правда, тінь.
Д Проміння, терпіння, гордо, правий, міцний.

2. У якому відмінку іменники вживаються тільки з прийменником?

- 1) у родовому
- 2) у давальному
- 3) у місцевому
- 4) у кличному
- 5) у знахідному

3. У якому рядку допущено помилку в Ор. в. однини іменників I відміни?

- А Трояндою, працею, Вірою, лікарнею, сумою.
- Б Сім'єю, криницею, статтею, старостою, долоною.
- В Кімнатою, літерою, Іллею, ріллею, продукцією.
- Г Землею, підлогою, тишою, книжкою, долею.

4. У якому рядку є іменники, які не належать до жодної відміни?

- А Георгіца, швидкість, дорога, рівність, поле.
- Б Даскелеско, навчання, честь, дім, орля.
- В Вікно, депо, воля, пустоці, США, Попеску.

5. До всіх іменників якого рядка можна додати слово *слухняний*?

- А Гриб, олівець, Петріка, листок, гріх.
- Б Учень, Мурчик, Мишко, папуга.
- В Пень, горіх, Іларчик, голуб, зразок.

6. У яких відмінкових формах іменника *нога* допущена помилка?

Н. нога, Р. ноги, Д. ногі, Зн. ногу, Ор. ногою, М. на ногі,
Кл. нога.

7. Які приголосні основи іменників змінюються на інші приголосні при утворенні форм Д. і М. відмінків?

8. Іменники якої відміни мають тверду і м'яку групи?

9. Випишіть іменники, які у різних текстах можуть мати форми і чоловічого, і жіночого роду.

Листоноша, Валя, Оля, староста, ноша, верховода, вода, суддя, Саша.

10. Випишіть іменники IV відміни.

Волосся, завдання, левеня, теля, узлісся, узбіччя, ім'я.

11. Випишіть іменник III відміни.

Біль, бій, сіль, Андрій, буревій, міль, місяць.

12. Випишіть іменники, які мають також форму однини.

Двері, вікна, сани, ноги, вуха, дрова.

За кожне правильно виконане завдання – 1 бал.

ПРИКМЕТНИК

§ 30. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ: ЗНАЧЕННЯ І ГРАМАТИЧНІ ОЗНАКИ

Вправа 152. Прочитайте та порівняйте два описи ромашки і дайте аргументовану відповідь на такі запитання:

1. У якому з описів виразніше, яскравіше описано рослину?
2. Якою частиною мови є слова, що дали можливість зробити цей опис різнобічнішим?
3. До якого стилю мовлення належить кожен опис?

Ромашка – рід рослин родини складноцвітних. Одно- і дворічні трави з дуже розгалуженими стеблами і пірчастими листками. Плід – сім'янка. Ростуть як бур'яни на відкритих місцях (З енциклопедії).

На високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квітка: рівна, висока, з сумно похиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикрашена дрібною, як вістря голки, насічкою (Г. Тютюнник).

Ю. Чемерис.
Ромашки

Прикметник (adjectivul) – це частина мови, яка виражає ознаку предмета і відповідає на запитання який? яка? яке? чий? чия? чие?

Поняття ознаки предмета дуже широке. Це всебічна характеристика назв людей, тварин і рослин, і конкретних предметів, і абстрактних понять. Наприклад: *відомий* дослідник, *вороний* кінь, *дикий* голуб, *крислата* яблуня, *малиновий* сік, *математична* формула, *неповторна* зустріч, *цікаве* заняття.

Вправа 153. До іменників доберіть прикметники. Запишіть утворені словосполучення.

Трава, актор, школа, сестра, яблуко, борошно, ручка, вершина, м'яч, дойна, стіл, футболісти, поет.

Прикметники змінюються за **родами, числами і відмінками**. Їх рід, число і відмінок завжди залежать від іменників, з якими вони узгоджуються. Наприклад: *мудрий учитель, мудра порада, мудре слово і мудрі вчителі, мудрі поради, мудрі слова*. Рід прикметників визначаємо в однині, порівн.: *білий сніг, біла хата, біле полотно і білі: сніги, хати, полотна*.

У реченні прикметники бувають означенням, рідше – іменною частиною складеного присудка.

Вправа 154. I. Спишіть речення, підкресліть прикметники разом з іменниками, від яких вони залежать. Усно визначте рід, число і відмінок іменників та прикметників.

1. Біля школи він помітив високого русявого чоловіка у хутряній шапці (*І. Світличний*). 2. Якась тінь у тому сяйві з'явилась, легка, блакитна, прозора і така невиразна, як мрія (*Леся Українка*). 3. Сонце зовсім червоним стало, великим і круглим (*Ю. Яновський*). 4. Одягни мене в ніч, одягни мене в хмари сині і дихни наді мною легким лебединим крилом. Хай навіються сни, теплі сни лебедині, і сполоха їх місяць тугим ясеновим веслом (*І. Драч*).

II. Визначте, в якій синтаксичній ролі виступають прикметники в першому і третьому реченнях.

Вправа 155. Спишіть тексти, заповнюючи прогалини прикметниками, дібраними із довідки і поставленими у потрібних роді, числі і відмінку. Знайдіть речення з прямою мовою.

Кожна ... господиня дбайливо доглядала своє ... житло. «Без ... господаря двір, а без ... господині хата плаче», – каже ... прислів'я. У хаті завжди було чисто, вибілено, розмальовано ... глиною, оздоблено, уतिकано квітками, ... травами.

Довідка: український, затишний, дбайливий, кольоровий, народний, пахучий, хороший.

Вправа 156. I. Прочитайте текст спочатку мовчки, а потім – уголос.

Був тихий осінній ранок. Катерина Іванівна повела учнів свого класу в поле. Високо в небі летів ключ перелітних птахів. Вони тихо курликали, і від цього в степу було сумно.

Учителька сказала дітям:

– Сьогодні ми будемо вчитися розповідати про осіннє небо. Хай кожен з вас добере для цього гарні і точні слова.

Діти притихли, дивилися в небо і думали. Через хвилину всі заговорили: «Небо синє-синє... Небо голубе... Небо чисте...» І все. Знову повторювали одні і ті ж слова «синє, голубе, чисте».

Збоку стояла маленька дівчинка Віоріка, і Катерина Іванівна запитала:

– А ти, Віорічко, чому мовчиш?

– Я хочу сказати своє слово.

– Яке ж твоє слово про небо?

– Небо ласкаве... – тихо сказала дівчинка.

Діти притихли. Вони раптом побачили в небі те, чого не бачили досі: «Небо сумне... Небо тривожне... Небо зажурене... Небо холодне...» (За В. Сухомлинським).

Ю. Прядко. Перед грозою

II. Дайте відповіді на такі запитання:

1. Як звали вчительку і який, на вашу думку, предмет вона викладала у школі?

2. Чому вчителька вийшла зі своїми учнями у поле виконувати завдання і чи не було воно надто складним?

3. Чи була дівчинка Віоріка ученицею?

4. На яку ознаку осіннього неба учні спочатку звернули увагу?

5. Яке враження на учнів класу справила відповідь дівчинки Віоріки?

6. А яким бачите небо ви, шестикласники?

III. Випишіть з тексту слова, які називають ознаки неба, і доберіть до них, якщо це можливо, прикметники з протилежним значенням.

IV. Опишіть небо на картині Ю. Прядка.

§ 31. ЯКІСНІ, ВІДНОСНІ ТА ПРИСВІЙНІ ПРИКМЕТНИКИ

За значенням, граматичними ознаками та особливостями будови прикметники поділяються на якісні, відносні і присвійні.

Якісні прикметники (adjectivele calitative) виділяються в окремий розряд (de adjectivele clasă) тим, що вони:

а) виражають ознаки	кольору:	<i>білий, голубий, жовтий</i>
	смаку:	<i>гіркий, кислий, смачний</i>
	запаху:	<i>ароматний, запашний, пахучий</i>
	розміру:	<i>великий, вузький, довгий</i>
	віку:	<i>давній, молодий, пізній</i>
	форми:	<i>кулястий, круглий, похилий</i>
	характеру:	<i>веселий, гордий, лагідний</i>
	дотику:	<i>легкий, мокрий, теплий</i>
	здоров'я:	<i>здоровий, кволий, недужий</i>
	та інші:	<i>рідний, сумний, успішний</i>

б) ці ознаки можуть бути виражені більшою чи меншою мірою, порівн.: *білий папір*, *біліший папір* і *найбіліший папір*;

в) частина з них (чоловічого роду) має і коротку форму, наприклад: *готовий* і *готов*, *дрібний* і *дрібен*, *зелений* і *зелен*, *повний* і *повен*, *певний* і *певен*;

г) у народній пісні та в поезії вони мають для жіночого і середнього роду і форм множини ще й форми нестягнені, як-от: *синяя*, *зеленеє*, *зеленії*, *молодая*, *молодее*, *молоді* і *молодії*. Ці форми називають повними нестягненими. Наприклад: *зелена діброва* і *зеленая діброва*.

Вправа 157. Прочитайте прикметники. З виділеними словами складіть речення.

Ранній, короткий, солодкий, сірий, духмяний, старий, овальний, впертий, м'якенький, втомлений, важливіший, рідніша – найрідніша, радий – рад, здоровий – здоров, рідна – рідная – ріднеє – ріднії.

Відносні прикметники (adjective relative) виділяються в окремий розряд тим, що вони виражають сталі ознаки:

а) за відношенням до	→ матеріалу:	<i>березовий паркет, вовняна тканина</i>
	→ часу:	<i>весняний дощ, вечірня пора</i>
	→ місця:	<i>вуличний рух, лугова трава, міський шум</i>
	→ національності:	<i>румунська мова, чеські студенти</i>
	→ виміру:	<i>годинний перепочинок, річний звіт</i>
	→ установ:	<i>медичний пункт, навчальний заклад</i>
	→ організацій:	<i>шкільне подвір'я, театральна сцена</i>
	→ наукових понять:	<i>біологічний гурток, фізичний закон</i>
	дій:	<i>будівельна бригада, виховний захід</i>

б) ці прикметники є похідними, утвореними від іменників, дієслів і прислівників, порівн.: *вербовий* і *верба*, *збиральний* і *збирати*, *колишній* і *колись*.

Відносні прикметники так само, як і якісні, відповідають на запитання *який? яка? яке? які?*

Вправа 158. Наведіть 10 словосполучень з прикладами відносних прикметників і в дужках зазначте, від якого слова утворився кожен прикметник.

Зразок: дерев'яний стіл (дерево).

Присвійні прикметники (adjectivele posesive) виражають ознаку приналежності предмета людині або тварині, від назв яких вони творяться, наприклад: *батько – батьків мотоцикл*, *Микола – Миколина книжка*, *сестра – сестрин портфель*, *Зайчик – Зайчикова хатка*, *Рябко – Рябків голос*.

Присвійні прикметники відповідають на запитання *чий? чия? чие? чий?* Вони творяться від іменників I відміни за допомогою суфікса **-ин/-ін(-їн)**, а від іменників II відміни за допомогою суфікса **-ів/-ов-** або їх варіантів. Наприклад: *Ганнин*, *доньчин*, *Лучїїн*; *дідів* (мундир) і *дідова* нагорода, *Василів* (мотоцикл) і *Василева* (дача), *Іларіїв* (комп'ютер) і *Іларієва* (книжка).

Вправа 159. Випишіть окремо якісні, відносні та присвійні прикметники. Усно складіть по одному реченню з прикметниками всіх трьох розрядів.

Братів, Валин, вовчий, гарний, гарячий, гусячий, дерев'яний, дитячий, жіночий, зручний, кислий, лагідний, морквяний, Олегів, покірний, прямий, сміливий, сніговий, сьогоднішній, твердий, фіолетовий.

Вправа 160. І. Прочитайте речення, знайдіть і випишіть прикметники, визначте розряд і вкажіть, які з них повні нестягнені, повні стягнені чи короткі.

Зразок: добрая – якісний, повний, нестягнений.

1. Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко).
2. Заграло, запінилось синєє море, і буйнії вітри по морю шумлять, і хвиля гуляє, мов чорнії гори, одна за другою біжать (Є. Гребінка).
3. Пливе човен води повен (Н. тв.).
4. Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходив Тарас малими босими ногами (М. Рильський).
5. Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкії крила (Леся Українка).

II. Зробіть синтаксичний розбір першого речення цієї вправи.

У словосполученнях прикметники можуть змінювати своє значення і переходити з одного розряду в інший.

Наприклад, у словосполученні *кришталевий посуд* прикметник *кришталевий* виражає ознаку за відношенням до матеріалу і належить до розряду відносних. Але у словосполученні *кришталева вода* він набуває нового значення, яке ставить його в один ряд з прикметниками *прозорий, чистий* і переводить до розряду якісних, порівн.: *кришталева вода* і *прозора вода, чиста вода*.

Подібних змін може зазнати первісне значення і багатьох інших прикметників. Порівн.: *мамина хустка* і *мамина ласка* (щира, непідробна), *курячий слід* і *куряча пам'ять* (коротка пам'ять, пам'ять людини, яка швидко щось забуває).

Так з'явилися проміжні розряди *відносно-якісних, присвійно-якісних* і *присвійно-відносних прикметників*.

Вправа 161. Поясніть (усно) значення словосполучень і з'ясуйте, яке значення – пряме чи переносне – мають у них прикметники. Визначте розряд прикметників. З виділеними словами складіть і запишіть чотири речення.

Бараняче м'ясо – баранячий розум; березова дошка – березова каша; вовчий апетит – вовчий погляд – вовчий слід; гусячий пух – гусяча шкіра; заячий скік* – заяча губа – заяча шапка; крокодиляча сумка – крокодилячі сльози; лисячий комір – лисячий погляд – лисяча нора; собачий гавкіт – собачий холод; золотий перстень – золотий характер.

Вправа 162. Випишіть у стовпчик виділені словосполучення, до кожного через тире напишіть можливу паралельну форму.

Зразок: гора високая – гора висока; повен води – повний води.

* Скік – стрибок.

1. І шумить, і гуде, дрібен дощик іде (*Н. тв.*). 2. Ділом істинним я доведу народу, що гідний імені народного слуги (*М. Бажан*). 3. І широкою долину, і високою могилу, і вечірньою годину, і що снилось-говорилось – не забуду я (*Т. Шевченко*). 4. Син був певен, що батько його зрозуміє. 5. А за лісом – поля широкії, хліба стиглії. 6. Спадає з клена зелен лист вечірньою годиною (*А. Малишко*).

§ 32. ВИКОРИСТАННЯ В МОВЛЕННІ ПРИКМЕТНИКІВ-СИНОНІМІВ. ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ У ЗАКІНЧЕННЯХ ПРИКМЕТНИКІВ

Вправа 163. Пригадайте визначення поняття «синонім» і з'ясуйте, що спільного в лексичному значенні прикметників *апетитний, смачний, спокусливий*. Утворіть словосполучення з цими прикметниками, підібравши доречні іменники.

Вправа 164. Доберіть іменники до поданих прикметників, утворіть зі словосполученнями речення та визначте, яку відмінність у значенні виявляє кожен із синонімів.

Авторитетний, впливовий, поважний, престижний.

Вправа 165. Розподіліть словосполучення у два стовпчики за прикметниками, вжитими у: а) прямому і б) переносному значенні (можна звернутися до тлумачного словника).

Зразок: а) золотий годинник, б) золотий характер.

Золотий годинник, золотий характер, золоті руки, золота осінь, золоті сережки, золота пшениця, золоті гори, золотий вік; твердий метал, тверде слово, тверда ціна, тверда домовленість, твердий сплав, тверда воля.

Вправа 166. Відшукайте з-поміж словосполучень такі, в яких прикметники вжиті в переносному значенні, випишіть їх в один стовпчик. Знайдіть для кожного такого словосполучення синонімічне з прикметником у прямому значенні.

Зразок: гірка доля – нещаслива доля.

1. Гіркий полин, гірка доля, гіркий заробіток, гіркий хліб, гірке слово, гіркі сльози, гіркий сирота. 2. Довга палиця, довга дорога, довга розмова. 3. Зелений колір, зелені абрикоси, зелене обличчя, зелені думки. 4. Залізні вила, залізні руки, залізна воля.

Вправа 167. Прочитайте виразно текст, зверніть увагу на слова, які письменник використав для опису зовнішнього вигляду дівчини. Випишіть прикметники у засвідченій текстом і початковій формах і поміркуйте про їх правопис.

Лаврін стояв під вербою недалеко від дівчини й дивився на неї. Сонце грало на червоному намисті, на рум'яних щоках. Мелашка була невелика на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгообраза, повновида, з тонким носиком. Щоки червоніли, як червонобокі яблука, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк (За І. Нечуєм-Левицьким).

В. Тронінін. Українська дівчина з Поділля

Вправа 168. Опишіть зовнішній вигляд когось із друзів або рідних.

§ 33. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ

Вправа 169. Пригадайте вивчене на уроках румунської мови про ступені порівняння прикметників та їх творення. Прочитайте словосполучення, зіставте їх і з'ясуйте, чим вони відрізняються.

Багатий урожай, багатший урожай, найбагатший урожай.

Форми якісних прикметників, що означають різну міру вияву ознаки, називаються **ступенями порівняння** (grade de comparație).

Розрізняються два ступені порівняння прикметників: **вищий** (comparativ) і **найвищий** (superlativ).

Вищий ступінь порівняння показує, що в одному предметі певної якісної ознаки більше, ніж в іншому. Наприклад: *Меланія виявилась спритнішою за скульптора* (О. Гончар).

Вищий ступінь має **просту і складену форми** (forma simplă și compusă).

Творення способів порівняння

Форма	Від чого утворюється	Засоби творення	Зміни на стику основи і суфікса	Приклади
Проста	Звичайна форма прикметників	суфікс -іш-	без змін	<i>білий – біліший, зручний – зручніший, кислий – кисліший, міцний – міцніший</i>
		суфікс -ш-	втрата суфікса -к-, -ек-, -ок- перед суфіксом -ш- кінц. осн. с + ш = жч г, ж, з основи + ш = жч	<i>далекий – дальший, широкий – ширший, короткий – коротіший, високий – вис+ш+ий – вищий = вищий, дорогий: дорог+ш+ий= дорожчий, вузький – вузьк+ш+ий – вузький = вузький</i>
		суфікс -ш- та -іш-		<i>гладкий: гладший і гладкіший, старий: старший і старіший, товстий: товщий і товстіший</i>
		нова основа з суфіксом -ш-		<i>великий – більший, гарний – кращий, поганий – гірший</i>
Складена	Тільки звичайна форма усіх якісних прикметників	+ слова більш, менш (перед прикметником)		<i>авторитетний – більш авторитетний, доступний – менш доступний, здібний – більш здібний, смачний – більш смачний, гордий – менш гордий</i>

Вправа 170. I. Утворіть просту форму вищого ступеня прикметників, запишіть їх у два стовпчики: з суфіксом **-іш-** та із суфіксом **-щ-**. Прокоментуйте фонетичні зміни, якими супроводжується творення простої форми вищого ступеня.

Близький, важкий, величний, вродливий, вузький, глибокий, головний, громіздкий, легкий, молодий, потужний.

II. Утворіть (усно) складені форми ступенів порівняння цих прикметників. З'ясуйте, чи правильно виконав завдання ваш сусід по парті.

Найвищий ступінь теж має просту і складену форми.

Проста форма найвищого ступеня утворюється додаванням префікса **най-** до простої форми вищого ступеня, порівн.: *білий – біліший і найбільший, дужий – дужчий і найдужчий, малий – менший і найменший.*

Складена форма найвищого ступеня утворюється додаванням префікса **най-** до слів *більш* чи *менш* складеної форми вищого ступеня, порівн.: *доступний – більш доступний і найбільш доступний та менш доступний і найменш доступний, доцільний – більш доцільний і найбільш доцільний та менш доцільний і найменш доцільний.*

Вправа 171. Прочитайте речення, випишіть якісні прикметники, визначте їх ступінь порівняння і форму та вкажіть, котрі з них зазнали фонетичних змін і які це зміни.

1. Краща за всіх на землі є лише Батьківщина моя (*А. Малишко*). 2. Для мене найсвятіша нагорода – потрібним бути, красо моя, тобі (*В. Симоненко*). 3. Розмови ставали більш різнобарвні й розростались (*М. Коцюбинський*). 4. У найтяжчу для народу пору наперед виходили жінки (*Р. Іваничук*). 5. То справді був найбільш зручний час для проведення грошової реформи (*Газ.*). 6. Куди ви літали, друзі мої найщиріші? (*Остан Вишня*). 7. Земле рідна! Мозок мій світліє, і душа ніжнішою стає, як твої сподіванки і мрії у життя вплітаються моє (*В. Симоненко*).

І. Ілько. Голубий день. Пікуй

Вправа 172. Від прикметників утворіть просту і складену форми найвищого ступеня, зверніть увагу на правопис виділених слів у формі вищого ступеня. З обома формами найвищого ступеня прикметника *швидкий* складіть речення.

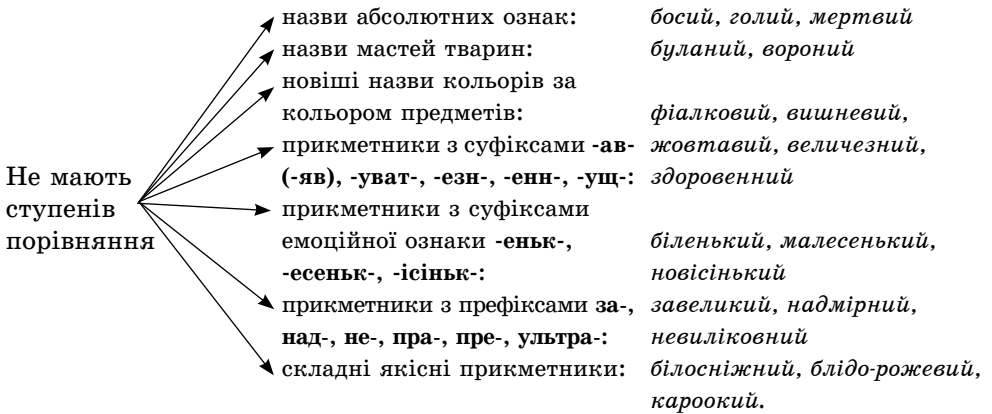
Багатий, **вузкий**, довгий, **низький**, солодкий, старий, тонкий, тяжкий, швидкий, широкий.

Вправа 173. Перекладіть текст українською мовою, підкресліть прикметники і зіставте утворення ступенів порівняння в обох мовах.

Raluca îl îmbrățișează pe cel mai mic dintre feciori...
– Aista-i șalul cel turcesc, pe care l-am moștenit încă de la bunica mea...
Îți dau cel mai scump lucru, pe care îl am cu mine.
– Apoi se apropie de ceilalți feciori.
– Vino și tu, Șerbane, la mămuca, să te sărute!.. Și să ai grijă de ceilalți, că ești cel mai mare... (М. Препелица).

Від деяких якісних прикметників ступені порівняння не творяться, зокрема від назв абсолютних ознак (*мертвий, німий*), назв мастей тварин (*попелястий, чалий*), назв кольорів, що утворилися за подібністю до предметів (*бузковий, гірчичний*), та ін.

Вправа 174. Розгляньте групи якісних прикметників, які не мають ступенів порівняння, й усно або письмово доповніть кожну групу словами з довідки.

Довідка: багатючий, високоавторитетний, вогненний, вузкуватий, горіховий, довгоногий, дрібнісінький, заміжня, злюща, зозулястий, короткуватий, малиновий, надпотужний, небагатий, неблаганний, невпинний, новісінький, прадавній, предвічний, салатовий, страшений, фіолетовий.

Увага! Прикметники з суфіксами **-уват-**, **-юват-** виражають неповну ознаку, наприклад: довгуватий (трохи довгий), синюватий (з відтінком синього, але не синій). Прикметники з суфіксами **-езн-**, **-енн-** виражають перебільшення ознаки: старезний (дуже старий), товстенний (дуже товстий).

Вправа 175. Уважно прочитайте текст, випишіть прикметники, виберіть з-поміж них якісні та запишіть у простій формі вищого ступеня, поставте наголоси.

Багато бачив я гарних людей, але таких, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в них було повно смутку: гнітили тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь час у полоні сумного і в той же час з якоюсь високою культурою думок і почуттів.

Як вправно робив, який був дужий і чистий! Волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів, – він годився на все (За О. Довженком).

В. Лемзяков.
Літо. Дід Макар

Вправа 176. Від запропонованих прикметників утворіть прості форми вищого ступеня, проставте наголос і поясніть з допомогою вчителя наголошення.

Вдумливий, веселий, високий, голосний, гнітючий, гострий, дрімучий, дружний, жвавий, крикливий, лютий, молодий, мудрий, низький, палкий, рудий, свіжий, шкідливий.

Вправа 177. Перепишіть слова, поставте наголоси. Від яких прикметників краще (милозвучніше) творити складені форми ступенів порівняння? Чому?

Бурхливіший, в'язкіший, гуманніший, дальший, дрібніший, звучніший, кмітливіший, міцніший, новіший, родючіший, сварливіший, сухіший, тривожніший.

З метою запобігання помилкам при вживанні форм вищого і найвищого ступенів порівняння якісних прикметників необхідно звернути увагу на таке:

1. Вживання займенника *самий* у сполученні зі звичайним прикметником чи з простою формою вищого або найвищого ступенів порівняння типу *самий близький* – *самий ближчий* – *самий найближчий* є грубою помилкою.

2. Поєднання слів *більш* і *менш* з простою формою вищого ступеня порівняння, а не зі звичайною формою прикметника теж є грубою помилкою. Неправильно: *більш успішніший, найбільш успішніший*. Правильно: *більш успішний, найбільш успішний*.

Вправа 178. Випишіть з тексту якісні прикметники й утворіть від них усі можливі форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

Дід Семен був високий і худий, мав довге сиве волосся і білу бороду. Він любив яскраве сонце і пахнув теплою землею (За О. Довженком).

К. Трутовський. Внуки з дідом у саду

§ 34. ПРИКМЕТНИКИ ТВЕРДОЇ ТА М'ЯКОЇ ГРУП*, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ

Вправа 179. Пригадайте, на які запитання відповідають прикметники *лагідний* (лагідний голос, лагідна пісня, лагідне слово) та *мамин* (мамин голос, мамина пісня, мамине слово) у називному і непрямих відмінках однини й множини і чому. Ставлячи питання, провідмінійте словосполучення *лагідна пісня* і *мамин голос*.

Відмінювання прикметників залежить і від того, твердим чи м'яким є кінцевий приголосний основи.

* У румунській мові ці групи прикметників не розрізняють.

Вправа 180. Попарно выпишіть прикметники, виділіть основу і закінчення, зіставте їх у межах кожної пари і з'ясуйте, чи залежить закінчення прикметника від твердості чи м'якості кінцевого приголосного основи.

Веселий погляд – вечірній концерт, відомого дослідника – синього неба, велична постать – вчорашня розмова, впевненої ходи – давньої дружби, далеке село – синє небо, зеленого поля – безкрайого моря.

За характером кінцевого приголосного основи і відповідними відмінковими закінченнями прикметники поділяються на дві групи – твердої і м'якої (tare și moale).

До твердої групи належать якісні, відносні і присвійні прикметники з основою на твердий приголосний і закінченням *-ий* або з нульовим закінченням у початковій формі. Наприклад: *весел(ий)*, *вузьк(ий)*, *довг(ий)*, *дужч(ий)*, *залізн(ий)*, *кам'ян(ий)*, *материн□*, *Миколин□*, *мулярів□*, *Олегів□*.

До м'якої групи належать якісні й відносні прикметники з основою на м'який приголосний і закінченням *-ій (-ий)* у початковій формі. Наприклад: *будн(ій)*, *давн(ій)*, *безкра(ій)*, *літн(ій)*, *ранішн(ій)*, *справжн(ій)*, *довгови(ій)*, *тутешн(ій)*.

Вправа 181. Виділяючи закінчення, провідмініайте словосполучення *теплий літній день*, *тепла літня година* і *тепле літнє сонце* і з'ясуйте, в яких відмінках однини прикметники твердої і м'якої груп розрізняються характером кінцевих приголосних основи і закінченнями, а в яких – лише твердістю чи м'якістю кінцевих приголосних основи.

Вправа 182. Уважно прочитайте таблицю. Прикметники, виділені у таблиці жирним шрифтом, поєднайте з відповідними іменниками і провідмініайте (учитель визначає трьох учнів для виконання трьох варіантів: 1) з прикметниками чоловічого роду, 2) з прикметниками жіночого роду і 3) з прикметниками середнього роду). По завершенні роботи призначені учителем учні зачитують роботу, учитель узагальнює.

Система відмінкових закінчень прикметників

Рід	Зразки прикметників	Відмінок					
		Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
Однина							
Чол.	<i>добрий</i> <i>матин</i> <i>давній</i> <i>безкрайї</i>	-ий – -ій -ій	-ого	-ому	-ого/	-им -им -ім -ім	-ім -ім -ім -ім

Рід	Зразки прикметників	Відмінок					
		Н.	Р.	Д.	Зн.	Ор.	М.
Жін.	<i>добра</i>	-а		-ій	-у		-ій
	<i>мамина</i>	-а	-ої	-ій	-у	-ою	-ій
	<i>давня</i>	-я		-ій	-ю		-ій
	<i>безкрая</i>	-я		-ій	-ю		-ій
Середн.	<i>добре</i>	-е			-е	-им	-ім
	<i>мамине</i>	-е	-ого	-ому	-е	-им	-ому/ -ім
	<i>давнє</i>	-є			-є	-ім	-ім
	<i>безкрає</i>	-є			-є	-ім	-ім
Множина							
Роду немає	<i>добрі</i>	-і	-их	-им	-і/-их	-ими	-их
	<i>мамині</i>	-і	-их	-им	-і/-их	-ими	-их
	<i>давні</i>	-і	-іх	-ім	-і/-іх	-іми	-іх
	<i>безкраї</i>	-ї	-іх	-їм	-ї/-іх	-їми	-іх

Вправа 183. Перепишіть текст, підкресліть прикметники твердої групи прямою лінією, а м'якої – хвилястою. Усно відтворіть початкову форму (називний відмінок однини чоловічого роду), визначте розряд (якісні, відносні чи присвійні), рід (в однині), число та відмінок.

День був блискучий, літній. Траплялись маленькі озера, що грали лускою і тріпотіли, як срібна риба, кинута з річки на набережну траву. Або великі – з муром синього очерету, з білим обличчям водяних лілій, з багнистими берегами, чорними і блискучими, як мокрі спини гіпопотамів, з теплим духом води і намулу (*М. Коцюбинський*).

Вправа 184. Прочитайте й визначте, до якого стилю мовлення належить текст. Висновок аргументуйте. Випишіть прикметники, визначте їх розряд і відмінок.

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом (*Ст. 10 Конституції України*).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У якому рядку всі прикметники – відносні?

- А Солоний, міський, славний, довгий.
- Б Степовий, залізний, вчорашній, шкільний.
- В Гордий, славний, дубовий, денний.
- Г Успішний, хоробрий, червоний, лісовий.
- Д Білий, дзвінкий, пахучий, тихий.

2. Прикметники якого рядка не утворюють ступенів порівняння?

- А Молодий, зелений, успішний, великий.
- Б Добрий, жовтий, гіркий, довгий.
- В Сліпий, гнідий, височенний, малиновий.
- Г Впевнений, гордий, високий, важкий.
- Д Відвертий, легкий, ніжний, мудрий.

3. У якому рядку є прикметник у неправильній формі ступеня порівняння?

- А Добріший, кращий, найгучніший.
- Б Значно ліпший, дуже довгий, доросліший.
- В Наймиліший, самий дорогий, найбільш доцільніший.
- Г Ніжніший, менш дотепний, витриваліший, найлегший.
- Д Найбільш точний, винний за інших, менш привабливий.

4. Яким прикметником можна оцінити правильну відповідь учня?

Бездоганий, хитрий, доцільний, сумний, черствий.

5. Утворіть присвійні прикметники від назв істот.

Сестра, учитель, водій, Павло, Ігор, Маріука, Валерія, Лідія, собака, коза, тигр.

6. Знайдіть два слова, якими характеризується погода.

Д	а	о
с	я	
щ	н	в
н	а	о
о		ч

7. Поведіть діалог (усно або складіть письмово) про підсумок спортивного змагання, в якому ви брали участь або який бачили по телебаченню, вживаючи оцінні прикметники: *успішний, невдалий, передбачений, упевнений, тренований, засмучений, радісний*. Який ще прикметник вам знадобився?

§ 35. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Вправа 185. Пригадайте відомі вам способи творення слів в українській мові. Визначте, як утворені подані нижче прикметники.

Автомобільний (рух), воскова (фігура), гірський (потік), зоряне (небо), задовгі (рукави), невеселий (жарт), синьо-зелене (озеро).

Новими прикметниками мова поповнюється завдяки способам творення слів, які згруповані у таблиці (розглядається на розсуд учителя).

Способи творення	Базові слова (від чого утворені)		Приклади похідних слів	
Префіксальний	<i>довгий</i> <i>веселий</i> <i>добрий</i>		<i>за+довгий</i> <i>не+веселий</i> <i>пре+добрий</i>	<i>задовгий</i> <i>невеселий</i> <i>предобрий</i>
Суфіксальний	<i>автомобіль</i> <i>віск</i> <i>зоря</i> <i>русий</i>		<i>автомобіль+н(ий)</i> <i>воск+ов(ий)</i> <i>зор+ян(ий)</i> <i>рус+яв(ий)</i>	<i>автомобільний</i> <i>восковий</i> <i>зоряний</i> <i>русявий</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>за горою</i> <i>за морем</i> <i>під ґрунтом</i>		<i>за+гір+н(ий)</i> <i>за+мор+ськ(ий)</i> <i>підґрунт+ов(ий)</i>	<i>загірний</i> <i>заморський</i> <i>підґрунтовий</i>
Складання	<i>білий і зелений</i> <i>темний і червоний</i> <i>білий і білий</i> <i>Біла Церква</i>		<i>біл+о+зелений</i> <i>темн+о+червоний</i> <i>білий + білий</i> <i>біл+о+церків+ськ(ий)</i>	<i>біло-зелений</i> <i>темно-червоний</i> <i>білий-білий</i> <i>білоцерківський</i>
Перехід у прикметники інших частин мови або їх особливих форм.	<i>загоріти</i> <i>захопити</i> <i>збудити</i>	<i>загорілий</i> <i>захоплений</i> <i>збуджений</i>		<i>загорілий</i> <i>захоплений</i> <i>збуджений</i>
Зрощення	<i>вище згаданий</i> <i>давно минулий</i> <i>ново збудований</i>			<i>вищезгаданий</i> <i>давноминулий</i> <i>новозбудований</i>

Увага! Найчастіше прикметники творяться суфіксальним способом від іменників, дієслів, прикметників та інших частин мови.

Вправа 186. Наведіть по одному своєму прикладу на кожен спосіб творення прикметників.

Вправа 187. Прочитайте текст, випишіть з нього прикметники і, користуючись таблицею, визначте, від чого вони утворені і яким способом.

Багато всяких звичних і незвичних подій, типових і нетипових, навіть надзвичайних пригод траплялося з батьком у житті.

Одне, що в батька було некрасиве, – це одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудним лахміттям. І все одно був красивий!.. (За О. Довженком).

Вправа 188. Складіть і запишіть п'ять речень, використавши у кожному по два прикметники. Чи були якісь труднощі?

Вітряний, зимовий, короткий, лапятий, лижний, морозний, радісний, рясний, сонячний, хмарний.

§ 36. ТВОРЕННЯ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Для творення відносних прикметників від іменників найчастіше використовуються суфікси **-ан-, -н-, -ов-, -ськ-** та їх фонетичні варіанти:

крига	криг-+-ан(ий)	крижаний
картопля	картопл-+-ян(ий)	картопляний
мідь	мід-+-н(ий)	мідний
ліс	ліс-+-ов(ий)	лісовий
овоч	овоч-+-ев(ий)	овочевий
море	мор-+-ськ(ий)	морський
купець	купец-+-цьк(ий)	купецький
киргиз	киргиз-+-зьк(ий)	киргизський
батько	батьк-+-івськ(ий)	батьківський

Вправа 189. Від іменників утворіть відносні прикметники за допомогою суфіксів **-ан-, -ян-, -н-, -ов-, -ев-, -ськ-, -зьк-, -цьк-, -івськ-**, запишіть їх. У котрих словах відбулися зміни звуків?

Банк, бляха, груша, дрова, кропива, село, моряк, м'ята, печаток, степ, свинець, сила, цегла, яр.

Вправа 190. Доберіть до кожного відносного прикметника іменник, з яким він міг би вживатися, і запишіть словосполученням.

Зразок: букове дерево.

Буковий, вишневий, гречаний, дорожній, кормовий, молочний, перелітний, річковий, ручний, травневий, фронтний, хвойний, ялиновий.

Відносні прикметники особливо активно творяться за допомогою суфіксів **-ськ-, -зьк-, -цьк-** від різних загальних назв людей, назв населених пунктів та інших географічних об'єк-

тів, наприклад: *вчительський, директорський, композиторський, космонавтський, письменницький, солдатський, турецький, французький, румунський, гімалайський.*

При цьому необхідно пам'ятати таке:

а) суфікс **-ськ-** у сполученні з кінцевим приголосним твірної основи **к, ч, ц** змінюється на **-цьк-**: *грек – грецький, читач – читацький, кравець – кравецький;*

б) суфікс **-ськ-** у сполученні з кінцевими приголосними твірної основи **г, ж, з** змінюється на **-зьк-**: *Устюг – устюзький, Париж – паризький, киргиз – киргизький;*

в) суфікс **-ськ-** у сполученні з кінцевим приголосним твірної основи **х, ш, с** зберігає свій звуковий склад: *Карабах – карабаський, Одеса – одеський.*

Увага! Винятки: *баски – баскський, тюрки – тюркський, казахи – казахський, Мекка – меккський, Ла-Манш – ла-маншський, Цюрих – цюрихський.*

Вправа 191. Від власних назв утворіть відносні прикметники з допомогою суфіксів **-ськ-, -цьк-, -зьк-**.

Банчени, Сторожинець, Збараж, Глибока, Миколаїв, Новоселиця, Поділля, Трускавець, Унгени.

Увага! *Герца – герцаївський.*

Вироби з дерева митців міста Вижиця Чернівецької області

При творенні відносних прикметників за допомогою суфіксів **-ськ-, -цьк-, -зьк-** від назв населених пунктів на **-івк(а)**,

-овк(а) кінцевий приголосний к твірної основи не вживається, порівн.: *Андріїв-к-а і андріївський, Богданів-к-а – богданівський, Сергіївка – сергіївський.*

Вправа 192. За допомогою суфіксів **-ськ-, -зьк-, -цьк-** утворіть і запишіть відносні прикметники від загальних (1) і власних (2) назв, зверніть увагу на їх правопис і виділіть суфікс.

1. Аптекарь, богатырь, вичар, волох, учитель, гагауз; грек, кравець, матрос, ткач, француз; гора, море, місто, село; громада, інститут.

2. Буг, Бучач, Вінниця, Волноваха, Галич, Донець, Дунай, Ізмаїл, Кавказ, Калуш, Лейпциг, Прага, Ясси.

§ 37. ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники творяться суфіксальним способом від основ іменників, дієслів і прикметників.

Від основ іменників і дієслів за допомогою суфіксів творяться прикметники, які завжди мають нове лексичне значення, порівн.: *віра і вірний, голова і головатий, вразити і вразливий.* В утвореннях від прикметників суфікси тільки додають новий відтінок, порівн.: *білий і біленький, білесенький, білісінький, білуватий; товстий – товстенний.*

Вправа 193. Розгляньте словосполучення і з'ясуйте, від чого (від іменників, від дієслів чи від прикметників) утворилися прикметники. Твірне слово запишіть у дужках.

Зразок: ріднесеньке (прикм. *рідний*) дитя; крилатий (імен. *крило*) гість.

Вибаглива дівчина, гнітюча тиша, гребенистий півень, дзьобатий голуб, жовтенька кульбабка, журлива пісня, крилатий гість, міцний лід, прямисінька дорога, холоднючий вітер.

§ 38. ТВОРЕННЯ ВІДІМЕННИКОВИХ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Від іменникових основ якісні прикметники творяться за допомогою суфіксів **-н-, -к-, -ат-, -ист-**, наприклад:

біда	бід-+-н(ий)	бідний
дзвін	дзвін-+-к(ий)	дзвінкий
борода	бород-+-ат(ий)	бородатий
пляма	плям-+-ист(ий)	плямистий.

Вправа 194. Визначте, від якого іменника і за допомогою якого суфікса утворені прикметники. Запишіть прикметник та іменник поряд.

Зразок: барв- + -ист- ий – барва.

Барвистий, болотистий, брудний, вухатий, голосистий, горбатий, гриватий, дивний, землистий, міцний, ногатий, пазуристий.

Вправа 195. Від іменників утворіть і запишіть якісні прикметники, виділивши суфікс. Підкресліть слова, в яких відбулися звукові зміни, з двома словами (за вашим вибором) утворіть речення.

Зразок: абсурд – абсурд-н-ий.

Абсурд, авторитет, біда, голос, гонор, гріх, гук, згода, згуба, сміх, гамір, культура, безмір.

Вправа 196. Випишіть з тексту якісні прикметники. Визначте будову похідних прикметників.

Зразок: низ-зък-ий.

З Дністра тягнув низький досвітній туманець. Сіримі клаптями він пролізав між жовнірами* і холодними краплями скрапував з іще холодніших гарматних стволів.

В. Пивницький. Битва під Цецорою 1620 р.

Просто перед очима внизу було ще геть чорно. Там ще лежала ніч. У тій змішаній із туманом імлі над ордою дуднів голос якогось птаха. Жолкевський прислухався: одуд не одуд, але, мабуть, що одуд, бо так плакати міг лише він. З долини, з татарської темені, на Жолкевського дихнули ординські коні. Від того солодкого кінського подиху йому стало тепліше, ніби він сьорбнув з глечика пряженого** пахучого молока... (За М. Вінграновським).

* Жовнір – давня назва солдата (походить з польської мови).

** Пряжений – довго варений.

§ 39. ТВОРЕННЯ ВІДДІЄСЛІВНИХ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Для творення якісних прикметників від дієслівних основ використовується небагато суфіксів. Більш-менш продуктивними є тільки суфікси **-лив-**, **-к-**, **-уч-** і його фонетичний варіант **-юч-**:

метати	мет - + -к(ий)	меткий
кусати	кус- + -лив(ий)	кусливий
вертіти	верт- + -ляв(ий)	вертлявий
блискати	блиск- + -уч(ий)	блискучий
палити	пал- + -юч(ий)	палючий
боліти	бол- + -юч(ий)	болючий

Вправа 197. Розгляньте словосполучення, вкажіть, від яких дієслів походять прикметники, доберіть з довідки до кожного прикметника синонім, узгодьте його з родом іменника і запишіть обидва словосполучення поряд.

Зразок: глибока відповідь – вичерпна відповідь.

Сміливий хлопчик. Вередлива дитина. Вдумливий висновок. Вразлива людина. Вродлива дівчина. Грайливий жарт. Крикливий сторож. Мінлива погода.

Довідка: галасливий, красивий, принадливий, пустотливий, розважливий, відважний, тремтливий, чутливий, нестабільний.

Вправа 198. З'ясуйте розряд і значення прикметників, доберіть з довідки до кожного антонім і запишіть обидва словосполучення поряд.

Зразок: важкий багаж – легкий багаж.

Важкий багаж, вузька дорога, гострий ніж, гіркий спогад, тверде сидіння, крихкий метал, мокра білизна, простора кімната, холодна погода.

Довідка: легкий, м'який, пружний, солодкий, спокійний, сухий, теплий, малий, тупий, широкий.

Вправа 199. Введіть (усно) прикметники у словосполучення з якомога більшою кількістю іменників. Найбільш цікаві словосполучення запишіть у зошит.

Зразок: блискуче сонце, блискуча зоря, блискуча перемога.

Блискучий, болючий, дрімучий, жагучий, злючий, пахучий, пекучий, разючий, родючий.

Вправа 200. Розгляньте попарно прикметники, визначте особливості їх утворення. З'ясуйте лексичне значення прикметників, утворивши з ними словосполучення.

Вертливий і вертлявий, головатий і головний, голосистий і голосний, пискливий і писклявий, грайливий і гральний.

§ 40. ТВОРЕННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ ВІД ПРИКМЕТНИКОВИХ ОСНОВ

Українська мова багата якісними прикметниками, утвореними суфіксальним способом від прикметникових основ. У таких утвореннях завжди відчуваються емоційна оцінка ознаки та додаткові відтінки її зменшення, підсилення чи збільшення.

Вправа 201. Прочитайте речення, визначте (усно), від яких слів утворилися виділені прикметники. Зосередьте свою увагу на тому, яких додаткових відтінків значення надали цим прикметникам суфікси.

1. Черешеньки ваблять очі діточкам *маленьким* (Леся Українка).
2. У боях за місто ворог зазнав *величезних* втрат (З газ.).
3. Удар весла розрізав *зеленяву* хвилю (Ю. Збанацький).
4. Вона просила заплести бодай малесеньку косичку (Розм.).
5. Десь взялася *легесенька* сніжинка (П. Колесник).

Для створення додаткових відтінків пестливості, ласкавості, співчуття використовуються суфікси **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-**.

Найчастіше вживаються відприкметникові утворення з суфіксом **-еньк-**. Вони можуть мати лише емоційне забарвлення або указувати на міру вияву ознаки, наприклад: *біленький*, *босенький*, *гарненький*, *любенький*, *миленький*, *пряменький*, *рідненький* і *багатенький*, *височенький*, *довгенький*, *розумненький* і *хитренький*.

Вправа 202. Прочитайте строфу з поезії Олександра Олеся, випишіть парно виділені прикметники і базові слова. Яких додаткових відтінків значення надає тут суфікс **-еньк-**? Наведіть три свої подібні приклади.

Зразок: гарненький – гарний.

Два хлопчики на ставочку
ловлять рибку в холодочку,
золотеньку і срібленьку,
і велику, і маленьку.

Суфікс **-есеньк-** вносить у похідні прикметники дуже відчутні відтінки пестливості, співчуття, а часом підкреслює високу міру якісної ознаки, порівн.: *білий* і *білесенький*, *вузкий* і *вузесенький*, *гарний* і *гарнесенький*, *дорогий* і *дорогесенький*. Це особливо чітко простежується в поезії:

Місяць ясененький
промінь тихесенький
кинув на нас.
Спи, мій малесенький,
пізній бо час (*Леся Українка*).

Вправа 203. Від прикметників утворіть за допомогою суфікса **-есеньк-** похідні. Чи від усіх слів вдалося утворити такі похідні? Чому?

Білий, гарний, добрий, довгий, жвавий, кислий, легкий, літній, малий, міцний, мокрий, новий, рибний, рівний, старий, тупий.

У прикметниках з суфіксами **-ісіньк-**, **-юсіньк-** позитивна емоційна оцінка сполучається зі значенням підсилення якісної ознаки та вказівкою на її повноту і вичерпність, порівн.: *звичайний і звичайнісінький, мокрий і мокрісінький, новий і новісінький, дрібний і дрібнісінький та малий і малюсінький, тонкий і тонюсінький, худий і худюсінький.*

Від багатьох якісних прикметників творяться похідні з двома, трьома і навіть зі всіма чотирма суфіксами, наприклад: *білий – біленький – білесенький; добрий – добренький – добресенький – добрісінький; дрібний – дрібненький – дрібнесенький – дрібнісінький – дрібнюсінький.*

Вправа 204. Утворіть і запишіть похідні від прикметників *близький, вузький, короткий, мілкий, низький, солодкий, тонкий* за допомогою суфіксів **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-** і усно поясніть, яких змін зазнали основи твірних слів.

Вправа 205. Утворіть і запишіть похідні від прикметників *великий, високий, глибокий, далекий, широкий*, використовуючи суфікси **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-**. Чи всі суфікси поєднуються з основою кожного слова?

Надмірний вияв якісної ознаки передають похідні від прикметникових основ з суфіксами **-езн-**, **-енн-**, **-юч-**, **-ющ-**:

-езн-: *великий – величезний, глибокий – глибочезний, грубий – грубезний, довгий – довжезний, старий – старезний, товстий – товстезний, широкий – широчезний;*

-енн-: *важкий – важенний, високий – височенний, глибокий – глибоченний, далекий – далеченний, добрий – добренний, здоровий – здоровенний, сильний – силенний, страшний – страшенний, товстий – товстенний;*

-юч-: жирний – жирнючий, злий – злючий, товстий – товстючий, худий – худючий;

-ющ-: багатий – багатющий, брудний – бруднющий, злий – злющий, товстий – товстющий, худий – худющий.

Вправа 206. До іменників *завод, дерево, вітер, ялина, напій, лід, чоловік* доберіть з довідки прикметники так, щоб вони природно утворювали словосполучення і позначали надмірний вияв якісної ознаки предмета.

Зразок: цілющий напій.

Довідка: багатющий, труднющий, величезний, силенний, височенний, цілющий, товстющий.

М. Бурачек. Рече та стогне Дніпр широкий

Вправа 207. До кожного з прикметників доберіть по кілька іменників, усно поєднайте їх у словосполучення і запишіть так, щоб прикметник позначав надмірність якісної ознаки предмета. Складіть і запишіть речення з прикметниками *широченний* і *здоровенний*.

Зразок: глибоченний колодязь, глибоченна яма, глибоченний яр.

Глибоченний, довжелезний, здоровенний, злючий, товстенний.

Неповноту якісної ознаки предмета так само виражають відприкметникові похідні, що творяться за допомогою суфіксів *-уват-* (*-юват-*), *-ав-* (*-яв-*), *-аст-* (*-яст-*) та інших, наприклад: *вологий – вологуватий, синій – синюватий, зеле-*

ний – зеленавий, круглий – круглявий, довгий – довгастий,
круглий – круглястий, гордий – гордовитий.

Вправа 208. Прочитайте речення, випишіть підкреслені слова, визначте в них твірну основу і суфікс та з'ясуйте, якою мірою вони виражають якісну ознаку.

1. У Зосі затремтіли вогкі блискучі уста і тонкі рухливі складки під вужькуватими очима (*М. Стельмах*). 2. Віра була жвавіша, кмітливіша, ніж сором'язлива, дикувата Ліза (*М. Руденко*). 3. З'явився ефрейтор з довгастим гостробородим обличчям (*М. Руденко*). 4. Маленькі дитячі рученята ховалися у довгуватих рукавах маминого кожушка (*І. Яровий*). 5. Сріблявий місяць заглядає в очі крізь шовковисту паморозь садів (*Т. Севернюк*).

Вправа 209. Знайдіть і запишіть прикметники (базові слова), від яких походять наведені для аналізу слова. З допомогою базових слів усно з'ясуйте значення кожного із прикметників у словосполученні.

Мілкуватий ставок, вогкувата білизна, глухуватий дід, густуватий посів, дрібнувата картопля, круглувате обличчя, низькуватий голос, рідкуватий ліс, синювате полум'я.

Вправа 210. Запишіть речення. Проаналізуйте усно способи і засоби творення відприкметникових похідних. З'ясуйте, яких додаткових відтінків значення надають ці слова усьому реченню, в якому вживаються.

1. Заграв мій кінь вороненький (*Н. тв.*). 2. А по хвилі величезний камінь з лускотом прогуркотів на купу ворогів (*За І. Франком*). 3. Невідступно за мною летить хмарка дрібнесеньких мушок (*М. Коцюбинський*). 4. На полі зеленому пасеться молоде лоша (*Т. Севернюк*). 5. Лижі були трохи короткуваті (*Ю. Збанацький*). 6. Аж суне Вовк – такий страшенний та здорovenний (*Л. Глібов*).

Вправа 211. І. Прочитайте вголос вірш Миколи Вороного «Сніжинки» і обміняйтеся думками про те, як хто його сприймає, який настрій вірш створює.

Білесенькі сніжиночки,
вродились ми з води;
легенькі, як пушиночки,
спустилися сюди.

Ми хмарою носилися
від подиху зими,
і весело крутилися
метелицею ми.

Тепер ми хочем спатоньки,
як дітоньки малі,
і линемо до матінки –
до любої землі...

Матуся наша рідная
холодна і суха,
бо дуже змерзла, бідная,
вона без кожуха.

Отож її нагріємо,
устелемо сніжком,
мов ковдрою накриємо
легесеньким пушком.

Нехай зимою злючою
вона спочине в сні,
щоб зеленню пахучою
прибратись навесні!

II. Визначте загальний настрій твору і з'ясуйте роль у його створенні слів із суфіксами емоційної оцінки.

§ 41. ПРЕФІКСАЛЬНЕ ТВОРЕННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Префіксальним способом творяться якісні прикметники з новим відтінком значення або з новим значенням.

Похідні з відтінком міри якісної ознаки творяться від основ якісних прикметників з допомогою префіксів **пре-**, **за-**, **над-**, **пра-** та **архі-**, **екстра-**, **ультра-**. Їх продуктивність різна.

Префікс **пре-** часто використовується при творенні похідних від різних за значенням груп якісних прикметників: *багатий – пребагатий, бідний – пребідний, веселий – превеселий, високий – превисокий, чорний – пречорний, добрий – предобрий, дорогий – предорогий, милий – премилий, мудрий – премудрий*.

Похідні з префіксом **пре-** виражають значно більшу міру ознаки, ніж базове слово, порівн.: *давній і предавній, злий і презлий, старий і престарий, товстий і претовстий, хитрий і прехитрий* та ін.

Вправа 212. Від прикметників *великий, веселий, дивний, жорстокий, завзятий, здоровий, злий, кумедний, лютий, поганий, спокійний* за допомогою префікса **пре-** утворіть похідні і поєднайте їх з іменниками.

Зразок: превелике задоволення.

Префікс **за-** у похідних від якісних прикметників створює відтінок перевищення міри потрібної ознаки, наприклад: *Штани на нім задовгі, так що він мусив їх підкотити* (Лесь Мартович).

Прикметників із префіксом **за-** небагато: *багатий – забагатий, густий – загутий, дорогий – задорогий, малий – замалий, розумний – зарозумний*.

Прикметники з префіксом **за-** переважно вказують на перевищення міри просторової, часової та деяких інших ознак: *зabлизька відстань, зависокий мур, заглибока яма, закоротка дистанція, занизький політ, затісне приміщення, заширока дорога; запізнє повідомлення, зарідка фарба.*

Вправа 213. З прикметниками *зabідний, заважкий, залегкий, замолодий, затихий* складіть речення і запишіть їх.

Для позначення дуже великої міри вияву якісної ознаки у прикметниках використовується префікс **над-**. Утворені таким способом прикметники використовуються в науці і техніці: *високий – надвисокий, глибокий – надглибокий, міцний – надміцний, низький – наднизький, потужний – надпотужний, твердий – надтвердий* і подібні. Наприклад, у реченні: *Учені різних галузей науки і техніки зацікавлені в надточному вимірюванні* (З журн.).

Вправа 214. Доберіть до прикметників з довідки найбільш відповідні іменники і запишіть їх словосполученнями. Усно введіть два словосполучення (на ваш вибір) в речення.

Надзвичайний, надранній, надскладний, надтонкий, надчистий, надчутливий, надшвидкісний.

Довідка: датчик, діагностика, інструмент, метал, подія, розрахунок, сполучення.

Префікс **пра-** вказує на велику міру ознаки за віддаленістю в часі, наприклад: *вічний – правічний, старий – прастарий, давній – прадавній*. У реченні: *У прадавні часи подоляни торгували пшеницею з Грецією* (М. Стельмах).

Вправа 215. Від прикметників утворіть з допомогою усіх можливих префіксів похідні і запишіть їх. З'ясуйте, у кого з однокласників більше похідних форм.

Багатий, бідний, давній, міцний, скромний, старий.

Високу міру якісної ознаки виражають також відприкметникові похідні з іншомовними префіксами **архі-, екстра-, ультра-**, але їх небагато. Наприклад: *екстраординарний, архінеобхідний, архіреакційний, архіскладний, ультрависокий, ультракороткий, ультралівий, ультрамодний, ультраправий, ультрарадикальний, ультрареакційний, ультрафіолетовий*.

Вправа 216. Доберіть до прикметників іменники з довідки і запишіть утворені словосполучення, узгодивши слова у роді (значення невідомих слів знайдіть у тлумачному словнику).

Зразок: архінеобхідний матеріал.

Ультрависокий, архінеобхідний, архіскладний, ультрафіолетовий, екстрамодний.

Довідка: частота, закон, конструкція, промінь, автомобіль.

З допомогою префіксів **не-**, **а-**, **про-**, **анти-**, **псевдо-** творяться похідні прикметники з новим лексичним значенням, порівн.: *багатий* і *небагатий* (бідний), *великий* і *невеликий* (малий), *високий* і *невисокий* (низький), *аполітичний* (неполітичний), *антикорозійний* (протикорозійний), *псевдогуманний* (насправді не гуманний).

Префіксальним способом творяться прикметники лише від прикметників.

Вправа 217. Запишіть похідні прикметники і визначте, від яких слів вони утворені та з допомогою якого префікса. Поясніть (усно) значення цих прикметників.

Зразок: аморальний – **а-** + моральний.

Аморальний, асиметричний, антигуманний, антинародний, антинауковий, проамериканський, проєвропейський, псевдоісторичний, псевдонародний.

Префікс **не-** використовується для творення антонімів до твірних слів, порівн.: *багатий* і *небагатий* (бідний); *балакучий* і *небалакучий* (мовчазний); *боязливий* і *небоязливий* (відважний); *буденний* і *небуденний* (урочистий); *нормальний* і *ненормальний* (з відхиленням від норми)

З антонімічним значенням творить похідні від небагатьох прикметників іншомовного походження префікс **а-**, порівн.: *моральний* і *аморальний* (неморальний), *нормальний* і *анормальний* (ненормальний), *ритмічний* і *аритмічний* (неритмічний).

Вправа 218. Від прикметників *байдужий*, *веселий*, *малий*, *спокійний*, *тривалий* з допомогою префікса **не-** утворіть похідні і доберіть до них синоніми.

Зразок: несерйозний – легковажний.

У сучасній українській мові помітно виділяється група безсуфіксних прикметників з префіксом **без-**, наприклад:

безбородий, безверхий, безвусий. Усі вони виражають ознаку предмета за відсутністю того, що назване в основі, і творяться від сполучення прийменника **без** з іменником у родовому відмінку, порівн.: *безбородий* і *без бороди*, *безверхий* і *без верху*, *беззубий* і *без зуба* чи *без зубів*, *безглуздий* – *без глузду* (*розуму*).

Вправа 219. З'ясуйте усно значення прикметників і визначте, від чого вони утворені.

Безволосий, безголовий, безголосий, безногий, безносий, безкрай, безлистий.

Вправа 220. Подумайте, з якими іменниками можуть утворювати словосполучення прикметники *безвусий, беззубий, безкрай, безкрилий, безлистий, безсилий*, і запишіть ці словосполучення.

§ 42. ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНІ УТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Велику кількість українських прикметників становлять похідні типу *безтурботний, заморський, незмірний, неосяжний*. Базою для творення таких похідних служать сполучення іменника з прийменником (*без турботи, за морем*) або дієслова з часткою *не* (*не зміряти, не збагнути*). Порівн.: *без турботи* – *без+турбот+н(ий)* > *безтурботний*; *не зміряти* – *не+змір+н(ий)* – *незмірний*; *не збагнути* – *не-збагн-енн-ий*.

Вправа 221. Розгляньте префіксально-суфіксальні похідні прикметники, запишіть сполучення слів, від яких вони утворені, і позначте їх словотвірну будову.

Зразок: поза планом – *поза+план+ов(-ий)*.

Довоєнний, заокеанський, зарубіжний, нагірний, надводний, передвечірній, піднебесний, погодинний.

Вправа 222. Від дієслів з *не* та іменників з прийменниками утворіть прикметники префіксально-суфіксальним способом.

Без аварії, без землі, без ядра, від центру, від імені, до школи, за горою, за озером, на стіні, не вимовити, не зламати, проти пожежі.

Вправа 223. Ознайомтесь із прикметниками і визначте (усно) спосіб творення кожного. Напишіть твір-роздум (5–6 речень), вживаючи виділені прикметники.

Аморальний, бездомний, безрукий, **замалий**, задунайський, неактивний, **незгасний**, міжпланетний.

§ 43. ПОРІВНЯННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ З ПРИКМЕТНИКАМИ В РУМУНСЬКІЙ МОВІ

Вправа 224. Прочитайте і перекладіть українською мовою уривок тексту, знайдіть і підкресліть у перекладі прикметники. Зіставляючи переклад і оригінал, усно визначайте початкову форму прикметників (називний відмінок однини чоловічого роду), розряд (якісний, відносний чи присвійний), у якісних – ступінь порівняння, відмінок, число, рід (в однині).

După un, trup de lănceri*, urmau douăsprezece tunuri mari trase de boi, apoi o ceată de ofițeri călări în fruntea căroră erau trei: unul în floarea vârstei, posomorât, gânditor, necajit, și doi mai bătrâni. Tustrei în haine polo-neze (За К. Негруцци).

Вправа 225. Доберіть до іменника **сонце** та його румунського відповідника **soare** три якісні прикметники, утворіть від них в обох мовах усі можливі форми вищого і найвищого ступенів порівняння, запишіть їх у таблицю-зразок. Усно з'ясуйте, що спільного і відмінного в обох мовах у способах творення ступенів порівняння.

Д. Добровольський. Лавра

* *Lănceri* – воїн, озброєний пікою, списом.

**Таблиця ступенів порівняння прикметників
в українській і румунській мовах**

Ступінь	Форма	Приклади української мови	Приклади румунської мови
Вищий	Проста		
	Складена		
Найвищий	Проста		
	Складена		

Вправа 226. Розгляньте українські словосполучення і визначте розряд прикметників, використаних у кожній з трьох груп. Перекладіть, скориставшись таблицею, словосполучення румунською мовою, порівняйте їх. Чи однакові порядок слів і будова словосполучень в обох мовах?

Схема зіставного аналізу

Українські словосполучення	Переклад словосполучень
I. Зелене поле Легкий багаж Солона страва	
II. Джерельна вода Польова квітка Солом'яна стріха	
III. Братова кімната Миколина книжка Ольжича сестра	

§ 44. ПРАВОПИС Ь, Е, У В ПРИКМЕТНИКОВИХ СУФІКСАХ

Знак м'якшення (semn moale) пишеться:

а) у суфіксах **-ськ-**, **-зьк-**, **-цьк-**, які творять відносні прикметники від іменників, наприклад: *гірський, кавказський, козацький, румунський*;

б) у суфіксах **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-**, які видозмінюють лексичне значення якісних прикметників, наприклад: *біленький, величенький, гарнесенький, легесенький, голісінький, повнісінький, малюсінький, тонюсінький, худюсінький*.

Знак м'якшення не пишеться у словах типу *баский, плавський, плоский, ковзкий, боязкий, в'язкий, різкий* і похідних від них: *боязкість, в'язкість, різкість* і подібн.

Знак м'якшення не пишеться після **н** перед **ж, ч, ш, щ** та перед суфіксом **-ськ(ий)**: *менший, тонший; інженерний, закінчений, Уманщина; волинський, громадянський*. Але: *донецький* (бо донька), *нянчин* (бо нянька).

Вправа 227. «Хто більше?» Хто з учнів за 5 хвилин запише більше прикметників, що входять до складу назв областей і районів України, той стає переможцем. Сформулюйте висновок про написання прикметників з великої букви, написання знака м'якшення в суфіксах.

Вправа 228. Перепишіть словосполучення, вставте пропущені букви і підкресліть їх. Виділіть суфікси й, виходячи з аналізу прикметника у словосполученні, визначте, якого чи яких додаткових відтінків і значення набув прикметник завдяки тому чи іншому суфіксові.

Біле..кий фартух, вороне..кий кінь, величе..кий хлопець, солоде..кий чай; вузесе..ка вулиця, легесе..ке пальто, тихесе..кий вечір; звичайнісі..ке село, повнісі..ке відро, цілісі..кий день; дрібнюсі..кий почерк, малюсі..кий ключик.

Буква е пишеться:

а) у суфіксах **-еньк-**, **-есеньк-**, які вносять у прикметники позитивну емоційну оцінку та ледь відчутну вказівку на послаблення чи посилення ознаки, наприклад: *маленька рука, коротенька стрічка, дрібнесенькі діти, малесенька кімнатка;*

б) у суфіксах **-езн-**, **-енн-**, які вносять у якісні прикметники значення надмірності ознаки, наприклад: *величезний камінь, височенний будинок;*

в) у суфіксі **-енн-**, що творить від дієслівних основ якісні прикметники зі значенням ознаки за можливістю чи неможливістю дії, порівн.: *не збагнути і незбагнений, не злічити і незлічений;*

г) у суфіксі **-ев-**, який творить відносні прикметники від іменників з основою на м'який або шиплячий приголосний, якщо наголос у прикметнику падає на основу, наприклад: *березне́вий (березень), кільце́вий (кільце), тижне́вий (тиждень), грудне́вий (грудень), овоче́вий (овоч), плюше́вий (плюш)*.

Буква у пишеться у суфіксі **-уват-**, який:

від якісних прикметників творить похідні з відтінком неповноти ознаки, наприклад: *білува́тий, бруднува́тий, вузькува́тий, грубува́тий, довгува́тий*.

Вправа 229. Прочитайте словосполучення, вставляючи пропущені букви. Виділені словосполучення запишіть, позначте у прикметниках твірну основу і суфікс.

Біл..с..ньке дівчатко, **велич..зний успіх**, височ..нний будинок, вишн..вий сік, гірк..вата ягода, глибоч..зний яр, **гостр..ньке слово**, груб..ватий окрик, густ..с..нький гай, **забудьк..ватий чоловік**, кінц..ва зупинка, корот..с..нька перерва, **незбагн..нна радість**, нескінч..нна дорога, піск..вата земля.

Вправа 230. Перепишіть речення, позначте суфікси у прикметниках і поясніть їх правопис.

1. Микола влітає руку в свої гетьманські вуса. 2. Тим часом нас наздоганяють легенькі санчата. 3. Ми також хвалили козацьку страву, і старий був цим дуже задоволений. 4. У руках Люба тримала зеленкуватий глечик з суніцями. 5. Проти мене і праворуч, і ліворуч стоять величезні дубові шафи, а з них крізь скло виглядають тисячі книг (*За М. Стельмахом*).

§ 45. ПРАВОПИС НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

Не з прикметниками пишемо разом і окремо.

Не з прикметниками пишемо разом:

а) якщо без **не** прикметник не вживається, наприклад: *невгасимий вогонь, невтомний пошук, нещадний бій*;

б) якщо **не** є префіксом і прикметник з **не** можна замінити синонімом, наприклад: *невеселий – сумний, неговіркий – мовчазний, неглибокий – мілкий, недалекий – близький*.

Не з прикметниками пишемо окремо:

а) якщо **не** з прикметниками виступає одним з однорідних членів речення, поєднаних сполучником **а**, наприклад: 1. *Курочка знесла яєчко, не просте, а золоте* (Н. тв.). 2. *Весна нам принесла новини, не веселі, а сумні* (Газ.);

б) якщо прикметник виступає у функції присудка і не з прикметником не є одним поняттям, а тільки заперечує назване (між **не** і прикметником можна вставити слова **є** і **був**), наприклад: *Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний* (М. Коцюбинський) – *не є вільний*.

Вправа 231. Перепишіть словосполучення, замінивши прикметники синонімами без **не** або з **не**.

Зразок: небагате село – бідне село.

1. Небагате село, невідкладна допомога, неголосний спів, недавні спогади, незалежна держава, незаперечний авторитет, неїстівний гриб, непосидюча дитина, несхвальні відгуки.

2. Безсумнівна заслуга, бідний асортимент, великі кошти, осудливий погляд, отруйна рослина, рухливий хлопчик, самостійне рішення, свіжі вісті, тиха розмова.

Вправа 232. Зіставте написання прикметників з **не** у лівій і правій колонках. Усно поясніть причини такого написання.

Невелика перерва.	Не велика, а мала перерва.
Неглибокий колодезь.	Не глибокий, а мілкий колодезь.
Неправильне написання.	Не правильне, а помилкове написання.
Нескупий господар.	Не скупий, а щедрий господар.
Несправний комп'ютер.	Не справний, а зіпсований комп'ютер.

Вправа 233. Перепишіть речення, розкриваючи дужки, запишіть **не** з прикметниками разом чи окремо. Усно поясніть таке написання.

1. І хоч (не)велика ця ягода, але весь ліс і всяк, хто ходить у ньому, пахне суницею (М. Стельмах). 2. І дивно – знову (не)звичайний спокій опанував хлопця (О. Донченко). 3. Ні, це (не)звичайний міноносець (О. Донченко). 4. Що діди та батьки кров'ю здобули, те (не)порушене (М. Коцюбинський). 5. Ні, далекий (не)звіданий степ не радував молодого лісовика (О. Гончар). 6. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет (не)щасний, тільки мав талан до віршів (не)позичений, а власний (Леся Українка).

Ю. Дяченко. Лірник

Вправа 234. Прочитайте речення. Випишіть з них всі прикметники разом з іменниками, ознаку яких прикметники виражають. Поясніть, як ви записали прикметники з **не** і чому саме так.

1. Гарячий цвіт дихнув густими (не)повторними пахощами (О. Гончар). 2. І йому, Аркадієві Петровичу, хотілось, щоб (не)відоме «завтра» прийшло нарешті й поставило гру, гостру й (не)безпечну (За М. Коцюбинським). 3. Тихі, ніжні зорі спадали з неба – білі, (не)прозорі і клалися в намети (Лесья Українка). 4. Якесь (не)ясне почуття, якась (не)зрозуміла тривога непокоїла Олега (О. Донченко). 5. Коли ляжеш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то здається, що в ній щось є (не)земне, а небесне (М. Коцюбинський).

§ 46. ПРАВОПИС НН І Н У ПРИКМЕТНИКАХ

Дві букви **н** пишемо:

а) у прикметниках, утворених за допомогою суфікса **-н-** від іменників з основою на **н** (при збігові двох **н**), наприклад: *будень – буденний, відміна – відмінний, вікно – віконний, сон – сонний, глибина – глибинний, дно – донний, закон – законний*;

б) у словах з наголошеними суфіксами **-енн-**, **-анн-**, наприклад: *височénний, глибочénний, захлánний, притамáнный, старáнный*;

в) у словах з префіксом **не-** і наголошеними суфіксами **-енн-**, **-анн-** (**-янн-**), які вказують на неможливість дії, наприклад: *не збагнути – незбагнénний, не оцінити – неоцінénний, не сказати – несказánний, не зрівняти – незрівнянний, не впізнати – невпізнáнный*.

Одна буква **н** пишеться:

а) коли немає збігу **н**, наприклад: *алмаз – алмазний, біда – бідний, вечір – вечірний*;

б) у прикметниках, утворених від основ іменників за допомогою суфіксів **-ин-** (**-ін-**), **-ан-** (**-ян-**), наприклад: *баба – бабин, Галя – Галин, Зоя – Зоїн, бджола – бджолиний, змія – зміїний; бляха – бляшаний, вода – водяний, дерево – дерев'яний*.

Вправа 235. Порівняйте прикметники в обох колонках. Визначте, за допомогою яких суфіксів вони утворені, і з'ясуйте, чому в першій колонці прикметники пишуться з **н**, а в другій – з **нн**.

Вода – водний
лід – льодяний

день – денний
осінь – осінній

соловей – солов'їний
сірка – сірчаний
солома – солом'яний

здоровий – здоровенний
не вблагати – невблаганний
не зрівняти – незрівнянний.

Вправа 236. Запишіть парами базові слова, від яких утворений кожен з поданих прикметників, та відповідний похідний прикметник. У прикметниках виділіть суфікси і підкресліть орфограми.

Зразок: зміна – змі^н-н-ий.

1. Батьків, Аллин, білесенький, брудний, величезний, височенний, водяний, гагаузький, гречаний, денний, козацький.
2. Невпізнаний, невблаганний, повнісінський, сільський, сіруватий, тихенький, чеський, численний, читацький.

Вправа 237. До поданих слів доберіть і запишіть спільнокореневі прикметники із суфіксами **-н-**, **-енн-**, **-ан-** (**-ян-**). Усно поясніть написання **нн** у прикметниках.

Південь, осінь, великий, числити, не впізнати, страшний, широкий, не примирити, не зрівняти, бетон.

Вправа 238. Перепишіть. Вставте, де потрібно, пропущені букви. Поясніть написання **-н-** чи **-нн-** у прикметниках.

1. Огні незліче...і, мов стрічки огне...і, до моря спускаються з міста (*Леся Українка*). 2. Над со...им селом високо вгорі розкинувся зоря...ий намет загадкового неба (*І. Цюпа*). 3. В моєму серці стільки ще пісень, ще стільки слів несказа...их у серці (*В. Сосюра*). 4. Вечір лле у їхню кімнату потоки несказа...ої сині (*М. Стельмах*). 5. На низькому небі пливло незахмаре...е сонце (*Б. Харчук*). 6. Мандрівник вічний – невблага...ий час іде вперед, його не зупинить (*Л. Дмитерко*).

§ 47. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

Вправа 239. Прочитайте речення, випишіть з них прикметники, визначте їх будову. Пригадайте, які слова називають складними.

1. Густо покрила лісові долини ясно-зелена папороть – листки в неї довгі, вигадливо-красиві (*М. Малиновська*). 2. Не скоро весна ясночола покине далекі краї (*В. Сосюра*). 3. Дівчина вела зелену вантажну п'ятитонну машину по горі й по долині (*А. Малишко*). 4. По зелено-синім морю світляні гуляють плями (*М. Рильський*).

Складні прикметники (adjective compuse) пишуться разом:

а) якщо вони утворені від складних іменників, які пишуться разом, наприклад: *автотранспорт* – *автотранспортний*, *вертоліт* – *вертолітний*, *землемір* – *землемірний*, *лісостеп* – *лісостеповий*;

б) якщо вони утворені від словосполучень, тобто таких поєднань слів, у яких одне залежить від іншого, наприклад: *білі вуса – біловусий, два дні – дводенний, машини будувати – машинобудівний, далеко глядіти – далекоглядний, далеко сягати – далекосяжний.*

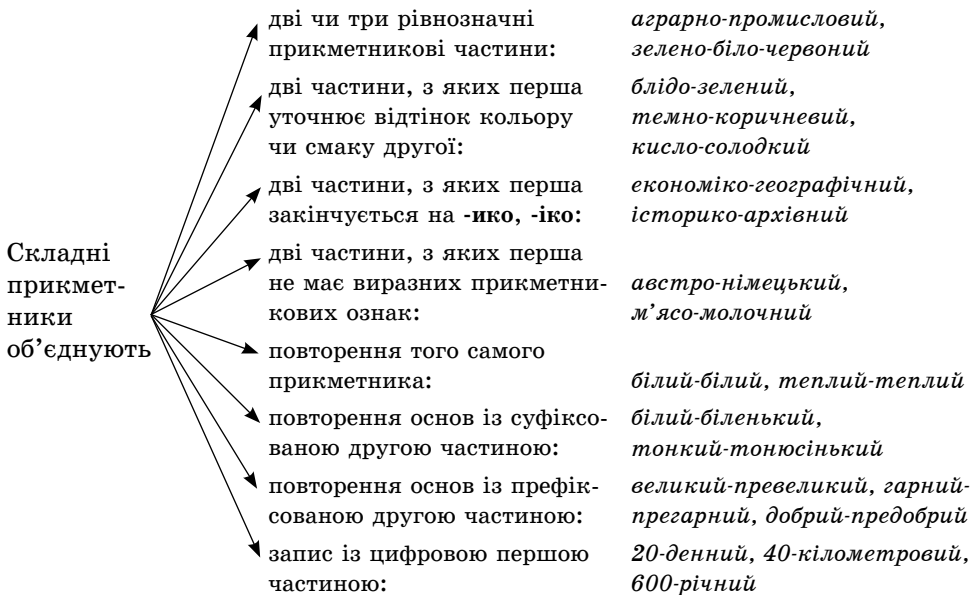
Складні прикметники пишуться через дефіс:

а) якщо вони утворені від іменників, які пишуться через дефіс: *генерал-губернатор – генерал-губернаторський, унтер-офіцер – унтер-офіцерський; дизель-мотор – дизель-моторний; норд-вест – норд-вестовий; Володимир-Волинський – володимир-волинський, Івано-Франківськ – івано-франківський; Новосілки-на-Дніпрі – новосілківський-на-Дніпрі; Вербівка-на-Дністрі – вербівський-на-Дністрі;*

б) якщо складні прикметники утворені від двох чи більше незалежних одне від одного слів, між якими можна поставити сполучник *і*, наприклад: *аграрно-промисловий* (аграрний і промисловий), *дитячо-юнацький* (дитячий і юнацький), *мовно-літературний* (мовний і літературний), *австро-іта-ло-французький* (австрійський, італійський і французький).

Вправа 240. Уважно прочитайте наведені у схемі групи прикметників, що пишуться через дефіс, зверніть увагу на їх складові частини і доповніть кожен групу одним-двома своїми прикладами.

Вправа 241. Прочитайте словосполучення, складні прикметники запишіть разом або через дефіс, перші підкресліть прямою, а другі – хвилястою лінією. Усно поясніть правила такого написання.

Біло/сніжний папір. Блідо/жовтий фон. Буряко/збиральний комбайн. Вокально/інструментальний ансамбль. Дво/денна поїздка. Здивовано/розгублений погляд. Історико/філологічний факультет. Італо/французький кордон. Культурно/освітня програма. Лівобережні села. Мала/малесенька помітка. Південно/східний вітер. Темно/зелений лан. Темно/шкірий юнак. 16/поверховий будинок.

Фортеця у місті Кам'янці-Подільському

Вправа 242. Прочитайте речення. Випишіть усі якісні прикметники, усно поясніть написання складних прикметників разом або через дефіс.

I. 1. Навколо такий чудесний день і таке іскро/метне море... 2. В море лягли довжелезні обкидні сіті. Вони утворили велике чотирьохсот/метрове коло. 3. Те, що надворі гаряче літо і всюди була яскраво/зелена рослинність, ніскільки не перешкоджатиме полярному дослідникові прожити довгу зиму в крижаній печері (За О. Донченком).

II. 1. Хати на низянській вулиці з біленьких стали враз темно/сірими, похмурими, порозкисали до стріхи*. 2. За Лісовськими спустилася з підгір'я пишно/тіла сільська краля Ганна Лавренко. 3. Останнім приплив із своїми краями Федір Андріяка, відчай/душний шибайголова з роздертою губою (За О. Гончаром).

* Стріха – застаріле: нижній край солом'яної покрівлі хати.

Я. Чижевський. Слухають кобзаря

III. 1. Я знаю дупло в дубі – велике/велике. 2. Прямо від стовбура берези відхилився товстенний/претовстенний боровик. 3. Захеканий, я зупинився посеред біло/рожево/блакитного дня, з яким саме сонце грає в піжмурки: зиркне собі на нього і сховається за хмару, і знову зирк – ага, не знайшов мене! (За М. Стельмахом).

Вправа 243. Перекладіть слова українською мовою, запишіть переклад і з'ясуйте, чи в обох мовах вони є прикметниками. Яка різниця в написанні цих слів в українській і в румунській мовах?

Portocaliu, compus din cinci silabe, polisilabic, nord-vestic, cu ochi albaștri, neigienic, lingvistic, de anul nou, casnic, spătos.

Вправа 244. Відкрийте підручник з історії (або географії, румунської літератури) на сторінці, вказаній учителем. Читайте, знаходьте прикметники і перекладайте їх (письмово) українською мовою. Визначте розряд цих прикметників, рід, число, відмінок і будову (простий / складний).

Вправа 245. Перекладіть текст українською мовою. Зіставте прикметники в перекладі з оригіналом. Зверніть увагу на місце в обох мовах прикметників-означень відносно означуваного слова.

Era pe la sfârșitul lui august, și pădurea Petrișorului, bătrână și nestricată de mană de om, își desfășura tăcută bolțile de frunzișuri. Urcadomel coline tărăgănate, se ridica depart într-un pisc prăpăslios, în vârful căruia

săgeta spre cer un brad vechi, care vestea cel dintâi, printr-un șuiet adâno, sosîrea vânturilor (М. Садовяну).

Вправа 246. Перекажіть усно перекладений вами українською мовою текст впр. 245, використовуючи прикметники.

Вправа 247. I. Роздивіться предмети, які є у вашому класі. До десяти назв предметів доберіть назви їх ознак (прикметники) і запишіть прикметники з іменниками.

II. Опишіть приміщення свого класу (письмово).

§ 48. РОЗБІР ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Слово в реченні.
2. Частина мови.
3. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
4. Повна форма (повна стягнена, повна нестягнена), коротка форма.
5. Розряд (якісний, відносний чи присвійний).
6. Ступінь порівняння (для якісних прикметників).
7. Рід (в однині).
8. Число.
9. Відмінок.
10. Група (тверда чи м'яка).
11. Синтаксична роль.
12. Вимова та написання – орфограми.

Зразки розбору

І разом з солодкою вогкістю в одно зіллявся смак гіркої трави... (М. Коцюбинський).

Зразок усного розбору

Солодкою (вогкістю) – прикметник, початкова форма *солодкий*, повна стягнена форма, якісний, звичайна форма, жіночий рід, однина, орудний відмінок, тверда група, у реченні виконує роль означення, вимовляємо соло[тк]ою, а пишемо *солодкою*.

Зразок письмового розбору

Солодкою (вогкістю) – прикм., п. ф. *солодкий*, повн. стягн. ф., якісн., зв. ф., ж. р., одн., Ор. в., тв. гр., означення.

Вправа 248. Випишіть прикметники і зробіть (письмово) їх граматичний розбір.

1. Але що солов'їний голос, коли серця нема? (*Н. тв.*).
2. Опісля стали їх кроки чимраз дрібніші й скоріші, чимраз палкіші й дикіші... (*О. Кобилянська*).
3. Поїзд летів, повний людського гаму (*М. Коцюбинський*).

§ 49. НАПИСАННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ

Українські прізвища бувають іменникового і прикметникового типу, наприклад, іменникові: *Берега, Ластівка, Лютик, Никончук, Петренко, Чернівчан, Якович* і прикметникові: *Березовський, Ботушанський, Делікатний, Нагірний, Чорний*.

Пишемо прізвища за правилами відмінювання відповідних іменників і прикметників та українського правопису.

Вправа 249. Визначте, до якої відміни іменників належать прізвища типу *Берега, Кравчук, Сова, Істратій*. Провідмінійте ці прізвища. Відмінювання яких прізвищ залежить від того, особі чоловічої чи жіночої статі воно належить? Наведіть три свої приклади.

Вправа 250. Прочитайте імена і прізвища, встановіть тип їх відмінювання (іменникове чи прикметникове). Підкреслені особові назви провідмінійте письмово і зробіть висновок про особливості їх словозміни.

1. Оесь Гончар, Ліна Костенко, Андрій Малишко, Олена Пчілка (мати Лесі Українки), Леся Українка, Юрій Федькович.

2. Микола Вороний, Михайло Грушевський, Іван Котляревський, Ольга Кобилянська, Михайло Коцюбинський, Максим Рильський.

А. Базилевич. Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

Завдання 1. Якого слова не вистачає у реченні?

А ми тую ... славу збережем (С. Чарнецький, Г. Трух).

Завдання 2. Як точніше сказати про учня здібного, але ледачого: *лінивий? упертий? недалекоглядний? байдужий? неорганізований?*

Завдання 3. Яке буває *слово*? (0,5 бала за кожне назване означення).

Завдання 4. Яким може бути *спортсмен* (0,5 бала за кожне підібране означення).

Завдання 5. Яким за матеріалом, з якого виготовлений, може бути *рюкзак*?

Завдання 6. Доповніть речення прикметником.

1. Цей новий будинок надзвичайно... .
2. За вікном ми побачили... пейзаж.
3. Ця місцевість була для нас... .
4. Чому ти сьогодні такий... ?
5. Ця книжка Маріїна, а оця... .

Завдання 7. Запишіть прислів'я, вставивши, де потрібно, пропущені букви. До прикметників доберіть антоніми.

1. Сит..й г..лодного не розуміє.
2. Мал..нька праця краща за в..лике бе..ділля.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У якому рядку **всі** слова прикметники?
А Великий, весело, мамин.
Б Білий, солодкий, дерев'яний.
В Мій, кислий, вербовий.
Г Золота, стіна, головний.
2. У якому рядку **не всі** прикметники одного розряду?
А Гіпсовий, кам'яний, морський, прикордонний.
Б Ганнин, Миколин, Ольжин, Віорелів.
В Буковий, міський, столичний, золотий.
Г Білий, дзвінкий, тимчасовий, денний.
3. У якому рядку **всі** прикметники творять ступені порівняння?
А Бадьорий, вродливий, жвавий, міський.
Б Близький, довгий, лисячий, синій.
В Величний, вродливий, кислий, зручний.
Г Карий, морквяний, сліпий, вдумливий.

4. У якому рядку **всі** прикметники утворені префіксальним способом?

- А. Батьків, прегарний, творчий, тимчасовий.
- Б. Сестрин, надзвичайний, ведмежий, мирний.
- В. Прадавній, затонкий, надвеликий, безкрайї.

5. У якому рядку **всі** прикметники належать до м'якої групи?

- А. Дружні люди, зайві розмови, малі міста, бездонні глибини.
- Б. Достатні запаси, нові закони, різні зміни, різкі звуки.
- В. Добрі поради, низькі хмари, природні умови, верхні шари.
- Г. Вечірні години, дорожні нотатки, справжні друзі, городні культури.

6. У яких рядках є неправильно написані прикметники?

- А Височенний, незбагнений, бджолиний, буденний.
- Б Численний, глибочений, водяний, винний.
- В Неоцінений, неказаний, дерев'яний, воєнний.

7. У якому рядку **всі** прикметники треба писати через дефіс?

- А Синьо/зелений, хіміко/біологічний, сорока/денний.
- Б Земле/мірний, верто/літний, білий/білий, північно/західний.
- В Вагоно/ремонтний, три/денний, 600/річний, мало/сніжний.
- Г Дизель/моторний, м'ясо/молочний, українсько/румунський.

8. У яких прикметникових суфіксах пишемо знак м'якшення? З кожним суфіксом наведіть приклад.

9. У якому реченні прикметник з **не** пишеться окремо?

- А. Її голос був (не)радісний, а стривожений.
- Б. Твої слова були колючі, якісь (не)добрі.
- В. (Не)втомний пошук розв'язку задачі продовжувався.

10. Встановіть відповідність між словами. Утворені словосполучення запишіть.

А Ліси	А архіважливі
Б Рішення	Б незаймані
В Виконавці	В неоднозначні
Г Землі	Г прадавні
Д Запитання	Д професійні

11. Встановіть відповідність між словами. Утворені словосполучення запишіть.

А Фруктовий	А зустріч
Б Старовинний	Б поява
В Незвичайна	В замок
Г Блискавична	Г поведінка
Д Самовпевнена	Д сік

ЧИСЛІВНИК

§ 50. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ, ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ І СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

Вправа 251. Прочитайте речення, зосередьте увагу на підкреслених словах, поставте до них запитання і з'ясуйте, що в них спільного та чим вони відрізняються від іменників і прикметників.

«Маю, дівчино, три журби, як той соловей, що звив низенько гніздо, – повторюю мамині слова. – Перша журба – нема людської хати, друга – стоїть наша земелька перед торгом, а третья – лежить невідома дорога, мов горе» (*М. Стельмах*).

З-поміж інших підкреслені слова виділяються тим, що вони означають кількість або порядок при лічбі, що вони відповідають на питання *скільки?* або *котрий?* Усі вони числівники.

Числівник (numeralul) – це частина мови, що означає число або кількість предметів та їх порядок при лічбі і відповідає на запитання *скільки? котрий? який?*

Вправа 252. Прочитайте речення, випишіть іменники зі словами, що означають число або кількість предметів, в одну групу, а зі словами, що означають порядок при лічбі, – у другу.

1. Вони сіли на лавочку й почали вгадувати, скільки до того пароплава кілометрів. Сашко казав – п'ятнадцять, Галина – п'ять (*О. Донченко*). 2. Два хлопчики в мене – один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ (*І. Франко*). 3. Із глибини золотих плантацій білою чаечкою виринула чиясь косинка... За нею з'явилась друга, третя (*О. Гончар*). 4. Чотири рази ми отут збирались (*Л. Костенко*). 5. Першим, як і личило ватажкові, з'явився на вигоні довготелесий Нестір Цимбал (*О. Гончар*).

Числівники, що означають число або кількість предметів, називаються **кількісними** (cardinale). Вони відповідають на запитання *скільки?* Наприклад, *два, три, шість* означають число, а *два дні, три кімнати, шість дерев* – кількість предметів. В обох випадках ставиться запитання *скільки?*

Числівники, що означають порядок предметів при лічбі, називаються **порядковими** (ordinale). Вони відповідають на запитання *котрий?* (*котра? котре?*) або *який?* (*яка? яке?*). Наприклад: *другий день, третя кімната, шосте дерево*.

Рід, число і відмінок порядкового числівника, а також запитання до нього залежать від роду, числа і відмінка іменників, з якими числівники вжиті. Наприклад: *день котрий? – другий, кімната котра? – друга, дерево котре? – друге.*

Вправа 253. Розкрийте дужки і запишіть цифри словами. До кожного числівника поставте і запишіть запитання. Кількісні числівники підкресліть прямою рисою, а порядкові – хвилястою.

(3) зошити, (3) сторінка, (5) сіл, (5) доба, (9) доба, (12) років, (17) рік, (21) рядок, (21 і 22) рядки, (25) зошитів.

Вправа 254. Перекладіть українською мовою. Запишіть у дві окремі колонки словосполучення з кількісними і з порядковими числівниками.

Două sate, două fete, al doilea an, clasa a cincea, șaisprezece ani, douăzeci de pagini, a douăzeci și doua pagină al treizeci și patrulea an, o sută de metri.

Кількісні числівники самотійно або разом з іншими повнозначними словами можуть бути будь-яким членом речення, а порядкові – означенням та іменною частиною присудка. Наприклад: *Семеро одного не ждуть* (Н. тв.); *Лапка птаха була з чотирма пальцями. Ще треті півні не співали* (Т. Шевченко).

Н. Курій-Максимів. Троїсті музики

Вправа 255. Перепишіть речення, знайдіть у них числівники, визначте їх синтаксичну роль і відповідно підкресліть.

1. Один у полі не воїн (*Н. тв.*). 2. А три верби схилилися, мов жураються вони (*Л. Глібов*). 3. Була одинадцята година ночі (*О. Донченко*). 4. По узліссі і на галявині зеленіє перший ряс і цвітуть проліски (*Леся Українка*). 5. Катер круто повернув усього метрів за двадцять від берега (*О. Донченко*). 6. Знайшли їх трьох в одній долині: один юнак, а два – в літах (*А. Малишко*). 7. До вечора були взяті чотирнадцятий, сімнадцятий і вісімнадцятий доти* (*О. Гончар*).

Вправа 256. Складіть і запишіть речення з числівниками п'ять, шостий, двадцять шість, тридцятий та визначте, якими членами речення вони виступають. Скільки букв і скільки звуків у підкреслених словах?

§ 51. РОЗРЯДИ ЧИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. КІЛЬКІСНІ (ЦІЛІ ЧИСЛА, ДРОБОВІ, ЗБІРНІ) І ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

За значенням, граматичними ознаками, особливостями будови і зв'язком з іншими словами числівники поділяються на два розряди – **кількісні** (*cardinale*) і **порядкові** (*ordinale*).

Вправа 257. Розкрийте дужки і запишіть числа словами так, щоб в одному випадку вони означали кількість предметів, а в іншому – порядок при лічбі.

2 (поверх), 3 (день), 5 (хвилина), 6 (тиждень), 7 (місяць), 21 (рік).

За особливістю вираження числа або кількості розряд **кількісних числівників** в українській мові поділяється на **означено-кількісні** і **неозначено-кількісні** числівники.

Вправа 258. Прочитайте речення, випишіть з них виділені слова. Усно визначте, чим, на ваш погляд, вони відрізняються між собою у позначенні числа або кількості предметів при лічбі.

1. **Десять п'ятих** дорівнює один (*З підр.*). 2. **Тридцять** хвилин, цілих тридцять хвилин кожен учень має у своєму розпорядженні (*О. Донченко*). 3. Перетворіть одну **четверту** у десятковий дріб (*З підр.*). 4. У гори йшло **двоє** – Олег і Максим (*О. Донченко*). 5. Незабаром **обоє** зупинились перед круглою широкою діркою між скелями (*О. Донченко*). 6. **Багато** журливих пісень ми співали (*С. Черкасенко*).

До **означено-кількісних** належать числівники із точно визначеним числовим значенням, наприклад: *три*, *чотири* *п'ятих*, *шістнадцятеро*.

* *Дот* – скорочення від «довгочасна огнева точка»; оборонна споруда для прикриття артилерійської зброї та її обслуги.

У межах означено-кількісних числівників виділяються підгрупи:

кількісно-цілі числівники, які означають кількість у цілих числах: *три вулиці, п'ятдесят будинків, двісті вісімдесят два дні*;

кількісно-дробові, які означають кількість частин: *одна третя гектара, три п'ятих дороги, сім десятих центнера*;

кількісно-збірні, які означають кількість як сукупність: *двоє дітей, п'ятеро вікон, двадцять двоє курчат*.

До **неозначено-кількісних** належать числівники, які загально вказують на кількість або на її вияв у певних числових межах, наприклад: *багато друзів, кілька сторінок, кільканадцять хвилин*.

Неозначено-кількісні числівники становлять невелику групу слів, вони відмінюються так само, як кількісно-цілі та кількісно-збірні числівники, порівн.: *два і кілька, двох і кількох, двом і кільком...*; та *дванадцять і кільканадцять, п'ятдесят і кількадесят...*

Узагальнена характеристика числівника за розрядами і за значенням подана у таблиці.

Розряди числівників

Розряди і групи за значенням	Граматичні ознаки	Групи за будовою		
		прості	складні	складені
I. Кількісні числівники (скільки?) Означено-кількісні (о.-к.) <ul style="list-style-type: none"> кількісно-цілі (к.-ц.) кількісно-дробові (к.-д.) кількісно-збірні (к.-з.) Неозначено-кількісні (н.-к.)	змінюються за відмінками	П р и к л а д и		
		три, сорок, сто	двадцять, п'ятдесят, двісті	двадцять три, сто п'ятдесят сім, тисяча сто сорок
		одна третя, три сьомих двоє, п'ятеро, десятеро	півтора, півтори, півтораста обидва, обидві, тридцятро	одна друга, три п'ятих, сім сотих сорок двоє, п'ятдесят четверо, сто сорок троє
		кілька, декілька, багато	кільканадцять, кількадесят, кількасот, кільканадцятро	сто кілька, сто кільканадцять, сто кільканадцятро
II. Порядкові числівники (пор.) (котрий? який?)	змінюються за родами, числами, відмінками	десятий, сороковий, тисячний, мільйонний	шістнадцятий, двадцятий, п'ятдесятий, семимільйонний	двадцять перший, сто сорок другий, тисяча дев'ятсот дев'яносто сьомий

Усі **порядкові числівники** виражають ознаку предмета за його порядком при лічбі.

Вправа 259. Перепишіть речення, кількісні числівники підкресліть прямою лінією, а порядкові – хвилястою. До кількісних числівників додайте відомості про групу і підгрупу, використовуючи для надпису зверху такі скорочення: **о.-к.** (означено-кількісні), **н.-к.** (неозначено-кількісні), **к.-ц.** (кількісно-цілі), **к.-д.** (кількісно-дробові) і **к.-з.** (кількісно-збірні).

о.-к., к.-ц.

Зразок. Ти знала мою адресу, а проте я за чотирнадцять літ не отримала ні одного листа від тебе (*Ірина Вільде*).

о.-к., к.-ц.

1. Молодиці підняли страшний гвалт. Обидві були люті, в обох очі блищали (*І. Нечуй-Левицький*). 2. На п'ять воріт зачинена Полтава ховає очі в тихі явори (*Л. Костенко*). 3. Це все було в двадцятому столітті, що грозами над нами пронеслось (*В. Симоненко*). 4. Три дні Мишко боровся із смертю (*І. Микитенко*). 5. Тепер вони обоє сміються (*Ірина Вільде*). 6. За кілька хвилин дівчина промокла до нитки (*О. Донченко*). 7. Дві треті шляху пролягли мальовничими припрутськими селами (*Газ.*).

§ 52. ПРОСТІ, СКЛАДНІ І СКЛАДЕНІ ЧИСЛІВНИКИ

Вправа 260. Пригадайте, які слова називаються простими, а які складними. Запишіть числівники словами і визначте їх будову.

2, 10, 40, 50, 500, 925, 1000.

За будовою числівники поділяються на **прості** (simple), **складні** (compuse) і **складені** (dezvoltate).

Простими називаються числівники, які мають в основі один корінь. Наприклад: *один, сорок, сто, тисяча* і *другий, сотий, мільйонний*.

Складними називаються числівники, які мають в основі два корені. Наприклад: *одина+дцять* (давнє: *один+на+десять*), *три+дцять*, *п'ят+десят*, *три+ста* і *шістна+дцятий*, *семи+сотий*, *шести+тисячний*.

Складеними називаються числівники, які складаються з двох чи більше слів. Наприклад: *сорок один, тисяча триста шістдесят один* і *тисяча дев'ятсот дев'яносто восьмий*.

Вправа 261. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення із числівниками, замінивши цифри словами. Кількісні числівники підкресліть прямою лінією, а порядкові – хвилястою. Усно визначте групу числівників за будовою.

У жорстоких боях із загарбниками в 1944 році відважний льотчик-герой Петро Наумович Зубко зробив понад 120 бойових вильотів. Тільки з липня 1943 року по березень 1944 року ескадрилья, командиром якої був Петро Наумович, знищила до 300 автомашин з ворожими солдатами та військовим спорядженням, 40 танків і 6 батарей, 6 ешелонів з військовою технікою, 15 складів з боєприпасами, 10 військових літаків (*Журн.*).

§ 53. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Кількісні числівники, що означають цілі числа, змінюються за відмінками. Числівник *один*, крім того, змінюється ще за родами і числами, наприклад: *один будинок, одна квартира, одне вікно, одні двері*.

Вправа 262. Розгляньте таблицю відмінювання числівника *один* і дайте відповіді на такі запитання:

1. У яких відмінках форми чоловічого і середнього роду мають однакові закінчення?
2. Чому знахідний відмінок відповідає на два запитання і має дві форми? Коли кожна з них вживається?
3. Чи доводилося вам чути форми, що у таблиці наведені в дужках?

Відмінки, запитання	Однина			Множина роду не має
	чол. рід	жін. рід	середн. рід	
Н. скільки?	один	одн-а	одн-е (одн-о)	одн-і
Р. скількох?	одн-ого	одн-ієї (одн-ої)	одн-ого	одн-их
Д. скільком?	одн-ому	одн-ій	одн-ому	одн-им
Зн. скільки? скількох?	один, одн-ого	одн-у	одн-е (одн-о)	одн-і одн-их
Ор. скількома?	одн-им	одн-ією,	одн-им	одн-ими
М. на скількох?	на одн-ому (на одн-ім)	на одн-ій	на одн-ому (на одн-ім)	на одн-их

Числівник два у називному і знахідному відмінках має дві паралельні форми – одну для чоловічого і середнього роду, а іншу – для жіночого роду, наприклад: *два портрети, два вікна, дві картини*.

Відмінювання числівників *два, три, чотири*

Відмінки, запитання	два	дві	три	чотири
Н. скільк-и?	дв-а	дв-і	тр-и	чотир-и
Р. скільк-ох?		дв-ох	тр-ох	чотирь-ох
Д. скільк-ом?		дв-ом	тр-ом	чотирь-ом
Зн. скільк-и?	дв-а	дв-і	тр-и	чотир-и
скільк-ох?		дв-ох	тр-ох	чотирь-ох
Ор. скільк-ома?		дв-ома	тр-ома	чотир-ма
М. на скільк-ох?	на дв-ох		...тр-ох	...чотирь-ох

За таким зразком відмінюються числівники *п'ять – двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят*, а також на кількісно-збірні *двоє – двадцятєро, тридцятєро, п'ятдесятєро* і неозначено-кількісні *багато, кілька, кільканадцять, кількадесят*.

Вправа 263. Розгляньте ще раз таблицю відмінювання числівників *два, три, чотири* і виконайте такі завдання:

- визначте особливості відмінювання числівника *два – дві*;
- зіставте відмінкові закінчення питального слова *скільки?* та числівників *два, три, чотири* і відзначте, в яких відмінках вони тотожні;

Вправа 264. Запишіть сполучення числівників з іменниками у формах родового, давального, знахідного й орудного відмінків.

Шість учнів і багато учнів, одинадцять хвилин і кільканадцять хвилин, п'ятдесят хат і кількадесят хат.

Вправа 265. Використовуючи систему форм запитання *скільки*, провідмінійте сполучення числівників з іменниками. Не забудьте, що кількісно-збірні числівники мають форми з суфіксами *-оє, -єро* лише в називному та знахідному відмінках, а в інших відмінках набувають форм числівника *два*.

Двоє вікон, п'ятєро пташенят, багато прикладів, дванадцять місяців, кільканадцять будинків.

Вправа 266. Пригадайте і промовте лічилки, якими починаєте гру «Ховай-мося» («Хованка») або обираєте ведучого для інших ігор. Запишіть числівники, які є в цих лічилках. Чи можуть тут вживатися інші числівники?

§ 54. ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ ІНШИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Кількісні числівники від *п'ять* до *двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят*, а також кількісно-збірні від *п'ятєро* до *двадцятєро* і вище та неозначе-

но-кількісні *кільканадцять* і *кількадесят* мають ще такий зразок відмінювання. Порівн. за таблицею:

Н.	п'ять		двадцять	
Р.	<i>п'ять-ох</i>	<i>п'ят-и</i>	<i>двадцять-ох</i>	<i>двадцят-и</i>
Д.	<i>п'ять-ом</i>	<i>п'ят-и</i>	<i>двадцять-ом</i>	<i>двадцят-и</i>
Зн.	<i>п'ять-ох</i>	<i>п'ять</i>	<i>двадцять-ох</i>	<i>двадцять</i>
Ор.	<i>п'ять-ома</i>	<i>п'ять-ма</i>	<i>двадцять-ома</i>	<i>двадцять-ма</i>
М.	<i>на п'ять-ох</i>	<i>на п'ят-и</i>	<i>на двадцять-ох</i>	<i>на двадцят-и</i>

Н.	п'ятдесят		кількадесят	
Р.	<i>п'ятдесят-ох</i>	<i>п'ятдесят-и</i>	<i>кількадесят-ох</i>	<i>кількадесят-и</i>
Д.	<i>п'ятдесят-ом</i>	<i>п'ятдесят-и</i>	<i>кількадесят-ом</i>	<i>кількадесят-и</i>
Зн.	<i>п'ятдесят-ох</i>	<i>п'ятдесят</i>	<i>кількадесят-ох</i>	<i>кількадесят</i>
Ор.	<i>п'ятдесят-ома</i>	<i>п'ятдесят-ма</i>	<i>кількадесят-ома</i>	<i>кількадесят-ма</i>
М.	<i>на п'ятдесят-ох</i>	<i>на п'ятдесят-и</i>	<i>на кількадесят-ох</i>	<i>на кількадесят-и</i>

Числівники *40, 90, 100* у називному і знахідному відмінках мають форму *сорок, дев'яносто, сто*, а в інших відмінках – лише *сорока, дев'яноста, ста*.

Складні числівники *двісті, триста, чотириста, п'ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев'ятсот* відмінюються в обох своїх частинах.

Зразком їх відмінювання можуть бути числівники *двісті* і *п'ятсот*.

Н.	скільки?	<i>двісті</i>	<i>п'ятсот</i>
Р.	скільких?	<i>двохсот</i>	<i>п'ятисот</i>
Д.	скільким?	<i>двомастам</i>	<i>п'ятистам</i>
Зн.	скільки?	<i>двісті</i>	<i>п'ятсот</i>
Ор.	скількима?	<i>двомастами</i>	<i>п'ятьмастами</i>
М.	на скільких?	<i>на двохстах</i>	<i>на п'ятистах</i>

Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон* відмінюються, як іменники. *Тисяча* відмінюється, як іменник жіночого роду I відміни мішаної групи, *нуль* – як іменник II відміни м'якої групи, а числівники *мільйон, мільярд, трильйон* – як іменники чоловічого роду II відміни твердої групи.

У складених кількісних числівниках відмінюється кожне слово (так, як воно відмінюється, коли вживається окремо). Наприклад:

Н.	скільки?	<i>двісті сорок один</i>
Р.	скільких?	<i>двохсот сорока одного</i>
Д.	скільким?	<i>двомастам сорока одному</i>
Зн.	скільки?	<i>двісті сорок один</i>
	скільких?	<i>двохсот сорока одного</i>
Ор.	скількикома?	<i>двомастами сорока одним</i>
М.	на скількох?	<i>на двохстах сорока одному</i>

Кількісно-дробові – це, як правило, складені числівники, наприклад: *одна друга, дві третіх, три четвертих, п'ять сотих, шість тисячних*.

Кількісно-дробові числівники мають змішаний тип відмінювання: чисельник відмінюється, як звичайний кількісний числівник, а знаменник – як порядковий:

Н.	скільки?	<i>одна друга</i>	<i>дві третіх</i>
Р.	скільких?	<i>одієї другої</i>	<i>двох третіх</i>
Д.	скільким?	<i>одній другій</i>	<i>двома третім</i>
Зн.	скільки?	<i>одну другу</i>	<i>дві третіх</i>
Ор.	скількикома?	<i>однією другою</i>	<i>двома третіми</i>
М.	на скількох?	<i>на одній другій</i>	<i>на двох третіх</i>
Н.	скільки?	<i>три двісті п'ятдесят п'ятих</i>	
Р.	скільких?	<i>трьох двісті п'ятдесят п'ятих</i>	
Д.	скільким?	<i>трьом двісті п'ятдесят п'ятим</i>	
Зн.	скільки?	<i>три двісті п'ятдесят п'ятих</i>	
Ор.	скількикома?	<i>трьома двісті п'ятдесят п'ятими</i>	
М.	на скількох?	<i>на трьох двісті п'ятдесят п'ятих</i>	

Складні кількісно-дробові числівники *півтора* (вживається з іменниками чоловічого і середнього роду), *півтори* (вживається з іменниками жіночого роду), *півтора*ста не змінюються за відмінками. Порівн.: *півтора кілометра, півтора яблука; півтори тонни*.

У мовній практиці нерідко трапляється поєднання цілих і дробових числівників, тобто змішаних чисел типу *5 3/4; 9 4/5* – *п'ять цілих і три четвертих, дев'ять цілих і чотири п'ятих*. У таких числівниках відмінюються усі складові частини.

Вправа 267. Ставлячи запитання до числівника, усно провідмінійте словосполучення. З підкресленими словосполученнями складіть речення і запишіть їх.

Сто двоє дітей, чотириста сорок дев'ять гривень, тисяча шістсот п'ятдесят чотири кілометри; три сьомих тонни.

§ 55. ВІДМІНЮВАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Усі порядкові числівники відмінюються, як прикметники твердої групи, а числівник *третій* – як прикметник м'якої групи *синій*. Вони мають форми чоловічого, жіночого і середнього роду в однині та форми множини.

Вправа 268. Провідмінійте словосполучення, зверніть увагу на відмінкові закінчення числівників і прикметників. (Робота в класі за трьома варіантами).

Перший теплий день, друга спортивна зустріч, третій осінній місяць.

Система відмінкових закінчень порядкових числівників

Число	Рід	Порядковий числівник	Відмінок					
			Н. <i>котрий?</i>	Р. <i>котрого?</i>	Д. <i>котрому?</i>	Зн. <i>котрий?</i>	Ор. <i>котрим?</i>	М. <i>у котрому?</i>
Однина	Чол.	<i>четверт-ий</i>	-ий	-ого	-ому	-ий/-ого	-им	-ому/-ім
		<i>сороков-ий</i>	-ий	-ого	-ому	-ий/-ого	-им	-ому/-ім
		<i>тисячн-ий</i>	-ий	-ого	-ому	-ий/-ого	-им	-ому/-ім
		<i>трет-ій</i>	-ій	-ого	-ому	-ій/ого	-ім	-ому/-ім
	Жін.	<i>четверт-а</i>	-а	-ої	-ій	-у	-ою	-ій
		<i>сороков-а</i>	-а	-ої	-ій	-у	-ою	-ій
		<i>тисячн-а</i>	-а	-ої	-ій	-у	-ою	-ій
		<i>трет-я</i>	-я	-ої	-ій	-ю	-ою	-ій
	Середн.	<i>четверт-е</i>	-е	-ого	-ому	-е	-им	-ому/-ім
		<i>сороков-е</i>	-е	-ого	-ому	-е	-им	-ому/-ім
		<i>тисячн-е</i>	-е	-ого	-ому	-е	-им	-ому/-ім
		<i>трет-є</i>	-є	-ого	-ому	-є	-ім	-ому/-ім
Множина	–	<i>четверт-і</i>	-і	-их	-им	-і/-их	-ими	-их
		<i>сороков-і</i>	-і	-их	-им	-і/-их	-ими	-их
		<i>тисячн-і</i>	-і	-их	-им	-і/-их	-ими	-их
		<i>трет-і</i>	-і	-іх	-ім	-і/-іх	-іми	-іх

Вправа 269. Провідмінійте усно словосполучення. З виділеними словосполученнями у формі будь-якого відмінка побудуйте речення і запишіть їх.

П'ятий раз, шостий клас, дев'ята книжка, сороковий рік, сотий кілометр.

І. Айвазовський. Дев'ятий вал

Вправа 270. Ознайомтесь із текстом, випишіть з нього окремо кількісні та порядкові числівники, визначте їх граматичні ознаки.

У першому бою під Мінськом Зіновій Циганеско втратив кількох своїх земляків і побратимів. На вісімнадцятому році життя звідси, з-під Мінська, почав свої походи дорогами війни.

Звичайний хлопець з буковинського села Тарасівці воював в одній із дев'яти груп, на які покладалося завдання встановити прапор перемоги над рейхстагом. І хоч виконати це завдання випало не їх групі, на його бойовому шляху були інші подвиги, за що відзначений багатьма нагородами.

Друга світова війна для молодшого сержанта Зіновія Циганеска закінчилася восьмого травня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року за сорок кілометрів від Берліна (*З газ.*).

У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово. Наприклад:

Н.	котрий?	двісті сорок перший
Р.	котрого?	двісті сорок першого
Д.	котрому?	двісті сорок першому
Зн.	котрий?	двісті сорок перший
	(котрого?)	(двісті сорок першого)
Ор.	котрим?	двісті сорок першим
М.	на котрому?	на двісті сорок першому

Вправа 271. Усно провідмініняйте словосполучення зі складеними порядковими числівниками.

Сорок перший номер, сто п'ятдесят п'ята річниця, тисяча шістсот сорок восьмий рік, дві тисячі восьмий раз.

Вправа 272. Правильно поєднайте слова *півтора* і *півтори* з відповідним іменником і запишіть їх.

Тонна, кілометр, аркуш, ложка, бублик, грам, раз, доба.

Вправа 273. Поясніть зміст фразеологізмів. Визначте розряди числівників, що входять до їх складу.

1. Грати першу скрипку. 2. Бути на другій ролі. 3. Працювати до сьомого поту. 4. Два чоботи – пара. 5. Обоє рябоє. 6. Згадати п'яте через десяте. 7. За сімома замками тримати.

Вправа 274. Знайдіть в інтернеті текст на тему економіки. Випишіть з нього п'ять речень з числівниками. Якого розряду ці числівники та яка їх синтаксична роль у цих реченнях?

§ 56. ВЖИВАННЯ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ ПРИ ЧИСЛІВНИКАХ

У повсякденному мовленні числівники служать для позначення кількості предметів або їх частин. Вони утворюють словосполучення тільки з іменниками, які піддаються лічбі, наприклад: *один параграф, дві вправи, три завдання*.

Вправа 275. Утворіть словосполучення числівника *один* або *два* чи *три* з іменниками. Випишіть окремо іменники, які не сполучаються з числівниками. Чому це відбувається?

Абзац, агрус, адреса, азот, атоми, бавовна, бавовнярі, бездоріжжя, береза, берети, бій, бісер, блискавка, брат, бузок, букви, бульвари, ваза, ванни, ватин, ворота, гірники, гора, гандбол, гуманізм, дороговказ.

Кількісний числівник *один* у сполученні з іменником у формі однини створює значення кількісного окреслення, кількісної визначеності предмета, порівн.: *беру грушу і беру одну грушу, підводжу до думки і підводжу до однієї думки, вчуся рік і вчуся один рік*. Порівн.: *Крізь одно-однісіньке віконце блимало світло* (І. Франко); *Ти – це лиш одна-однісінька картина* (Ірина Вільде).

У словосполученні кількісний числівник *один* узгоджується з іменником у роді, числі і відмінку, наприклад: *один потік, одна течія, одне русло, одні ворота*.

Числівники *два, три* і вище конкретизують широке кількісне значення іменника, виражене формою множини, порівн.: *дні і два дні, місяці і три місяці, роки і чотири роки*.

Числівник *два* має форми *два* і *дві*, що дають йому можливість узгоджуватися з іменниками у роді і відмінку, а числівники *три*, *чотири* узгоджуються з іменником **лише** у відмінку, наприклад: *два автори, два весла, дві дороги; три автори, три весла, три дороги; чотири автори*.

Вправа 276. Перекладіть українською мовою іменники, утворіть від них словосполучення з числівниками *один, два* й усно визначте, у чому узгоджуються числівники з іменниками. Усно поясніть, які іменники і чому таких словосполучень не утворюють.

Agricultură, aramă, armată, brad, bufniță, carpen, cerere, cioară, cio-roi, ciocârlie, coțofană, cuc, dogar, fag, felinar, frumusețe, granit, limonadă, mal, metru, noapte.

Вправа 277. Утворіть від іменників *весна, свято, вікно, брат, жінка, сестра, зірка, ластівка* форми називного відмінка множини і запишіть їх. Поєднайте ці іменники з числівниками: 1) *два*; 2) *три*; 3) *чотири* (виконуємо як три варіанти завдання). Поставте наголоси у цих іменниках. Що ви помітили? Запам'ятайте ці форми.

Вправа 278. Утворіть словосполучення з числівників *два, три, п'ять* та іменників, почергово сполучаючи їх з кожним іменником. Проставте наголоси у словосполученнях і підкресліть ті з них, в яких числівники не викликають зміщення наголосу.

Зразок: два буки, три буки, чотири буки.

Бук, вдова, голова, душа, квітка, книжка, коса, лопата, місто, нива, поле, сестра, школа, явір.

Вправа 279. Поєднайте (письмово) числівники *п'ять, сім, десять, одинадцять, дев'ятнадцять, двадцять, дев'яносто, сто, двісті, дев'ятсот* з будь-якими іменниками (наприклад, *дерева, села, сторінки, задачі, тести*) і скажіть, чому іменники у цих сполученнях слів повинні мати форму множини та форму якого відмінка вони повинні мати?

Вправа 280. Розкрийте дужки й утворіть словосполучення кількісного числівника з іменником (числівники запишіть цифрами і поставте в них наголоси).

(2, вершина), (2, село), (3, син), (3, тінь), (4, книжка), (4, подвір'я), (4, ягня), (5, картоплина), (5, ставок), (6, квасолина), (7, місто), (8, хата), (9, клас), (11, дерево), (40, вівця), (100, день), (1000, рік).

Кількісні числівники *два, три, чотири* в усіх відмінках, а *п'ять – десять, одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять –*

дев'яносто, сто, двісті – дев'ятсот у непрямих відмінках відмінюються разом з іменниками.

Наприклад:

Н.	<i>двісті п'ять метрів</i>	<i>сто балів</i>
Р.	<i>двохсот п'яти метрів</i>	<i>ста балів</i>
Д.	<i>двомастами п'яти метрам</i>	<i>ста балам</i>
Зн.	<i>двісті п'ять метрів</i>	<i>сто балів</i>
Ор.	<i>двомастами п'ятьма метрами</i>	<i>ста балами</i>
М.	<i>на двохстах п'яти метрах</i>	<i>у ста балах</i>

Вправа 281. З наведеними словосполученнями складіть і запишіть шість речень. Визначте синтаксичну роль кожного словосполучення і підкресліть його як член речення.

- Десять днів.
- Сорока років.
- П'ятдесятюм учням.
- У сто чотири квартири.
- Двомастами тридцятьма сторінками.
- На трьохстах дев'яноста чотирьох гектарах.

§ 57. ВЖИВАННЯ КІЛЬКІСНО-ЗБІРНИХ, КІЛЬКІСНО-ДРОБОВИХ І НЕОЗНАЧЕНО-КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ І СКЛАДЕНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Кількісно-збірні числівники *двоє – троє, четверо – двадцятьтеро, тридцятьтеро* є назвами кількості предметів, але назвами їх сукупності: *два вчителі і двоє вчителів, шість вікон і шестеро вікон.*

Кількісно-збірні числівники мають свої форми лише у називному та частково у знахідному відмінках. У цих же відмінках вони вимагають від іменників форми знахідного відмінка множини, наприклад:

Н.	<i>троє робітників</i>	<i>три села (троє сіл)</i>
Зн.	<i>трьох робітників</i>	<i>три села (троє сіл)</i>

В інших відмінках вони втрачають суфікси **-оє, -еро**, набувають форм, спільних з кількісно-цілими числівниками, і узгоджуються з іменниками у відмінку, наприклад:

Н.	<i>троє робітників</i>	<i>три села</i>
Р.	<i>трьох робітників</i>	<i>трьох сіл</i>
Д.	<i>трьом робітникам</i>	<i>трьом селам</i>
Ор.	<i>трьома робітниками</i>	<i>трьома селами</i>
М.	<i>на трьох робітниках</i>	<i>у трьох селах</i>

Вправа 282. Усно провідмініайте словосполучення *двоє лісорубів, двоє ліжок і четверо селян, четверо сіл*. Запишіть поряд перші два словосполучення у формах називного, родового і знахідного відмінків, поясніть особливості форми знахідного відмінка.

Кількісно-збірні числівники *двоє – двадцяттеро, тридцяттеро* вступають у словосполучення:

а) з іменниками чоловічого роду, що означають назви людей, наприклад: *двоє грибників, троє друзів, четверо лікарів*;

б) з іменниками чоловічого і жіночого роду, що означають назви тварин, наприклад: *четверо коней, дев'ятеро гусей, тридцяттеро овець*;

в) з іменниками середнього роду, що мають різне значення, особливо з іменниками IV відміни, наприклад: *двоє весел, троє господарств, четверо зерен, п'ятеро імен, семеро козенят*;

г) із множинними іменниками, що означають парні предмети, наприклад: *двоє вил, троє воріт, четверо штанів*.

До кількісно-збірних належать і числівники *обидва, обидві, обоє*.

Числівник *обидва* вживається з іменниками чоловічого і середнього роду у формі називного відмінка множини, наприклад: *обидва вершини, обидва сини, обидва повідомлення*.

Числівник *обидві* вживається з іменниками жіночого роду у формі називного відмінка множини, наприклад: *обидві дівчини, обидві ластівки, обидві формули*.

Числівник *обоє* не пов'язується з певним граматичним родом і в початковій формі вимагає від іменника родового відмінка множини, наприклад: *обоє вікон, обоє коней, обоє кумів*.

У непрямих відмінках числівники *обидва, обидві, обоє* мають спільну форму: Р. *обох*, Д. *обом*, Зн. *обоє і обох*, Ор. *обома*, М. *на обох*.

Вправа 283. До іменників доберіть кількісно-збірні числівники і поєднайте їх так, щоб вони утворили словосполучення. Намагайтесь уникнути повторення однакових числівників у кількох словосполученнях.

Атлет, ведмежа, вовчєня, галчєня, двері, дитя, еколог, жабєня, звірятко, ім'я, ластів'я, немовля, ножиці, озеро, плєм'я, село, слонєня, автор, адреса, молодята.

Кількісно-дробові числівники вимагають від іменників форми родового відмінка однини, наприклад: *одна друга кілометра, п'ять шостих відстані, дев'ять десятих шляху*.

При відмінюванні кількісно-дробових числівників іменник у формі родового відмінка залишається у цій формі, наприклад:

- Н. *одна друга кілометра*
- Р. *однієї (одної) другої кілометра*
- Д. *одній другій кілометра*

Так само вимагають від іменників форми родового відмінка однини незмінні кількісно-дробові числівники *півтора і півтори*, наприклад: *півтора метра, півтора відра, півтори години*.

Кількісно-дробовий числівник *півтора* вимагає іменника у формі родового відмінка множини, наприклад: *півтора* *ра* *днів, півтора* *ра* *кілометрів*.

Вправа 284. Прочитайте числівники та загальноприйняті позначення мір метричної системи, запишіть їх словами і визначте граматичні ознаки слів, що входять до словосполучень.

12 г; $\frac{2}{3}$ т; 1,5 м; 56 кг; 67 км; 1,5 ц; 1,5 т; 910 а; 3,7 га; 16,8%; 500 млг.

Неозначено-кількісні числівники *багато, кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят* відмінюються, як числівники *два, одинадцять, п'ятдесят*; у називному та, частково, знахідному (з назвами неістот) вимагають від іменників родового відмінка множини, а в усіх інших відмінках узгоджуються з ними, наприклад:

Н.	<i>багато друзів</i>	<i>кілька хат</i>	<i>кільканадцять дерев</i>
Р.	<i>багатьох друзів</i>	<i>кількох хат</i>	<i>кільканадцятьох дерев</i>
Д.	<i>багатьом друзям</i>	<i>кільком хатам</i>	<i>кільканадцяти дерев</i>
Зн.	<i>багатьох друзів</i>	<i>кілька хат</i>	<i>кільканадцять дерев</i>
Ор.	<i>багатьома друзями</i> <i>і багатьма друзями</i>	<i>кількома хатами</i>	<i>кільканадцятьома деревами</i> <i>кільканадцятьма деревами</i>
М.	<i>на багатьох друзях</i>	<i>у кількох хатах</i>	<i>на кільканадцятьох деревах</i> <i>на кільканадцяти деревах</i>

Вправа 285. Випишіть окремо словосполучення з кількісно-цілими, кількісно-дробовими, кількісно-збірними, неозначено-кількісними і порядковими числівниками.

Багато книжок, вісім років, двоє сіл, дев'ять зошитів, друга зміна, кілька задач, кільканадцять кілометрів, обидві картини, перша книга, півтора року, півтори зміни, сім десятих тонни, третя хата, четверо дітей.

Складні порядкові числівники, які мають останнім компонентом *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний*, пишуться разом, порівн.: *двісті і двохсотий, дев'ятсот і дев'ятисотий, три тисячі і тритисячний* та *трьохтисячний, чотири тисячі і чотиритисячний* та *чотирьохтисячний, п'ять мільйонів і п'ятимільйонний, шість мільярдів і шестимільярдний, багато мільйонів і багатомільйонний, кілька мільярдів і кількамільярдний*.

Вправа 286. Розкрийте дужки, утворіть словосполучення кількісних і порядкових числівників з іменниками, цифри запишіть словами, зіставте і поясніть написання кількісних і порядкових числівників.

Зразок: п'ять строф – п'ятистрофний вірш; сорок п'ять мільйонів – сорокап'ятимільйонний народ.

5 (строф, строфа), 16 (діб, доба), 40 (хвилина, хвилини), 100 (днів, день), 300 (випускників, випускник), 1000 (кілометр, кілометрів), 5000 (воїнів, загін), 300000 (жителів, місто), 60000000 (населення, народ).

§ 58. ЗНАК М'ЯКШЕННЯ У КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКАХ

Знак м'якшення у кількісних числівниках пишуть у кінці слова та в кінці основи – перед закінченням.

Знак м'якшення пишеться у кінці числівників *п'ять, шість, дев'ять, десять, одинадцять – дев'ятнадцять, двад-*

цять, тридцять, кільканадцять, наприклад: *На дорозі біля контори рядочком вишикувались одинадцять запряжених возів* (Я. Нижник).

Вправа 287. Розкрийте дужки і запишіть словосполучення числівника з іменником. Підкресліть кінцевий приголосний числівника і охарактеризуйте його за твердістю/м'якістю. З двома словосполученнями (на ваш вибір) складіть і запишіть речення.

(5) хвилин, (25) ровесників, (12) зошитів, (7) вуликів, (18) дерев, (8) кущів, (19) сторінок, (9) лампочок, (6) днів.

Кількісні числівники, що пишуться з м'яким знаком у кінці слова, зберігають м'який знак також у непрямих відмінках перед закінченням. Наприклад: *п'ять – п'ятьох – п'ятьом, тридцять – тридцятьох – тридцятьом*. Порівн.: *Н. десять учнів і десять підручників; Зн. десятьох учнів і десять підручників*.

Знак м'якшення після кінцевого приголосного основи пишеться у непрямих відмінках числівників *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, багато*, порівн.: *п'ятдесят – п'ятдесятюх – п'ятдесятюм; багато – багатьох – багатьом*.

Вправа 288. Розкрийте дужки і запишіть словосполученнями кількісні числівники з іменниками, використовуючи обидві паралельні форми числівників.

Зразок: п'ять-ох і п'ят-и дівчат.

а) у формі родового відмінка: 5 (дівчата), 6 (стілець), кільканадцять (хвилина), багато (друг);

б) у формі давального відмінка: 9 (ділянка), 15 (голуб), 10 (вікно), 14 (село), кільканадцять (доба);

в) у формі знахідного відмінка: 25 (учень), 25 (машина), 18 (олень), 18 (копиця), 70 (читач), 70 (книжка);

г) у формі місцевого відмінка: у 6 (будинок), на 5 (гора), по 10 (пункт), при 9 (свідок).

Увага! Знак м'якшення пишеться у непрямих відмінках числівників *три, чотири*, але не пишеться у формі орудного відмінка числівника *чотири*: *чотирма*.

Вправа 289. Запишіть числівники словами, пам'ятаючи правила написання в них знака м'якшення.

Познайомилися з 11 спортсменами. Зустріли 3 учениці. Придбали 6 стільців. Добираємося 4 видами транспорту. Приїхав 10 днями пізніше. Виступав перед 1000000 виборців.

Вправа 290. Перепишіть речення, записуючи числівники словами, поясніть їх правопис.

Ми були в 4 книгарнях. Побуваємо ще в 5, 6, 7, 8 чи ще в кількох, а таки знайдемо бажаний подарунок.

Вправа 291. Виконайте арифметичні дії усно (1) і письмово (2), записуючи числівники словами.

1. $4 \times 5 = \dots$; від 30 відняти 10 буде...; у цифрі 10 000 000 ... нулів; до 45 додати 50 буде...

2. $100 - 48 = \dots$; $2000 + 190 = \dots$; до двох п'ятих додати дві десятих = ...; $0,7 - 0,1 = \dots$.

§ 59. УСНИЙ І ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС (ПРИМІЩЕННЯ, ПРИРОДИ). ВЖИВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ ДАТ

Потребу виробити навички широко і вправно вживати числівниково-іменникові словосполучення у повсякденній мовній практиці, математичних операціях, усних і письмових розповідях має кожна людина.

Вправа 292. Визначте самостійно, яке з відомих вам шкільних приміщень заслуговує бути об'єктом опису. Складіть такий опис і запишіть його.

Вправа 293. У довільній формі опишіть спочатку усно, а потім письмово приміщення, в якому навчається ваш клас. При цьому не забудьте звернути увагу на просторість чи тісноту приміщення, висоту стелі, величину і кількість вікон, доступ прямого сонячного проміння, на меблі та їх кількість і призначення, на колір стін, наявність портретів і картин, на стан зеленого кутка і догляд за ним. У текст опису постарайтесь включити числівники різних розрядів.

Вправа 294. Пригадайте явище природи, яке справило на вас найсильніше враження. Опишіть його. Коли воно відбулося і чим саме вразило вас?

Вправа 295. Поведіть діалог на тему «Мій розпорядок дня». Ставте правильно запитання і давайте повну відповідь. Зверніть увагу на правильність форм числівників у непрямих відмінках.

Зразок:

– Котра година?

– Зараз уже перша (третя, п'ята, одинадцята) година; **пів на першу**; чверть на першу (на другу, на третю); **за двадцять перша** (четверта, шоста, восьма).

– О котрій годині ви починаєте навчання?

– Ми починаємо навчання о восьмій годині (о восьмій годині двадцять хвилин, о пів на третю після обіду).

– Скільки годин потрібно вам для виконання домашнього завдання?

– Для виконання домашнього завдання мені потрібно півтори години (дві години, три з половиною години, п'ять годин).

Вправа 296. Запишіть число, місяць і рік народження своїх рідних і найближчих друзів. Числівники передайте словами.

§ 60. РОЗБІР ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Слово в тексті.
2. Частина мови.
3. Початкова форма (називний відмінок).
4. Розряди числівників за значенням: означено-кількісний (кількісно-цілий, кількісно-дробовий, кількісно-збірний), неозначено-кількісний, порядковий.
5. Група за будовою: простий, складний, складений.
6. Відмінок (усі, крім *півтора, півтори, півтораста*).
7. Рід (усі порядкові та *півтора – півтори, обидва – обидві, один – одна – одно, два – дві, тисяча, мільйон, мільярд...*).
8. Число (усі порядкові, наприклад, *другий – другі, десятий – десяти, та один – одні, тисяча – тисячі, мільйон – мільйони, мільярд – мільярди...*).
9. Синтаксична роль.
10. Вимова і написання.

Зразки розбору

1. *Стоять жінки у три ряди* (А. Малишко). 2. *А на ранок випав перший сніг* (О. Донченко).

Зразок усного розбору

Три – числівник, початкова форма *три*, означено-кількісний, означає ціле число, простий, знахідний відмінок, разом з іменником *ряди* у реченні виступає в ролі обставини.

Перший – числівник, початкова форма *перший*, порядковий, простий, називний відмінок, чоловічий рід, однина, означення.

Зразок письмового розбору

Три – числівник, п. ф. *три*, озн.-кільк., ціл., простий, Зн. в., разом з ім. *ряди* – обставина.

Перший – числівник, п. ф. *перший*, порядк., простий, Н. в., чол. рід, одн., означення.

Вправа 297. Знайдіть у реченнях числівники, випишіть їх і зробіть повний аналіз як частини мови.

1. *Минуло ще кільканадцять років* (Ірина Вільде). 2. *Діялось се в тридцятих роках минулого століття* (М. Коцюбинський). 3. *Прохорові під сорок, але можна відгадувати на п'ятдесят* (І. Микитенко). 4. *Пустили електростанцію позаторік, а будівництво розпочали ще в сорок четвертому* (О. Гончар).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

1. У якому реченні у числівниковій формі допущено помилку?

А Півтори години слухаю вашу дискусію (Ірина Вільде).

Б В обох були улюблені твори (О. Донченко).

В Так багато подій, імен, вражень і переживань сплелось за тих десять років (Ірина Вільде).

Г З цілих моїх двадцяти чотирьох годин лишилося сімнадцять хвилин (Ірина Вільде).

2. Іменники якого рядка не можна поєднати з числівником *півтора* (чи *півтори*)?

А Гектар, ампер, лей, долар, дюйм.

Б Гривня, яйце, яблуко, грам, метр.

В Школа, совість, знаряддя, успіх, бій.

3. Які числівники наголошені неправильно? Яким повинен бути наголос?

Одінадцять, шістдесят, чотірнадцять, сороковий, тисячі (і тисячі).

4. Чому до числівників *тисяча, мільйон, мільярд* подумки можна ставити запитання іменників?

- А щоб не помилитись, відмінюючи;
- Б щоб було легше відмінювати;
- В бо вони відмінюються, як іменники.

5. Слова якого рядка не є числівниками?

- А Сорок, двісті, три п'ятих, півтора, сім.
- Б Дев'яносто, половина, одинадцять, сім десятих, три.
- В Двійка, одиниця, мільйонер, сотня, першість.
- Г Сто, чотириста, півтора, два, перший.

6. З якими назвами доцільно вживати числівникові форми *обоє, обидва, двоє, десятеро, тринадцятеро* і под.?

- А назвами тварин
- Б назвами людей
- В назвами конкретних предметів.

7. Чому числівник називається порядковим?

- А бо той, хто його вживає, є порядним
- Б бо це слово свідчить про порядок у думці
- В бо слово налагоджує порядок у чомусь
- Г бо слово вказує на послідовність у лічбі.

8. Провідмінійте числівники, наводячи і паралельні форми:

- а) сто, сімдесят, п'ятсот три;
- б) сорок, вісімдесят, сім;
- в) дев'ятсот, вісім, сто вісімдесят;
- г) троє, двадцять п'ять, чотири.

9. Утворіть порядкові числівники від таких кількісних: *двісті п'ятдесят тисяч, сто один, дев'яносто, один, два.*

Творчі завдання

1. Поцікавтеся, якою повинна бути допустима швидкість автомобіля: на автостраді, у межах населеного пункту, коли асфальт; коли брукована чи ґрунтова дорога мокрі; коли везуть групу дітей. Обміняйтеся отриманою інформацією і візьміть її до уваги.

2. З'ясуйте через інтернет, яка відстань автомобільного сполучення напрямків Чернівці – Київ, Чернівці – Ялта, Одеса – Чернівці, Київ – Кишинів, Київ – Бухарест. Чи вказали вам на відстань об'їзними дорогами?
3. Складіть (або перепишіть) графік роботи вашої шкільної (чи міської, обласної) бібліотеки. Скільки годин бібліотека працює у будні, а скільки – перед вихідним днем?
4. Запишіть дати відзначення Нового року, Різдва, Великодня, Дня Перемоги, Дня Незалежності, Дня Конституції, Дня захисника Вітчизни, Дня вчителя, Дня матері, Міжнародного жіночого дня. Чи якесь із цих свят не має постійної дати?
5. Напишіть твір-роздум про своє розуміння вислову «Самій не важко збитися з путі, та важко з неї збитися в гурті». Чи є у цьому вислові слова, які по-особливому вказують на кількість?

ЗАЙМЕННИК

§ 61. ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

Вправа 298. Прочитайте речення, зверніть увагу на виділені слова. Пригадайте, до якої частини мови належать слова, що вказують на предмети, ознаки і кількість, але не називають їх.

1. Спочатку *я* не повірив, що *стільки* книг можна зібрати в одному місці (*М. Стельмах*). 2. Україно! *Ти* для *мене* диво! І нехай пливе за роком рік, буду, мамо горда і вродлива, з *тебе* дивуватися повік (*В. Симоненко*).

Займенник (pronumele) – це частина мови, що вказує на предмети, ознаки або кількість, але не називає їх. Наприклад: *хто* (автор, батько, вчитель); *що* (вітер, голос, дорога); *він* (вершник, вісник, день); *вона* (береза, воля, гостя), *воно* (зайчєня, лоша, полотно); *який* (білий, веселий, добрий); *чий* (братів, материн, Домчин); *такий* (барвистий, глибокий, дорогий); *скільки, стільки* (два, дев'ятнадцять, кільканадцять, п'ятдесят).

Початкова форма займенників – називний відмінок, а для займенників, що змінюються за родами, – називний відмінок однини чоловічого роду.

Вправа 299. Ознайомтесь із текстом вправи, випишіть у засвідченій формі окремо займенники, що вказують: а) на предмети, б) на ознаки і в) на кількість.

Кажуть мені, що ти повернувся з-за кордону. Я не маю відваги запитати, що повернуло тебе у рідні сторони: у всьому багатстві нашої мови не знаходжу слів, якими могла б запитати про це. Зі стількох слів не виберу такого, яке не завдало б тобі болю і не стривожило б мене до глибини душі.

Деякі слова, як мелодії, дзвенять у душі, а передати їх не можна. Вночі прокидаюсь зі сну й думаю: хто й який ти тепер? Що залишив із себе, а що нового придбав у великім місті? Хто тужить там по тобі й за ким твоя думка не дає тобі тут спокою? (За Іриною Вільде).

У реченні займенники виконують ту ж синтаксичну функцію, що й частини мови, на які вони вказують.

Займенники вживаються в мовленні, щоб уникнути повторення тих самих слів у тексті.

Увага! Прийменники із займенниками пишуться завжди окремо, наприклад: *у нас, до вас, про що-небудь, з тобою.*

Вправа 300. Перепишіть речення, знайдіть займенники і підкресліть їх відповідно до тієї синтаксичної функції, яку вони виконують.

Зразок. Хто сказав, що все уже відкрито?

1. Благословенна щедрість! Все від неї, від щедрості думок, сердець і рук. 2. Земле рідна! Я живу тобою і для тебе, вийшов з тебе, в тебе перейду, під твоїм високочолим небом гартував я душу молоду. 3. Це все було в двадцятому столітті, що грозами над нами пронеслось. 4. Скільки раз це бачила земля! (В. Симоненко).

Вправа 301. Прочитайте речення, знайдіть у ньому займенники і з'ясуйте, на що вказує кожен з них, які має граматичні значення і яку виконує синтаксичну роль у реченні.

То виходить таке: куди я – туди і ви, за чим ви – за тим і я (Я. Нижник).

§ 62. РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ

За значенням, граматичними й іншими особливостями українські займенники прийнято поділяти на дев'ять розрядів (clase de pronume): **особові, зворотний, питальні, відносні, (або питально-відносні), неозначені, заперечні, присвійні, вказівні, означальні.**

Вправа 302. Розгляньте таблицю, зверніть увагу на лексичний склад кожного розряду і морфологічні ознаки окремих займенників, що входять до розряду.

Розряди	Лексичний склад	Морфологічні ознаки
1. Особові (personale)	<i>я – ми, ти – ви він (вона, воно) – вони</i>	особа, число, відмінок особа, рід, число, відмінок
2. Зворотний (reflexive)	<i>себе</i>	відмінок
3. Питальні (interogative)	<i>хто? що? який? чий? котрий? скільки?</i>	відмінок, істота/неістота рід, число, відмінок відмінок
4. Відносні (relative)	<i>хто, що який, чий, котрий скільки</i>	відмінок, істота/неістота рід, число, відмінок відмінок
5. Неозначені (nehotărâte)	<i>хтось, дехто, будь-хто, хто-небудь абиящо, що-небудь, щось, дещо якийсь, деякий, чий-небудь... котрийсь, декотрий, будь-котрий... скільки-небудь</i>	відмінок, істота відмінок, неістота рід, число, відмінок відмінок
6. Заперечні (negative)	<i>ніхто, ніщо ніякий, нічий, нікотрий ніскільки</i>	відмінок, істота/неістота рід, число, відмінок відмінок
7. Присвійні (posesive)	<i>мій, наш, твій, ваш, їхній, свій його, її, їх</i>	рід, число, відмінок рід
8. Вказівні (demonstrative)	<i>цей (оцей), той (отой), такий (отакий) стільки</i>	рід, число, відмінок відмінок
9. Означальні (denominative)	<i>весь (увесь), всякий, кожний, самий (сам), інший</i>	рід, число, відмінок

Вправа 303. Перепишіть текст, знайдіть займенники, усно визначте, до якого розряду вони належать та які морфологічні ознаки їм властиві. Підкресліть займенники відповідно до їх синтаксичної функції.

Мамо, хочу відтворити собі тебе у своїй пам'яті такою, якою стоїш переді мною на цьому портреті, і не можу. Ти – це лише одна-однісінька картина: сидимо обидві в нашій їдальні і пишемо листа до святого Миколая.

Це був наш спільний лист до доброго Святого, що постійно з такою увагою вислуховував мої прохання, а для мене водночас – щасливий вечір з тобою (*За Іриною Вільде*).

Вправа 304. Прочитайте вірш Є. Іваницького «Учителям». Знайдіть займенники, випишіть їх у початковій формі (повторювані запишіть один раз), визначте (усно), до якого розряду кожен з них належить. З трьома із них, що належать до різних розрядів, складіть по одному реченню (розповідне, питальне, окличне).

Учителі! На вас стоять держави!
Вам завдяки ідуть увись вони.
І хто приносить тим державам славу,
коли не ви, їх доньки і сини?!

Є вища суть: це те, що не купити,
є вища роль: вона проста, як хліб, –
уперто рухатися нивою освіти,
за плугом правди, безліч довгих діб.

Учителю, ти вище всіх довкола,
учителю, ти нації ядро!
Інстанція найвища – саме школа,
де ти куєш майбутнє і Добро!

Не зупиняйся, Вчителю, не треба!
Іди вперед, бо в цьому суть життя.
Ти робиш чистим і безхмарним небо,
ти твориш віру в краще майбуття.

Вправа 305. Складіть усно невелику (6–7 речень) розповідь «Наш день у школі», вживаючи займенники різних розрядів. Назвіть розряд кожного займенника.

§ 63. ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ І ПРАВОПИС

До особових належать займенники *я – ми, ти – ви, він (вона, воно) – вони*. Їх об'єднує те, що всі вони вказують на особу або предмет.

Займенник *я* вказує на особу мовця (перша особа), займенник *ти* – на особу співбесідника (друга особа), а займенник *він (вона, воно)* – на особу і предмет, про які йде мова, але самі вони не беруть участі в розмові (третья особа). Наприклад: *Я збираюся в Карпати. Ти з братом теж поїдеш? Він виявляв таке бажання.*

Займенники *я, ти* змінюються за числами й відмінками, а займенників третьої особи є три: *він, вона, воно*.

Відмінювання особових займенників *я, ти, ми, ви*

Відмінок	Однина		Множина	
Н.	<i>я</i>	<i>ти</i>	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р.	<i>мене (до мене)</i>	<i>тебе (до тебе)</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Д.	<i>мені</i>	<i>тобі</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>
Зн.	<i>мене (на мене)</i>	<i>тебе (на тебе)</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Ор.	<i>мною</i>	<i>тобою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М.	<i>на мені</i>	<i>на тобі</i>	<i>на нас</i>	<i>на вас</i>

Відмінювання особових займенників *він, вона, воно, вони*

Відмінок	Однина		Множина
Н.	<i>він воно</i>	<i>вона</i>	<i>вони</i>
Р.	<i>його (до нього)</i>	<i>її (до неї)</i>	<i>їх (до них)</i>
Д.	<i>йому</i>	<i>їй</i>	<i>їм</i>
Зн.	<i>його (на нього)</i>	<i>її (на неї)</i>	<i>їх (на них)</i>
Ор.	<i>ним</i>	<i>нею</i>	<i>ними</i>
М.	<i>на ньому (на нім)</i>	<i>на ній</i>	<i>на них</i>

Усі особові займенники використовують іншу основу при утворенні відмінкових форм однини і множини, порівн.: *я і мене; ти і тебе, тобі; він і його, йому; вона і її, їй; ми і нас, нам; ви і вас, вам; вони і їх, їм*.

Після прийменників у родовому, знахідному, орудному і місцевому відмінках займенника третьої особи на початку слова з'являється **н** (*він – у нього, на ньому, на ній ...*).

Вправа 306. Перепишіть речення. Займенники, подані в дужках, поставте в потрібному відмінку. Зверніть увагу на те, в яких відмінках і за яких умов з'являється приставний **н** у займенниках, та на правопис прийменників із займенниками.

1. Вийшов травень з гаю, нивам усміхнувся. А до (він) трави у полях прослалась... А за (він) у лузі зацвітали квіти. 2. Запишалася калина, що (вона) червона, що у (вона) соковиті грона. А до (вона) обізвався виноград зелений: «Я таким на вроду вдався, то прийдуть по (я)». 3. Біла ромашко, як ти цвітеш! З медом від (ти) летить бджола. Дівчинка в коси (ти) заплела (М. Сингаївський).

І.-В. Задорожний

Маруся Чурай

Роксолана

Зворотний займенник себе змінюється лише за відмінками.

Н.	–
Р.	себе (до себе)
Д.	собі
Зн.	себе (на себе)
Ор.	собою
М.	на собі

Він не має форми називного відмінка і в реченні переважно виконує роль додатка, що вказує на діяча:

Я привчаю себе	→	себе	←	Ми привчаємо себе
Ти привчаєш себе	→	себе	←	Ви привчаєте себе
Він привчає себе	→	себе	←	Вони привчають себе.

Порівняйте форми займенника *se* в румунській мові:

Numărul (число)	Persoana (особа)	Dativ		Acuzativ	
		accentuat	neaccentuat	accentuat	neaccentuat
Singular (однина)	I	<i>mie</i>	<i>îmi (mi)</i>	<i>mine</i>	<i>mă</i>
	II	<i>ție</i>	<i>îți (ți)</i>	<i>tine</i>	<i>te</i>
	III	<i>sie, sieși</i>	<i>își (și)</i>	<i>sine</i>	<i>se (s)</i>
Plural (множина)	I	<i>nouă</i>	<i>ne</i>	<i>nouă</i>	<i>ne</i>
	II	<i>vouă</i>	<i>vă</i>	<i>vouă</i>	<i>vă</i>
	III	<i>sie, sieși</i>	<i>își (și)</i>	<i>sine</i>	<i>se (s)</i>

Вправа 307. Запишіть речення, знайдіть у них зворотний займенник, надпишіть його відмінок і позначте, яким членом речення виступає.

1. Я побачив і себе на тій фотографії.
2. До себе брат не мав ніколи ніяких претензій.
3. Миколка вперше побачив на собі таку гарну сорочку.
4. Галинка завжди брала мене з собою.
5. Дмитрик сам купив собі ранець.

Вправа 308. Напишіть листа до свого дядька чи тітки, використовуючи займенник *vi* у ввічливо-пошанному значенні.

Вправа 309. Перепишіть текст, знайдіть займенники особового та зворотного розрядів і підкресліть їх відповідно до синтаксичної ролі, яку вони виконують. Інші займенники підкресліть хвилястою лінією, надпишіть розряд.

Мамо! Я хочу щодня бачити тебе поряд, зустрічати на собі твій ласкавий погляд, розповідати тобі свої нові таємниці, які одразу стають нашими, бо кожен мій день – це і твій день, він тобі дорогий, як і мені. Скільки ти ще пробудеш далеко від дому? Бабуся запитує: «Чого вона так довго?» А я знаю: нам зосталося мало чекати!

Увага! В українській мові прийменники *з, над, перед, під* перед займенником *мною* (Ор. в. від *я*), який починається двома приголосними, вживаються з *і*, наприклад: *зі мною, наді мною, переді мною, піді мною*.

Вправа 310. Складіть речення із займенником *мною* та прийменниками *зі, наді, переді, піді* і запишіть їх.

§ 64. ПИТАЛЬНІ Й ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ ТА ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ

Займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* можуть містити в собі питання про особу, предмет, ознаку і кількість. Тоді вони є **питальними**: *Хто правду розповість?* (Д. Павличко). *Скільки буде на осінь весіль?* (Б. Бунчук).

Займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки*, що вжиті без питальної інтонації і служать для зв'язку між голов-

ним і підрядним реченням, називаються **відносними**: *Хто волю хоче вбить – загине* (Д.Павличко). *Це пісня та, яку з народження тобі співала мати* (П. Тичина).

Вправа 311. Запишіть речення. Відносні займенники підкресліть прямою лінією, а питальні – хвилястою. Усно поясніть, як ви визначили ці розряди займенників.

1. Хто там плаче? Хто голосить, наче буря восени? І чие ридання носить вітер юної весни? (*М. Рильський*). 2. А змії, що жив за тим полем, у лісі, взяв ту скибу й закотив (*Н. тв.*). 3. Ти скільки класів закінчив? (*М. Стельмах*). 4. Куме, заспокойтесь, що з воза впало, те пропало (*І. Карпенко-Карий*). 5. Іде війна. А що ж то за козак, котрий коня не має для походу? (*Л. Костенко*).

За здатністю вказувати на предмети, ознаки і кількість та за граматичними ознаками питально-відносні займенники поділяються на три групи.

До **першої** належать займенники *хто, що*, які **вказують на предмети** і, як іменники, змінюються за відмінками.

До **другої** групи належать займенники *який, чий, котрий*, які **вказують на ознаки предметів**, у тому числі на ознаку за їх порядком при лічбі, і, як прикметники, змінюються за родами, числами й відмінками, мають ту саму, що й прикметники, систему форм.

До **третьої** групи належить займенник *скільки*, який змінюється за відмінками і має ту саму систему форм, що й числівник *три*.

Вправа 312. Усно провідмінійте (виконують шестеро учнів) займенники паралельно з іменниками: 1) *хто?* сестра; 2) *що?* ліс; 3) *який?* весняний; 4) *чий?* Ольжин; 5) *котрий?* сотий; 6) *скільки?* чотири. Зі словосполученнями *весняний ліс* та *Ольжин день народження* складіть кожен своє речення і запишіть його в зошит.

Зразок:

Н. хто?	<i>брат</i>	чий?	<i>братів</i>	який?	<i>весняний</i>
Р. кого?	<i>брата</i>	чийого?	<i>братового</i>	якого?	<i>весняного</i>
Д. кому?	<i>братові</i>	чийому?	<i>братовому</i>	якому?	<i>весняному</i>

§ 65. ВЖИВАННЯ ВІДНОСНИХ ЗАЙМЕННИКІВ ДЛЯ ПРИЄДНАННЯ ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ДО ГОЛОВНИХ

Усі питально-відносні займенники виступають членами речення й одночасно здатні сполучати підрядні частини речення з головною, тобто виконувати функцію сполучного слова: *Якби того, що в мріях маю, хоч краплю мати наяву* (В. Симоненко). *Скажи, зозуле, скільки мені жити?* (Л. Костенко).

Порівняйте такі синтаксичні конструкції, спостереження узагальніть:

Ви знаєте, хто написав це оповідання?

Ви знаєте, кому воно присвячене?

Ви знаєте, яким матеріалом скористався письменник?

Ви знаєте, скільки часу витратив автор для його написання?

Вправа 313. Придумайте і запишіть складнопідрядні речення з питально-відносними займенниками *хто, що, який, чий, котрий, скільки* у ролі сполучника (сполучного слова). Початок речення може бути таким: *Учні запитують, ... Медсестра повідомить ...*

Увага! Певні труднощі з'являються лише при розрізненні відносного займенника *що* та сполучника *що*. Для їх розрізнення корисно пам'ятати:

а) займенник *що* вказує на предмет (у широкому граматичному значенні);

б) займенник *що* має значення називного чи знахідного відмінка;

в) займенник *що* виступає в реченні підметом чи додатком;

г) займенник *що* може мати на собі логічний наголос;

г) займенник *що* нерідко може бути замінений займенником *який*. Наприклад: *Це та ніжна синява моря, що буває тільки влітку*. Порівн.: *Це та ніжна синява моря, яка буває тільки влітку*.

Вправа 314. Перепишіть речення і визначте, якою частиною мови в кожному з них є *що*. Аргументуйте своє визначення. Підкресліть займенник *що* як член речення.

1. Той перший, що порівняв плин часу з рікою, був мудрий чоловік (*Ірина Вільде*). 2. Ангел торкався чола чоловіка, що засвітився у посмішці милій (*В. Колодій*). 3. Що робить сонце уночі, коли у лісу на плечі маленька зіронька сидить? (*М. Вінграновський*). 4. А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть (*М. Коцюбинський*). 5. Сміх і горе було дивитися на те, що саджали Маланка з Гафійкою (*М. Коцюбинський*).

Вправа 315. Перекладіть румунською мовою, підкресліть займенники і визначте їх розряд в обох мовах.

1. Котра година? 2. Хто твій учитель української мови? 3. Який квітник кращий? 4. Чий це портфель? Я не знаю, чий він. 5. Скільки Василько книг прочитав, ніхто з його друзів не знав. Але всі знали, що багато.

§ 66. НЕОЗНАЧЕНІ І ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ. ЇХ ТВОРЕННЯ, ВІДМІНЮВАННЯ І ПРАВОПИС

Неозначеними називають займенники, які загалом, а не точно визначено вказують на особу і предмет, ознаку, властивість чи кількість, наприклад: *дехто, будь-що, якийсь, скільки-небудь*.

Неозначені займенники творяться від питально-відносних займенників *хто, що, який, чий, котрий* за допомогою префіксів *аби-, де-, будь-, бозна-, казна-, хтозна-* та постфіксів *-будь-, -небудь-, -сь*. Порівн.: *абихто, будь-що, бозна-який, казна-чий, хтозна-котрий* і *хто-будь, щось, який-небудь*.

Аби-, де-, -сь із займенниками пишуться разом, а *будь-, -будь-, -небудь, бозна-, казна-, хтозна-* – через дефіс: *абикотрий, дехто, чийсь* і *будь-хто, котрий-будь, що-небудь*.

Вправа 316. З-поміж займенників виберіть неозначені і запишіть їх у дві групи: а) що пишуться через дефіс, б) що пишуться разом.

Абихто, бозна-чий, будь-який, ваш, весь, він, всякий, де-котрий, інший, їхній, казна-який, кожний, котрий, котрийсь, мій, наш, ніхто, ніякий, увесь, хто, хтозна-який, чий-небудь, чийсь, що-небудь.

Заперечними називають займенники, які виражають заперечення вказівки на особу, предмет, ознаку чи кількість. Вони творяться від питально-відносних займенників за допомогою префікса *ні-*, наприклад: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки*.

Окремо від цих утворень стоїть заперечний займенник *жоден (жодний)*.

Вправа 317. I. Перепишіть речення, знайдіть і підкресліть неозначені й заперечні займенники відповідно до того, яку синтаксичну функцію вони в реченні виконують.

1. Він не виносить сміття з хати, щоб хтось комусь не мовив щось (*В. Симоненко*). 2. Ніхто не підніме, не скаже: «Ходім, мій маленький, додому» (*В. Сосюра*). 3. Тарас знітився. Він опустил голову і сховався за якихось молодиків (*О. Іваненко*). 4. Уся його істота напружено намагалась упіймати хоч який-небудь звук там, у темній комірчині (*О. Донченко*). 5. То чого ж ти плетеш казна-що? Кажі діло і часу не гай (*Панас Мирний*).

II. Визначте граматичну основу другого і третього речень.

Неозначені та заперечні займенники поділяються на ті ж самі підгрупи і характеризуються тими ж граматичними ознаками, що й питально-відносні, порівн.:

Питальні	Неозначені	Заперечні	Граматичні ознаки
хто? що?	абихто, дехто, хтось, будь-хто дещо, щось, будь-що, що-небудь	ніхто ніщо	відмінок, істота відмінок, неістота
який? чий?	деякий, якийсь, який-небудь абичий, чийсь, чий-небудь	ніякий нічий	рід, число, відмінок рід, число, відмінок
котрий?	котрийсь, котрий-небудь	нікотрий	рід, число, відмінок
скільки?	скільки-небудь	ніскільки	відмінок

Неозначені і заперечні займенники відмінюються так само, як і питально-відносні, від яких вони утворені.

Вправа 318. Усно провідмінійте займенники *хто, дехто, ніхто; що, що-небудь, ніщо; який, будь-який, ніякий, котрийсь*.

Якщо з неозначеними і заперечними займенниками вживається прийменник, то він відокремлює префікс, і всі три елементи пишуться окремо, порівн.: *дещо і де в чому, дехто і де на кому*.

Вправа 319. Запишіть неозначені та заперечні займенники за правописними правилами, усно аргументуйте написання кожного слова.

Аби/хто, будь/з/ким, будь/ким, ні/хто, ні/кого, ні/про/кого, ні/з/ким, ні/ким, де/хто, будь/хто, аби/який, хтозна/що, скільки/небудь, будь/який, ні/скільки, хто/небудь, де/який, будь/чий, аби/чий.

Вправа 320. Перепишіть речення, дібравши з довідки потрібні займенники. Визначте розряд і синтаксичну функцію дібраних займенників.

1. «Сонце б засліпив, – розхвастався Ліхтар, – якби мене ... підійняв до хмар» (*В. Симоненко*). 2. Ще ... не зумів відіспати мамині зморені сни (*Н. тв.*). 3. Я їх ... не питаю, вони мені ... не кажуть (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 4. Нам хотілося ... таке гарне намалювати, якого ще ніхто не малював. 5. ... із нас здалося, що за нами хтось спостерігає. 6. ... думки необхідно теж поважати. 7. Це була ... фантастична зустріч.

Довідка: комусь, ніхто, нічого, хтось, чийсь, чогось, щось, якась.

Вправа 321. Із займенниками *де в кого, в декого, за будь-що* складіть і запишіть речення. Визначте відмінок і синтаксичну функцію займенників.

§ 67. ПРИСВІЙНІ, ВКАЗІВНІ, ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ, ЇХ ВІДМІНЮВАННЯ

Присвійні, вказівні та означальні займенники мають дуже багато спільного, але кожен розряд має і свої особливості.

Присвійними називають займенники *мій, твій, наш, ваш, його, їх, їхній і свій*, які вказують на ознаку приналежності чого-небудь певній особі, наприклад: *мій зошит, наш клас, твоя книга, ваша парта, його подвір'я, їх пропозиція*.

До розряду вказівних належать займенники *цей (оцей), той (отой), такий (отакий), стільки*, які вказують на предмети, ознаки і кількість, наприклад: *цей день, той ліс, такий колір, стільки друзів*.

Розряд означальних об'єднує займенники *сам (самий), весь (увесь), всякий (всяк), кожний (кожен), інший*, що вказують на узагальнену ознаку особи чи предмета, наприклад: *сам автор, вся робота, всякий товар, кожний спортсмен, інший спогад*.

Вправа 322. Перепишіть речення, підкресліть займенники і визначте їх розряди. З'ясуйте граматичне значення присвійних, вказівних та означальних займенників.

1. Я твій, Вітчизно, вірний син (*Д. Луценко*). 2. Напишу усій родині, що живу я в Україні (*М. Сингаївський*). 3. Я без неї дня не міг би жити, а із нею – вічно буду жити (*С. Будний*). 4. Сама не знаю, що з собою робити маю (*Ірина Вільде*). 5. Надія любила свою квартиру. Зокрема цю кімнату (*Я. Баш*). 6. Відходять люди. І чиїсь дороги стають від того просто стечечками (*М. Матіос*).

Присвійні, вказівні й означальні займенники, як і прикметники, змінюються за родами, числами і відмінками. Наприклад: *мій, цей, весь підручник, моя, ця, вся книга; моє, це, все завдання і мої, ці, всі підручники, книжки, завдання*.

Присвійним займенникам, крім того, властиве значення особи. Займенники *мій, наш* вказують на приналежність особі мовця – першій особі, наприклад: 1. *Мій брат зустрине вас на вокзалі*. 2. *Наша вулиця вся в зелені*.

Займенники *твій, ваш* вказують на приналежність особі співбесідника – другій особі, наприклад: 1. *Я готовий прийняти твою пропозицію*. 2. *Ваш клас посів перше місце*.

Займенники *його, її, їх, їхній* вказують на приналежність особі, яка не бере участі у розмові, тобто третій особі, наприклад: 1. *Де його брат учиться?* 2. *Це була перша її поїздка.* 3. *Їх будинок стоїть поряд з нашим.* 4. *На їхньому боці досвід, а на вашому – молодість.*

Вправа 323. Розгляньте відмінювання займенника *мій*. За цим же зразком усно провідмініайте займенники *твій* і *свій*.

Відмінок	О д н и н а			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	мій	моє	моя	мої
Р.		мого	моєї	моїх
Д.		моєму	моїй	моїм
Зн.	мій або мого	моє	мою	мої або моїх
Ор.		моїм	моєю	моїми
М.		(на) моєму (моїм)	моїй	на (моїх)

Займенники *наш, ваш* відмінюються, як прикметники твердої групи, а займенник *їхній* – як прикметник м'якої групи.

Вправа 324. Усно провідмініайте словосполучення *наш надійний щит, ваша велика радість, наше рідне поле, їхнє раннє цвітіння* і порівняйте відмінкові закінчення займенників і прикметників.

Вправа 325. Уважно розгляньте словозміну кожної з форм однини і множини займенників *цей, той* і з'ясуйте, що в них спільного і що відмінного.

Відмінок	О д н и н а			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	цей	це	ця	ці
Р.		цього (від цього)	цієї	цих
Д.		цьому	цій	цим
Зн.	цей або цього	це	цю	ці або цих
Ор.		цим	цією	цими
М.		(на) цьому (цим)	(на) цій	на (цих)
Н.	той	те	та	ті
Р.		того (від того)	тієї (тої)	тих
Д.		тому	тій	тим
Зн.	той або того	те	ту	ті або тих
Ор.		тим	тією (тою)	тими
М.		(на) тому (тім)	(на) тій	на (тих)

Так само відмінюються займенники *оцей, сей та отой*.

Вказівний займенник *такий (отакий)* відмінюється, як прикметник твердої групи, а займенник *стільки* – як питальний займенник *скільки?* або числівник *два*.

Вправа 326. Провідмінійте питальний займенник *скільки?*, числівник *два* і вказівний займенник *стільки*. Порівняйте систему відмінюваних закінчень.

Означальні займенники *сам (самий), всякий (всяк), кожний (кожен), інший* відмінюються, як прикметники твердої групи, а займенник *весь (ввесь, увесь)* подібно до прикметників м'якої групи.

Відмінювання означального займенника *весь (увесь)*

Відмінок	О д н и н а			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Для всіх родів
Н.	весь	все	вся	всі
Р.	всього́ (від усьо́го)		всієї́	всіх
Д.	всьому́		всій	всім
Зн.	весь <i>або</i> всього́	все	всю	всі <i>або</i> всіх
Ор.	всім		всією́	всіма́
М.	(на) всьому́ (всім)		(на) всій	на (всіх)

Вправа 327. Прочитайте речення, знайдіть займенники, визначте їх розряди, граматичні ознаки і синтаксичну роль. Випишіть із тексту окремо присвійні, вказівні та означальні займенники.

1. Я всім у Каховці кажу: такого майстра, як мій батько, ніде більше нема... (О. Довженко). 2. Хто ж кому подасть гостинця, ще того ніхто не знає (Леся Українка). 3. Товариство, яке мені діло, чи я перший поет чи останній (П. Тичина). 4. В цій короткій, Василю, непридуманій повісті випадковості будуть, самі випадковості (Б. Мельничук). 5. Такі дива. То буде радість, а слова самі поллються (А. Малишко).

Вправа 328. Перекладіть українською мовою, підкресліть у перекладі займенники та визначте їх розряди в обох мовах.

Părinții d-sale au fost la unchiul nostru. Sora lui e învățătoare. Ne bucurăm foarte că v-am întâlnit. Câinele nostru e mai rău decât al vostru.

Numai acelu om i se cuvine laudă, care face fapte bune. Școlarul care se poartă frumos, e laudat. Cine a descoperit America? Nici un om nu s-a născut învățat (M. Вікол).

§ 68. ДОРЕЧНЕ ВЖИВАННЯ ЗАЙМЕННИКІВ У ВЛАСНОМУ МОВЛЕННІ. ЗАЙМЕННИК *ВИ* У ВВІЧЛИВО-ПОШАННОМУ ВЖИВАННІ

Займенників у мові небагато, але вони дуже активно використовуються. Надзвичайно важливе значення має *доречне* їх вживання в усному і писемному мовленні.

Вправа 329. Ознайомтесь із чотирма строфами різних поетичних творів В.Симоненка, визначте загальну тональність кожного тексту та з'ясуйте місце і роль займенників у створенні емоційного колориту.

1. Ти знаєш, що ти – людина.

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя – єдина,

мука твоя – єдина,

очі твої – одні.

2. Земле рідна! Мозок мій світліє,

і душа ніжнішою стає,

як твої сподіванки і мрії

у життя влітаються моє.

3. Всі образи й кривди до одної

я тобі забуду і прощу –

жду твоєї ласки хоч малої,

як земля у спеку жде дощу.

4. Ну скажи – хіба не фантастично,

що у цьому хаосі доріг

під суворим небом, небом вічним,

я тебе зустрів і не зберіг?

Вправа 330. Прочитайте афоризми і з'ясуйте, замість яких іменників у них вжито особові займенники і в якій синтаксичній ролі.

1. Кожна мода має такий вигляд, ніби вона існуватиме вічно.

2. Коли слово наповнюється змістом, воно стає вагоме. 3. Що довший язик, то частіше об нього спотикаєшся. 4. Я мислю, отже, я існую. 5. Ви дивитеся, але ви не спостерігаєте, а це велика різниця. 6. Глядач завжди має рацію* – навіть коли його нема. 7. Геній вказує шлях, талант іде ним (*Афоризми*).

Займенник *ви* вказує на те, що мовець звертається до багатьох осіб, наприклад: *Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж і впоперек?* (І. Нечуй-Левицький).

* *Має рацію* – бути правим, говорити правду.

При звертанні до однієї особи *ви* вживається як засіб вираження ввічливості і пошани, наприклад: *Ви мене кликали, Іване Федоровичу?* (О. Гончар). *Чи ж ви, пані, місцева?* (Розм.).

Розпізнати ввічливо-пошанну форму займенника *ви* допомагає контекст:

Сестра твоя проводить мене трохи. За порогом питає:

– Не бачились Ви ще з Романом? Може, напишете до нього кілька слів? Я передам. Він зрадіє, як побачить Вас (Ірина Вільде).

Вправа 331. Перепишіть речення, відшукайте в них форми займенника *ви*. Ті з них, які вказують на багатьох осіб, підкресліть прямою лінією, а ті, які вжиті для позначення ввічливості й пошани, – хвилястою лінією.

1. Завтра приїжджаю до вас своєю машиною. Ви чуєте, пані Марто? 2. Не дай вам Боже, панночки, зазнати того, що я зазнала. 3. Цим разом вам вдалося переконати мене, докторе. Ось вам моя рука: завтра їду з вами... 4. Давно це було, діти! Вас ще на світі не було, як я вже дівувала. 5. Пане докторе, ви збираєте фанти? (*За Іриною Вільде*).

Увага! Ввічливо-пошанні займенники *ви, ваш*, як правило, пишуться з малої літери, а в листуванні – з великої.

Вправа 332. Прочитайте речення, знайдіть займенники, вжиті у ввічливо-пошанній функції, і з'ясуйте, в зразках якого стилю (розмовного, ділового, художнього чи в листах) вони використовуються.

1. Вельмишановний Добродію! Дуже дякую Вам за надіслання початку видрукуваних Ваших записів (*Леся Українка*). 2. Це вам, сестрице! (*Остан Вишня*). 3. Пишу до Вас під свіжим враженням од Вашої повісті «Земля» (*М. Коцюбинський*). 4. Ви мене кликали, Іване Федоровичу? (*О. Гончар*). 5. Вельмишановний добродію Цезарю Олександровичу! Дуже Вам дякую за Ваш портрет (*Панас Мирний*). 6. Сподіваємось, пане директоре, Ви почуєте нас (*З газ.*).

Вправа 333. Ознайомтесь з текстом, доберіть до нього заголовки і поміркуйте вголос над стилістичною функцією у цьому тексті займенників *ти* і *ви*.

Вона верталась з лісу вузькою стежкою між двома смугами доспілого жита, а він ішов тією самою дорогою до лісу або бозна-куди.

Йшли назустріч одне одному, зближалися з кожним кроком, трохи збентежені, трохи врадувані, – аж врешті стали. Стояли проти себе нерішучі, вичікуючи, хто перший заговорить. «Ти чи ви?» – билось їй у голівці.

Інстинкт підшепнув їй заговорити до хлопчика у куценьких штанцях, до цього недавнього ще товариша – будівничого замків у піску, – «ви».

– Ви куди? – спитала.

І цим чужим їм обом «ви» вона відразу підняла їх з дітей до молодих людей.

Немає в світі нічого більш зворушливого, ніжнішого, як той перехід у дітей з «ти» на «ви», а потім знову на «ти» (*За Іриною Вільде*).

Вправа 334. Пригадайте назви сільськогосподарських і робітничих професій, характерних для вашої місцевості. Опишіть роботу людей однієї із названих професій, вживаючи займенники різних розрядів.

Вправа 335. Шестикласник Павлик Чернівчан готує до шкільної стінгазети замітку про свого друга Гриця Унгуряна. Допис майже готовий, залишилося тільки трохи доповнити його та відредагувати. Допоможіть Павликові зробити це (письмово).

Грицеві дванадцять років. Ми з першого класу сидимо з Грицем за одною партою. Гриць гарно вчиться. У Гриця всі оцінки відмінні. Гриць любить багато читати. Грицеві дуже подобаються книжки про льотчиків, про мандрівників. Батько Гриця дозволяє Грицеві користуватися своєю бібліотекою.

Гриць мріє стати космонавтом. Наполегливість і працьовитість Гриця допоможе Грицеві досягти цієї високої мети.

У Гриця багато друзів серед його ровесників та учнів молодших і старших класів. Гриць бере активну участь майже в усіх спортивних змаганнях, які проводяться у школі.

§ 69. НАПИСАННЯ ОГОЛОШЕННЯ

Оголошення – це документ, який публічно повідомляє про виробничі потреби, громадські зустрічі чи інші заходи, в успішному проведенні яких зацікавлений організатор.

Оголошення може бути усним або письмовим, але в обох випадках його текст повинен містити чіткі й вичерпні відомості про дату, час, місце і зміст заходу та його організатора.

Зразок оголошення

Оголошення

9 березня 2014 р. о 18 годині у приміщенні
актового залу школи відбудеться вечір з нагоди
200-ліття від дня народження Тараса Шевченка.

Дирекція школи

Вправа 336. Пригадайте, які є стилі мовлення. До якого стилю належить оголошення?

Вправа 337. Підготуйте тексти оголошення:

а) від імені оргкомітету про зустріч з випускниками, які закінчили школу 10 років тому;

б) від імені літературного гуртка про поїздку гуртківців до літературно-меморіального музею О. Кобилянської в с. Димка;

в) від імені гуртка юних натуралістів про заняття на тему: «Птахи нашого краю».

Вправа 338. Пригадайте, що називається діалогом, наведіть приклад діалогу (у ролях) директора школи зі старостою класу, учні якого планують екскурсію до столиці.

Вправа 339. Подумайте, про що можуть говорити двоє учнів, повертаючись зі школи. Запишіть таку розмову у формі діалогу. Використовуйте звертання.

Вправа 340. Запишіть у формі діалогу розмову двох рибалок або двох грибників чи двох мотоциклістів (по 3–4 репліки кожного), використовуючи питальні, розповідні та спонукальні речення.

М. Григоренко. Хлопчики-риболови

§ 70. РОЗБІР ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Слово в тексті.
2. Частина мови.
3. Початкова форма (називний відмінок однини).
4. Розряд.
5. Особа (якщо є).
6. Рід (якщо є).
7. Число (якщо є).
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль.
10. Вимова і написання.

Зразки розбору

Ти мене не забула? (М. Коцюбинський).

Зразок усного розбору

Ти – займенник, початкова форма *ти*, особовий, друга особа, однина, називний відмінок. У реченні виконує роль підмета.

Зразок письмового розбору

Ти – займенник, п. ф. *ти*, особ., др. ос., одн., Н. в., підмет.

Вправа 341. Прочитайте і перепишіть речення, знайдіть займенники, підкресліть їх. Виберіть займенники кожного розряду і зробіть повний морфологічний розбір. Займенників якого розряду у вправі немає?

1. Дядько Себастьян теж вибрав собі книги, правда, не такі грубі, як я. 2. Яку ж тобі ще підібрати? Чи не оцю? 3. А в них є стрілянина? 4. Ти, Михайле, як закінчиш свою школу, приїжджай учитись до нас. Я тобі дам усі книжки прочитати. 5. І нам усім чогось стає дуже смішно (*М. Стельмах*).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

Завдання 1. Встановіть, який займенник у рядку зайвий. У якому займеннику ви засумнівалися?

1. Мій, нашого, їхнім, свій, той.
2. Чий, яка, котрому, чого, себе.
3. Я, її, вони, ми, нас.

Завдання 2. Запишіть усі форми роду і числа займенників *мій, твій, свій, наш, ваш, їхній*. Якого вони розряду?

Завдання 3. Запишіть усі родові і числові форми займенників *цей, той, такий, який, чий, котрий*, погрупувавши їх за розрядами.

Завдання 4. Запишіть ті із наведених займенників, які не мають ані роду, ані числа: *скільки, я, хто, стільки, котрий, що, вона, весь*.

Завдання 5. Займенники якого розряду утворюються з допомогою часток (префіксів чи постфіксів) *будь-, -небудь, -будь, казна-, хтозна-* та ін.?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

- У якому рядку всі слова є займенниками?
А Якийсь, будь-як, абихто, що-небудь, казна-де.
Б Дечий, абиколи, хто-небудь, будь-чий.
В Нікотрий, ніякий, абияк, будь-коли, неабиякий.
Г Казна-котрий, бозна-хто, щось, що-небудь.
- У якому рядку всі займенники вказують на предмет чи особу?
А Будь-хто, щось, нічий, він, деякий.
Б Я, такий, ніякий, ти, хтось.
В Воно, їхній, себе, ви, стільки.
Г Вона, дехто, ми, сам, казна-що.
- Укажіть рядок, у якому всі займенники пишуться через дефіс.
А Аби/хто, будь/чий, де/котрий, казна/що.
Б Ані/який, де/який, аби/що, чий/сь.
В Будь/що, чий/небудь, казна/який, хтозна/скільки.
- Укажіть рядок, у якому всі займенники пишуться окремо.
А З/ким/небудь, хтозна/що, скільки/небудь, аби/який.
Б Ні/у/скількиох, ані/про/що, будь/за/що, казна/хто.
В Ні/з/ким, казна/від/кого, ані/про/що, ні/про/кого.
- Укажіть рядок, у якому всі займенники написані неправильно.
А Де-хто, будь чий, аніскільки, дещо, аніщо.
Б З ким-небудь, ні від кого, будь-чим, аніякий, щось.
В Нізким, хтозна-для чого, аби-що, ані-скільки, ні-котрий.

Творчі завдання

I. Продовжіть речення:

- Ми щиро вдячні Вам...
- Він завше собою ...
- Я з приводу цього аніскільки ...
- Мені подобаються ваші ...

II. Перебудуйте речення так, щоб вони набули протилежного змісту. Замініть вжиті в цих реченнях займенники іншими можливими.

У нас кожну справу можуть поставити з ніг на голову.

Чом би тобі не погодитись ходити на тренування?

Пора хизуватися собою, а не своїми успіхами.

III. Знайдіть в інтернеті текст про космічні кораблі. З'ясуйте, чи є у 40 рядках тексту займенники. Якщо є, випишіть їх, визначте розряд і поясніть доцільність їх використання.

IV. Розташуйте склади слів і окремі слова так, щоб вийшов рядок відомої російською та українською мовами молодіжної пісні.

друж/Я/на/ти/во/сі/ми/всі/ він/м'я/ная...

V. Висловте одним реченням будь-яку думку, яка прийшла вам на пам'ять у цей момент. Чи знадобився вам займенник? Чому?

ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

ЗАПИТАННЯ З ПОДІЛУ СЛІВ НА ЧАСТИНИ МОВИ

1. Який розділ науки про мову називається морфологією?
2. Скільки частин мови виділяє українська морфологія?
3. На які групи поділяються частини мови? Що лежить в основі цього поділу: значення? спосіб сполучуваності з іншими словами? синтаксична роль?

Вправа 342. Прочитайте текст і випишіть з нього окремо по два слова кожної вивченої частини мови. З'ясуйте, чи всі частини мови засвідчені цим текстом.

Добрий день, дорога Маріє Василівно! З палким привітом звертається до Вас Арсеній Петрович Дяченко. Чи пам'ятаєте?.. Та, мабуть, добре пам'ятаєте: мороки ж Вам було стільки зі мною...

Живу я на далекому острові, працюю інженером-метеорологом. От приїду у відпустку, не впізнаєте. Вийшов з мене радист. Це завдяки Вам, Маріє Василівно. Тепер я добре зрозумів, що тільки з хорошого, старанного і дисциплінованого учня вийде справжня високоосвічена людина для нашої держави.

З повагою Арсеній Дяченко (*За Ю. Збанацьким*).

Вправа 343. Уважно ознайомтесь із текстом і випишіть з нього окремими групами всі слова тих частин мови, які вивчаються за програмою шостого класу.

Україно! Пишаюся тим, що маю повне право назвати тебе рідною. Своїми розмірами ти більша за такі держави, як Англія, Австрія, Бельгія, Нідерланди, Данія, Португалія і Швеція разом взяті. Сім європейських держав могли б розміститися на площі в шістсот три тисячі квадратних кілометрів (*З газ.*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «ІМЕННИК»

1. Що називається іменником?
2. Які іменники мають значення спільного роду?
3. Які іменники не мають граматичного значення роду?
4. Скільки відмін мають іменники?
5. Які іменники не належать до жодної з відмін?
6. Наведіть приклади незмінюваних іменників та іменників, що вживаються лише у множині.

Вправа 344. Ознайомтесь із текстом, знайдіть у ньому іменники і выпишіть їх, визначивши рід, число, відмінок і відміну, групу (якщо вона є) кожного. Чи погоджуєтесь ви з автором? Що треба робити, щоб зберегти рідну мову і пісню?

Мова й пісня – дві найважливіші фортеці, які народ повинен оберігати пильніше й одчайдушніше, ніж свої кордони.

Якщо народ втратить свою мову, то і народу цього більше не буде (За Г. Нудьгою).

Вправа 345. Розкриваючи дужки, перепишіть речення. Поясніть написання **не** з іменниками.

1. Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли; у нас нема зерна (не)правди за собою (Т. Шевченко). 2. Згода дім будує, а (не) згода руйнує (Н. тв.). 3. Рушієм і мірою життя є добро, а (не) зло, дружба, а (не)зненависть і (не)поневолення (О. Довженко). 4. Людська (не)доля будила (не)розпач в мені, а бажання крапці долі, яснішої (Леся Українка).

Вправа 346. Спробуйте скласти текст лише з іменників (можна використати кілька прикметників). Чи вдалося?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «ПРИКМЕТНИК»

1. Що називається прикметником?
2. Які граматичні ознаки має прикметник?
3. Як творяться вищий і найвищий ступені порівняння прикметників? Наведіть приклади.
4. У яких прикметниках пишеться **н**, а в яких **нн**? Наведіть приклади.
5. Які прикметники належать до твердої групи, а які – до м'якої?

Вправа 347. Перепишіть, вставте **н** чи **нн**. Поясніть їх написання. Підкресліть прикметники м'якої групи однією лінією, а твердої – двома.

1. Ліс оповитий осі..іми чарами. 2. Багата півде..а природа вкрила кам'янисте косогір'я. 3. Над со..им селом високо вгорі розкинувся зоря..ий намет загадкового неба. 4. Щось незбагн..е було в тій величі (І. Цюпа). 5. Незрівнянна краса твоя, Україно!

Вправа 348. Напишіть складні прикметники разом або через дефіс. Поясніть їх правопис.

Темно/зелений, жовто/синій, військово/морський, борошно/мельний, північно/західний, західно/український, воле/

любний, українсько/румунський (словник), літературно/музичний (концерт), добрий/предобрий.

Вправа 349. Поясніть, чому лише від якісних (і навіть не від усіх) прикметників можна утворювати ступені порівняння.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «ЧИСЛІВНИК»

1. Які числівники відповідають на запитання *скільки?* а які на запитання *котрий?* Наведіть приклади.
2. Назвіть розряди кількісних числівників.
3. Подібно до якої частини мови відмінюються порядкові числівники?

Вправа 350. Прочитайте, назвіть числівники. Підкреслені числівники розберіть як частину мови.

1. Вчився хлопець у восьмому класі (А. Малишко). 2. Широке небо неначе кліпало тисячами блискучих очей (І. Нечуй-Левицький). 3. Один всю роботу робить, другий господаря молоком поїть, третій хату стереже (Н. тв.). 4. Уперше зворотний бік Місяця був сфотографований у жовтні тисяча дев'ятсот п'ятдесят дев'ятого року (Газ.).

Вправа 351. Запишіть числа словами. Числівники з іменниками поставте в потрібному відмінку.

1 (хлопець), 1(дівчина), 1 (дитина), 7 (книги), 7 (ластівки), з 20 (гривня), знаходиться на 8 (поверх), жити у 18 (будинок), 2 (кінь), 1,5 (метр), у 1999 (рік), після 3 (день), до 1 (грудень).

Вправа 352. Створіть текст про спорт (7–8 речень), у якому використайте слова *сто* і *сотня*, *десять* і *десятка*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК»

1. Які слова називаються займенниками?
2. Скільки розрядів має займенник? Назвіть їх.
3. Чим питальні займенники відрізняються від відносних?
4. Як пишеться *ні* в заперечних займенниках?

Вправа 353. Перепишіть, розкриваючи дужки. Усно поясніть написання.

1. Гукати в минуле – даремна турбота, гукай у майбутнє – хто(небудь) почує (О. Підсуха). 2. Вона не терпіла (будь)якого

бруду (О. Гончар). 3. (Ні)яке дитяче товариство хлопця не приваблювало (Я. Баш). 4. Тільки той не помиляється, хто (ні)до (чого) не торкається (Н. тв.). 5. Ми бідні не тим, що (ні)чого не маємо, а тим, що (ні)чого не знаємо (Н. тв.). 6. Вже (хтозна) скільки часу минуло з тої пори (В. Кучер).

Вправа 354. До кожного речення допишіть своє друге, яке продовжить зміст першого і в якому ви замініте займенником підмет, додаток чи означення, підкреслені у поданому реченні.

1. Люб^{іть} травинку і рослинку, і сонце завтрашнього дня (Л. Костенко). 2. Дерево міцне корінням, а людина – друзями (Н. тв.). 3. Не зможу ані кроку я по чужій землі – не виживе душа (Ю. Каплан).

Вправа 355. Створіть текст (7–8 речень), у якому займенники *хто* і *що* будуть і питальними, і відносними. Наприклад: Хто хоче поїхати? Поїде лише той, хто хоче.

Вправа 356. Завершіть текст, виповнивши зміст кожної другої репліки-повіді. Який настрій створює поширене звертання?

– Ой місяцю, місяченьку, срібнолиций стороженку, що сторожиш ти?

– Я сторожу і сільські хатки.

– Ой місяцю, місяченьку, срібнолиций стороженку, а що в тих хатках?

– Сплять там, сніться мрії в снах.

– Ой місяцю, місяченьку, срібнолиций стороженку, чи здійсняться сні?

– Стануть діти підростати і здійсняться сні (З коліскової).

Вправа 357. Прочитайте початок тексту. Продовжіть його, описавши настрої дітей, які відпочивають біля річки під час літніх канікул. Назвіть кожне слово у цілому тексті як частину мови. Які слова ви не змогли назвати?

Річка зміліла і лагідно котить свої хвилі до ніг малечі, пестить засмагли тільця прозорими водами, ніжно огортає їх золотим пісочком і сонячними променями.

ДОДАТКИ

I. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО СТИЛІ МОВЛЕННЯ

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ. ПЛАН РОБОТИ

Різновиди літературного мовлення, які з'являються внаслідок його використання в різних сферах людського життя і діяльності, називаються **стилями** (stile).

Кожен зі стилів має свої особливості у доборі мовних засобів.

Стиль мовлення	Об'єкт відтворення	Сфера використання	Основні види реалізації	Мовні особливості стилю
Розмовний	Життєво-побутові взаємини людей	Повсякденне мовлення	Розмова, усна чи письмова розповідь	Широке використання розмовно-побутової лексики, діалогів, неповних речень
Науковий	Навчальні предмети. Наука, техніка, освіта	Навчальний процес у школі і вищому навчальному закладі. Наукова робота	Підручники, посібники. Наукові праці, Урок, лекція	Використання науково-термінологічної лексики, наявність визначень, висновків і узагальнень та схем, таблиць, карт і малюнків
Офіційно-діловий	Сфера ділових і правових взаємин	Офіційно-ділові стосунки між людьми, організаціями, державами	Ділові папери (акти, заяви, звіти, протоколи, закони...)	Використання офіційно-ділової лексики, узвичаєних мовних штампів, специфічних конструкцій речень
Публіцистичний	Усі сфери суспільно-політичного життя	Засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення...)	Промови, виступи, статті, репортажі, огляди, замітки...	Специфічне використання політичної лексики, наявність звертань, риторичних запитань
Художній	Духовний світ людини, усі сфери людського життя	Художня література, народна творчість	Твори художньої літератури (вірші, поеми, новели, повісті, романи, драматичні твори), пісні...	Широке використання різних лексичних багатств, художніх засобів і синтаксичних можливостей мови

Завдання 1. Пригадайте вивчене на уроках румунської мови про стилі мовлення. Використовуючи таблицю (с. 185), визначте, які стилі засвідчені поданими нижче уривками текстів (можна виконати без таблиці методом «Мозкового штурму»).

1. Цієї неділі на всіх великих площах міста відбувся Петрівський ярмарок, який відвідали 10 тисяч городян і мешканців міст і сіл сусідніх областей (*Газ.*).

2. Просимо виготовити у четвертому кварталі цього року на папері заводу бланки обліку та звітності у кількості одної тисячі примірників.

Оплату гарантуємо (*Посібн.*).

3. – Діду!

– А що, сину?

– Що там?

– Де?

– У небі.

– Бог... (*Панас Мирний*).

4. За метою висловлювання речення поділяються на розповідні, питальні та спонукальні. Наприклад... (*Підр.*).

5. На лиці моєї рідненької мами пробігла тінь складної, майже нерозв'язної задачі. За хвилину її очі засвітилися надією (*О. Ковінька*).

Офіційно-діловий стиль (stilul oficial administrativ) – це один із різновидів літературного мовлення. Він обслуговує адміністративно-господарську діяльність, законодавство та інші ділянки життя, пов'язані з діловодством, звітністю, документацією (державні акти, закони, накази, угоди, звіти, плани та ін.).

Офіційно-діловий стиль крім письмової форми має й усну форму (усні оголошення, офіційні повідомлення, форми спілкування службовців різних установ і організацій).

Слова в цьому стилі виступають тільки в прямому значенні, емоційно забарвлена лексика не вживається. Особливими ознаками офіційно-ділового стилю є:

а) стислість викладу;

б) чіткість, точність, зрозумілість.

в) дотримання прийнятих стандартів створення тексту.

Документ офіційно-ділового стилю обов'язково включає в себе три частини: заголовок, зміст, дату і підпис.

План роботи

План – це документ, який визначає точний перелік передбачуваних для виконання робіт або заходів, їх послідовність, обсяг і виконавців.

Плани можуть бути багаторічні (перспективні), річні, піврічні, квартальні, тижневі, щоденні або для проведення одного заходу.

Зміст плану викладається у формі тексту чи таблиці.

Кожний пункт плану повинен складатись із таких обов'язкових частин:

- порядковий номер;
- зміст роботи;
- термін виконання;
- виконавці.

Плани підписують особи, відповідальні за їх виконання, або керівники установи чи організації.

Завдання 2. Ознайомтесь з одним зі зразків ділових паперів. З'ясуйте, чи відповідає він усім вимогам, що ставляться до плану. За цим зразком складіть план роботи шкільного гуртка «Юний літератор» або спортивного гуртка «Довбуш».

Затверджую
Директор ЗНЗ № 29
_____ А.М. Стамеску

План проведення тижня мови в школі (22–26 вересня)

№ з/п	Зміст роботи	Дата (день)	Хто виконує/відповідає
1.	5 клас Про що розповідають слова української мови (лекція).	Понеділок	Учитель української мови Журі Члени мовного гуртка
2.	Конкурс на кращого декламатора.		
3.	Огляд учнівських творів та ознайомлення з кабінетом української мови та літератури.		

1. 2.	<i>6 клас</i>	Вівторок	Учитель мови Учитель мови, зав. кабінетом мови
	З історії нашого письма (лекція). Перегляд фільму про виникнення письма.		
1. 2.	<i>7 клас</i>	Середа	Члени мовного гуртка Учитель мови
	Про культуру усного мовлення (спостереження за мовленням учнів школи). Мовні ігри, загадки.		

Учитель української мови і літератури
(підпис)

З.М. Андрієш

II. ТЕКСТИ ДЛЯ ДИКТАНТІВ ЧИ ПЕРЕПISУВАНЬ

1. БЕРІЗКА

В юності біля наших воріт посадив берізку. Розлога та висока розрослася вона при дорозі. «То добре, – казала мама, – коли разом з людиною росте і посаджене нею дерево».

Приїхав оце навесні, а мати кору бинтує. «Мамо, що то сталося?» – «Хтось соку хотів, – мовила стиха, – та забув, що залишив відкриту рану».

Пасмо волосся вибилося мамі з-під хустини, торкнулося білокорого стовбура. Я тільки тепер побачив, що вони були одного кольору (*В. Михайловський*).

2. СПОГАДИ ДИТИНСТВА

Прокидаюся на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибав на кручу і гайда по сінокоосу. І вже не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс – гриби. У лози – ожина. В кущі – горіхи. В озері воду скаламучу – риба (*О. Довженко*).

3. ЛИСТ

«Дорога моя вчителько, незабутня Мар'яно Олексіївно! Ось знову добрий сон нагадав мені про Вас. І я пишу, бо хочу привітати Вас з таким поважним ювілеєм. А ще вкотре хочу подя-

кувати Вам за добру науку, за життєві уроки, за Ваше ласкаве серце. Так, так, роки минули, дорога Мар'яно Олексіївно, а я пам'ятаю не тільки Ваші мудрі уроки, а й ті дні, коли Ви приїздили до мене в районну лікарню після операції... Моя мама у ланці копала буряки, як осінь уже була з болотом. Руки у мами не просихали від мозолів. Той буряк мусили встигнути зібрати до снігу. І сонце сходило й заходило їй на полі. А Ви після уроків через день приїздили до мене. І привозили щоразу тепленький курячий супчик... Ой, цього я, дорога моя вчителько, ніколи не забуду. І хочу, щоб Ви знали, що тут, у німецькому місті Ейзенаху, я щовечора молюся за Вас...» (В. Михайловський).

4. ПАВУТИНКИ

Не сприймаю павуків, але павутинки люблю. Гарно виграють вони на вранішньому сонці строкатими барвами, і коли після дощу сходить сонце, грають і міняються фіолетовими і зеленими тонами. Якщо натикаюся на срібні нитки, розвішані над лісовою стежкою, то згинаюся, щоб не обірвати їх. Чомусь вони хвилюють мене і зворушують, ніби телеграфічні лінії надземних істот. Але тільки побачу довголапого павука з виряченими очиськами, вся поезія пропадає.

Ось так у мене і з деякими людьми: душа не сприймає їх, але те, що вони роблять, може подобатися мені (П. Сорока).

5. ПРО ЗНАННЯ

Усе свідоме життя я намагався збагачувати себе інтелектуальними знаннями. Це було моєю головною метою. Я перелопачував тисячі книжок, заглиблювався у різні філософські течії, шукав істини у дискусіях з освіченими людьми і тягнувся до великих інтелектуалів і логіків.

Однак минув час, коли я збагнув, що не інтелектуальні знання головні, а духовні. Духовні! І досягаються вони не кількістю прочитаних книжок, а чистотою душі та серця. Простий селянин, що живе в єдності з навколишнім світом, має тверду і непохитну віру, стоїть набагато вище від будь-якого інтелектуала. Бо вище серце від розуму (П. Сорока).

6. НЕБО

А над нами всіма – небо. Небо наше, домашнє, як чорнобривці. Я люблю небо. І особливо люблю, коли не бачу його. Я

люблю його в темному нашому погребі, коли співаю вершки з глечиків потай від мами: мами вдома нема, а небо є. Люблю його уві сні, коли сниться мені наше небо в криницях; сниться в пригорщі води – з хмарами, коли я умиваюся вранці, що наче вмиваюся хмарами. І ще люблю небо найбільше тоді, коли в ньому летить лелека до нашої хати і дід іде до хати з ціпком за плечима.

Я люблю небо над нашою хатою і над нашою мамою люблю. Люблю його над нашим собакою і над борщем у полив'яній з квітами мисці.

Люблю і над маминими сльозами, коли, буває, заплаче вона за своїми синами, а за моїми братами, які лежать десь в інших країнах з іншими кавунами, дідами, лелеками і чорнобривцями.

Небо як дід. От скаже мені небо: бери мішечок і приходь по кавунці. Пішов би та й усе. Склав би мішечок та й мамі сказав би: «Не забудьте збудити мене до неба...» *(За М. Вінграновським)*.

7. МАНЮНЯ Й ОРЛИК

Осінь прийшла така, що білі і чорні коти носили з мокрих полів мокрих мишей мішками. Теплі ще з літа, сухі польові дороги поволі хололи...

Тьмяно відсвічували боки, грива і хвіст моєї Манюні. Нога за ногою, понуривши голову, Манюня потихеньку тягнула купленого позаторік у циганів любого мені воза. Наш віз – халабуда на гумових колесах рівно котив по жовтій дорозі й наче дрімав. Снилось щось на ходу і Манюні. Манюня не оглядалася не лише на мене, але й на свого синочка Орлика – чи не відстав, – бо Орлик любив відставати. Ось і тепер він задивився на страхопудне, мов чорна повітряна куля, сорочине гніздо на акації в лісосмузі, задер голову, став і стоїть. У гнізді наче нікого нема. Та є! Орлик того не знає й через те не підозрює, що сорока впірнула в колючу свою домівку, тепленько вмостилася, слухає дощик і мовчки сидить. Дзьобик її не ворухиться. Не ворухнеться під нею внизу на дорозі й Орлик. Сорока простерегла Манюню й запам'ятала мене. Тепер під нею з'явився Орлик. Ще один за сьогодні кінь, лише дитина: на гінких горіхових ніжках, цей коник-хлопчик зловив у свої придощені очі сорочине гніздо й розмірковує, що воно таке? Орлику півтора

місяця, і це його перший вихід в осінній світ. Він ще ніде не був. Ні він, ні його ровесник, рябіший, аніж сорока, цуцик Султанчик *(За М. Вінграновським)*.

8. ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав коли-небудь ще один такий крик серця та жалю за рідним краєм?! Правда, що взагалі небагато на світі таких великих душ, як у Шевченка. І не часто доводиться їм зазнавати такої долі важкої, якої він зазнав. І талант Шевченка, і його безталання – це надзвичайна трагедія вибраної людської натури, що виходить сам-на-сам битися з убивчими обставинами навколишнього життя й наостанку силою свого духу таки перемагає їх.

Як одна була любов у Шевченка до рідного краю й народу, так одна була в нього непримиренна ненависть до кріпацтва і взагалі неволі. Шевченко не міг заспокоїтись доти, доки існувало те, що найбільше його пекло й мучило рідний народ *(За С. Єфремовим)*.

9. КОБЗАР

Тарас Шевченко... Такий великий, що бути більшим не можна. Як Україна. Як світ... Ріс безрідним сиротою, а став найріднішим усім нам з покоління і в покоління. Був кріпаком, а заговорив – і показав шлях до свободи... Він безсмертний, як саме життя, тому став нашою долею і заповітом. І на сторожі правди, любові і честі стоїть його слово.

«Все йде, все минає», – сказав Великий Кобзар. Але Тарас Шевченко залишатиметься безсмертним, поки живе Україна. Ім'я цієї людини є уособленням непереборної волі, сили духу, пророчого дару. Поетичний спадок Шевченка – це чисте джерело, що живить цілі покоління. І сьогодні Кобзареві ідеали – Україна, Мати, Воля, Правда, Любов – священні для нас *(З ювілейного видання «Кобзаря» 2013 р.)*.

III. ТЕКСТИ ДЛЯ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ З ТЕМИ «ПОРИ РОКУ»

1. ПТАХИ У ВЕРЕСНІ

Улітку уже не почувеш у лісі пташиних переспівів, усіх цих витьохкувань, щебетів, скрекоту і воркування горлиць, хоча назовсім пташині голоси не зникають ніколи. То дрозди перегукуються, то вони скрикують, то дятлів барабанний дріб порушить вистояну зелену тишу. Але то не спів, не натхненна шлюбна симфонія. Її коротка пора безповоротно минає з весною.

А тепер, на початку осені, птахи не співають зовсім, тільки інколи сваряться. Їхні неприємні голоси дразливо надривні, неприродно-крикливі й часто істеричні. Трапляються й бійки.

Але ті птахи, яких чекає вирій, у жодні чвари не вступають. Навпаки, вони стають усе більш умиротвореними і самозаглибленими, ширяють то поодинці, то невеликими зграйками в небі й ніби випромінюють мир і спокій.

Птахи дивовижно нагадують людей, і я вже не маю сумніву, що вони так само гостро сприймають навколишній світ, як ми, і так само переживають, радіють і страждають (*П. Сорока*).

Запитання: 1. Голоси яких пташок тобі доводилось чути влітку? Де вони співали? 2. Які птахи літають у вирій? 3. Чому птахи перед вирієм випромінюють умиротвореність? 4. Чим тобі птахи нагадують людей?

2. ПЛИВУТЬ ЖУРАВЛИНІ КЛЮЧІ

У сонячну ясну днину зібрались у далекий політ журавлі. Птахи зажурено кружляли над тихим озером, прощаючись з рідним краєм.

Вожак першим високо злетів у прозору голубінь, за ним потяглися інші. Незабаром стрункий журавлиний ключ під ледь чутне з високості «курли» зник з виду.

Їх політ – над гомінкими містами і зеленими дібровами, розлогими нивами і срібними річками.

У глухій лісі на березі ставка сіли птахи на нічний відпочинок. На рожевіючій зорі прокинулись.

Один за одним злітають журавлі. Чутно свист повітря, яке розсікають широкі крила. Скільки верст далечини чекає їх, скільки перельотів!

Хвилюються молоді птахи: для них це перша подорож у незнаний вирій. Старші поруч, ніби мудрі порадики, вчать секретів далеких мандрівок...

Піднімається над обрієм рожевошоке сонце. У бризках проміння купаються птахи, лине над лісом їх турботливо-ніжний щебет. І тільки старий очерет шерехтить, ніби лаштується до довгого зимового сну.

Ось ще один ключ птахів мого дитинства та юності черкає крилом прозору безодню неба.

До побачення, журавлі! Ви неодмінно повернетесь до рідного краю. Як і весна, що приходить до нас після синьоокої зими.

Принесіть весну на крилах, журавлики! (За Е. Скіпор).

Запитання: 1. Чому відлітають від нас журавлі? 2. Де вони поселяються на час вирію? 3. Чи може людина забезпечити журавлям взимку такі умови, як у теплих краях? 4. Чому людині сумно, коли журавлі відлітають, і чому ми радіємо, коли вони повертаються?

3. ЛЯГАЄ СНІГ ПУХНАСТИЙ

Стою серед зимового лісу у німому зачудуванні. Величава і спокійна його краса. Мороз, здається, витискує всю вологу із дерев – їх гілки сухо, різко, коротко риплять на безвітрі, а сонячний промінь тихо обсіпає їх гілки холодним і незворушним сяйвом.

Мені здається, кожен прагне взимку дивитись, як пухнасті клапті падають додолу. Так само, як навесні чекаємо благодатного краплистого дощу. Все у свій час.

...Снігопад почався якось непомітно, повільно, потім поряснішав, погустішав.

Завжди люблю спостерігати дивовижний загадковий лет пухнастих вісників зими. Стояти посеред широкого поля і глядіти, вдивлятись у білу круговерть навколо. Кришталеві сніжинки нечутно опускаються на дерева, кущі, поля, дороги, а величава тиша навкруги ніби підкреслює урочистий момент у житті рідної природи. Неповторний, хвилюючий час (Е. Скіпор).

Запитання: 1. Чим тебе приваблює зима? 2. Які означення (епітети) ти використаєш для опису зими? 3. Які види спорту називають зимовими? 4. Які небезпечні випадки можуть трапитися взимку?

4. РОЗПУСКАЮТЬСЯ ДЕРЕВА

Коли в лісі розпускаються дерева, стає видно, яке живе, чого якому бракує: ось горде і зелене дерево підпирає верхівкою небо, а у того – листя в затінку зчервоніло, там – до гілочки сік не дійшов: суха...

Листочки липи з'являються зморщеними і висять. Над ними рожевими ріжками стирчать, обгортаючи їх, стручки.

Ожинка тремтить не в зеленому, а в коричневатому. Клен жовті долоненята порозпускав, сосни відкривають майбутнє міцно стиснутими пальчиками. Скоро вони виструнчаться вверх, як свічки.

Молоді ялинки стоять веселі, горді, зелені. Старша – як дама в концертнім платті, а довкола – малі, голоніжки.

...Ніщо так не радує, як ліс, що вдягається!

Як прекрасно шелестять юні деревця густими прозорими гілками в такт тихому легкому вітру! А коли безліч птахів заселяє їх? Завмираєш від захвату!

Незрівнянно пахнуть ароматною смолою берези, тополі, черемхи. Все зеленіє, дихає життям, все вітає одне одного, лісову поляну, сонце. Новий день. Розплющте очі... (Е. Скіпор).

Запитання: 1. Які дерева першими розпускаються навесні? 2. Які перші весняні квіти ти знаєш? 3. Які барви має ліс? А які – сад біля школи? 4. Чи співає весняний день? Що творить його музику?

5. НАСТРІЙ ДАРУЄ ЛІС

З дитинства я зачарований лісом. Він завжди приваблює – свіжим, чистим повітрям, замріяністю високих крон.

Кажуть, що найкраще гуляти в лісі влітку, коли все довкола насичене багатим калейдоскопом розквіту. А мені подобається осінній тихий гай. Та й взагалі, ліс прекрасний о будь-якій порі року.

Узимку, приміром, все заховане у срібний убір. Лише зелені смереки, ялиці стоять непорушно, мов солдати у строю. І тихо-тихо навкруги.

Навесні тугий струмінь джерела будить природу ніжним дзюрчанням. Вода біжить камінням – чиста-чиста. А там і перші підсніжники розкривають пелюстки. Земля дише свіжістю.

Тепер осінь. Під ногами стеляться жовто-коричневі килими з опалого листя. Крокуєш ними – і під ногами шелест. Приходять у серце спогади. Десь високо у небі промайне бистрокрилий птах, тихий спів його рідше чути.

Запитання: 1. Чому ліс дарує свіже повітря? 2. Який ліс, листяний чи хвойний, вважають оздоровлювальним? 3. Чи є у природи погана погода? А для людей? 4. Де ти більше любиш відпочивати – у лісі чи біля моря або річки? 5. Чим тебе зачарує улюблене місце відпочинку?

IV. ЗАВДАННЯ З РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

ТЕМА 1. КУЛЬТУРА

Прочитайте тексти. Обговоріть їх.

1. ІВАН МИКОЛАЙЧУК

У тому, що зробив Іван Миколайчук – актор, драматург, режисер, громадянин, так багато і розуму, і серця, і болю, і надії, що вистачить з лишком і нам, і дітям нашим. Його творче, особистісне послання людям відбулося, хоча й багато років відсувалося в тінь фальшивих авторитетів від кіно. Його голос прозвучав у всьому світі голосніше, ніж у себе вдома.

...Так, його почули і сприйняли людські серця.

...Ми простували з Іваном ранковими вулицями невеличкого прикарпатського містечка, дійшли до автобусної зупинки, заговорилися. За кілька хвилин я помітив, що троє чи четверо дітей стоять неподалік і в незвичайній для дітлахів тиші дивляться на Івана. Іван їх уже помітив. У дитячих очах світилися щастя і відчай, ніби вони не могли до кінця повірити в те, що це насправді він. Іван підняв руки й, швидко-швидко змінюючи положення пальців і рук, «заговорив» мовою глухонімих. Діти в це вже просто повірити не могли, як і я не вірив своїм очам. Потім діти разом «заторохкотіли» руками – вони справді були глухонімі. Іван збагнув це одразу з особливого виразу їхніх очей, з їхнього мовчання.

Наш маршрут було змінено, справи відкладено.

...Весь ранок Іван провів з цими дітьми (*За Ю. Ільєнком*).

2. ЧІПРІЯН ПОРУМБЕСКУ

Чіпріян Порумбеску – видатний композитор, талановитий скрипаль, диригент, культурно-громадський діяч, один з основоположників румунської класичної музики, син відомого буковинського письменника Іраклія Порумбеску (Голембіовського) народився 14 жовтня 1853 року в селі Шепіт, тепер Путильського району Чернівецької області. Помер 6 червня 1883 року в селі Ступке Сучавського повіту (Румунія).

Талант до музики у шестирічного Чіпріяна першим відкрив відомий буковинський композитор Кароль Мікуль, який приятелював з його батьком. Невдовзі Мікуль знайомить його з місцевим композитором і педагогом Сидором Воробкевичем для подальшого навчання.

Після закінчення Сучавської гімназії Ч. Порумбеску навчався у Чернівецькій духовній семінарії, в університеті. Під час канікул у Ступці, новому маєтку батька, записував народні пісні циган. Циганські мотиви простежуються у його композиціях як світського, так і церковного характеру.

Удосконалював свої знання з композиції у професора Віденської консерваторії А. Брукнера. Тут він створив попури народних пісень і танців для піаніно.

За своє коротке життя композитор написав понад 250 творів, серед них пісні і хори, романси і балади, церковна, камерна, інструментальна музика, оперети, з яких лише частина вийшла друком.

Інструментальні твори «Бажання», «Замріяність», «Балада» для скрипки і фортепіано, «Румунська рапсодія» принесли композиторові визнання.

3. ХУДОЖНИК

Темістокль Вірста народився 15 жовтня 1923 року у селі Іспас у сім'ї вчителів. Його батько викладав у Вижниці грецьку мову, тому й дав своїм синам такі імена – Темістокль і Аристид. На Буковині Темістокль Вірста прожив перші 17 років, аж поки його родина не була змушена покинути Батьківщину. Утікаючи від сталінського терору, він опинився спочатку в Румунії, потім у Югославії, Італії, звідки потрапив до Франції. З 1951 р. жив у Парижі.

Художник, архітектор, громадський діяч Т. Вірста доклав чимало зусиль для зміцнення українсько-французьких мистецьких взаємин. Упродовж 1997–1998 років репрезентував у кількох містах України, у тому числі в Києві, виставки своїх робіт, які одержали високі оцінки критиків. Багато своїх творів подарував музеям України. У 2000 році організував у штаб-квартирі ЮНЕСКО виставку «Українські художники у Франції. 1908–1960».

4. ЛІТЕРАТУРА

Усі люди незвичайні, всі переживають дивовижні пригоди, у кожній душі світ відбивається в тисячобарвних веселках незрівнянного блиску. Кожен усвідомлює це, проте багатьом бракує відваги зізнатися в цьому навіть собі. Люди в їхній пере-

важній більшості – істоти несміливі. Іноді потрібні дуже сильні потрясіння, болісні чи радісні, щоб зірвати печать мовчання. І тоді з уст наймовчазніших людей падають слова одкровення.

Рисою, притаманною всім людям, є потреба виразити в слові будь-яке явище життя і самого себе.

Призначення літератури – затримати час в його нинішньому плині. Це вона у вічному теперішньому фіксує все, що будь-коли відбувалося. Й.-В. Гете писав: «Я звик втілювати в образи, в поезію все, що мене тішить, засмучує і гризе. Всі мої твори – фрагменти однієї великої сповіді».

Як і будь-яка сповідь, література теж знімає тягар з душі людини, визволяє її від терзань, від нав'язливих відчуттів чи думок.

Слово, рідний брат мрії, прочиняє хвіртку, через яку будь-якої хвилини можна вибратися на волю. Перо стає чарівною паличкою, яка видобуває з хаосу явищ дійсності новий, незначний світ... *(За Я. Парандовським)*.

ТЕМА 2. НАРОДОЗНАВСТВО

1. БОГ ГРОМОВИК – ВОЇН

Грім і блискавка більше за інші небесні явища привертали до себе увагу в доісторичні часи. Страшна, грізна картина неба і разом з тим така пишна, така благодотворна для землі найперше зачепила фантазію народу і дала багатий матеріал для міфології. Грім і блискавка здавались народові війною, яку веде на небі якийсь бог в образі воїна. Зібравши все, що стосується цього образу, розкидане в колядках, повних міфології, ми можемо намалювати таку постать бога Громовика. Громовик роду княжого і зветься, ймовірно, Іваном. Він молодий панич, гарний, гордий і сміливий. Його руки в залізі, а ноги аж горять сріблом та золотом. Він служить у гетьмана або в польського короля. Громовиків двір обмурований білими стінами і мідними жовтими ворітьми. Серед того двора стоїть білий шовковий намет, у наметі стоїть золотий стілець, а на стільці сидить Іван Княжевич. ... Кругом його двора стоїть сторожа і, побачивши ворогів, починає стукати у ворота. Вставши рано, Іван зробив три свічки: при одній умив личко, при другій одягнувся в обладунки, а при третій коника сідлав і виїжджав у поле. У нього сагайдак (повне спорядження лучника) золотий і ясна шабля.

Під ним кінь незвичайний: у коня золота грива, що вкриває його всього, срібні копита, шовковий хвіст, він вухами слухи слухав, очима зорі лічив, срібними копитами дробив скалу... (За І. Нечуєм-Левицьким).

Завдання. Намалюйте два образи Громовика: 1) Громовик у своєму наметі і 2) Громовик виїжджає на битву з ворогом. Народ знає ще Громовика-пастуха, Громовика-мисливця. Спробуйте пофантазувати і створити їхні словесні образи.

2. БОГИНЯ ЗОРЯ

Зоря в колядках описується як панна, як дочка. Народна фантазія створила такий образ богині Зорі.

Зоря – молода панна, має собі милого. Вона ходила по саду, збирала павине пір'я, клала в рукав і з того пір'я зробила собі вінок на голову. Вона одягнена в шовковий корсет, оксамитову сукню, в кований пояс, у чоботи зі срібними підківками, в срібні та золоті перстені. У неї на шиї червоне намисто, а голову накриває серпанок з перлами. Іноді вона одягається в зелену сукню, в зелений вінок.

В одній колядці говориться, що красна панна в церкву ввійшла, як зоря зійшла, так і засіяла. А інша колядка розповідає, що та панна садить виноградний сад, стереже в саду жовті яблука, яру пшеницю й одночасно мостить мости. Раптом схоплюється вітер, знімає з неї павиний вінок і заносить його у Дунай. Там його виловлює молодий рибалка і приносить панні Зорі (За І. Нечуєм-Левицьким).

Завдання. Намалюйте (зокрема й з допомогою комп'ютера) два образи Зорі: а) панна Зоря в усій своїй красі і б) Зоря-краса і трудівниця. Її зустріч з Рибалкою. Спробуйте пофантазувати й створити словесні образи богині Хмари і богині Сонця.

3. У КОСІ СТРИЧКА ГОЛУБА...

У неділю та в свята дівчата вбираються в стрічки. Вибравши одну найкращу стрічку, дівчина обвиває її навколо голови, а до кінців, що звисають на спину, пришпилює решту стрічок, скільки б їх не було. Поверх стрічки одягає вінок. Щоб стрічка краще трималася на голові, колись дівчата робили з картону обручик, покривали його стрічкою й одягали на голову як капелюшок. Влітку, йдучи в поле, дівчина збирала квіти і закладала їх за картон, покритий стрічкою. Виходило щось на зразок корони з живих квітів.

По всій Україні серед хлопців ще й досі зберігся старий добрий звичай дарувати дівчатам стрічки та намисто. Такі подарунки звичайно робляться тричі на рік: на Меланки, перед Новим роком, на перший день Великодня та на Зелені Свята (За О. Воропаєм).

Запитання: 1. Чи зберігся у вашого народу старий добрий звичай дарувати дівчині стрічку або намисто? Чому? 2. Чи має значення колір подарованої стрічки або одягненої самою дівчиною?

4. ДІВОЧІ ВІНКИ

Найкращою оздобою голови дівчини є вінок. Українські дівчата плетуть собі вінки з квітів маку, синіх волошок, білого ромен-зілля, чорнобривців та дикої рожі... У плетенні вінків наші дівчата досягли не меншого мистецтва. Залежно від індивідуальних здібностей, дівчата так комбінують барву і форму квітів у вінку, що вінок стає мистецьким твором і підкреслює красу дівочого обличчя...

Зимою ж, коли немає квітів, перев'язують волосся повище чола червоною або блакитною стрічкою. Паперових квітів, і ще кепсько зроблених, ніколи собі на голову не клали...

Вінки з квітів пасують тільки до свіжого, справді дівочого обличчя, а молодицям хустка до лиця! Вінок з квітів – не тільки оздоба, це ще й свідоцтво дівочості. Молодиця не сміє класти на свою голову вінок. Такий звичай є не тільки в нас, українців, а й в усіх слов'ян (О. Воропай).

Запитання (до дівчат): 1. Чи вмієш ти плести вінок? 2. У яке давнє свято вінок набуває магічної сили? 3. Які весняні та які літні квіти ти обрала би для свого вінка? 4. Чому часто поєднують у вінку червоні маки і сині волошки? Це більше личить темно- чи світловолосим дівчатам?

5. ХУСТКА ЯК МИСТЕЦЬКИЙ ВИТВИР

Колись хустки в Україні вишивали шовком, сріблом і золотом. Якщо вишивали шовком, то найбільше використовували червоні, сині, зелені, жовті і рожеві нитки. Зрідка траплявся і чорний колір. Сині нитки окремо ніколи не використовувалися, тільки в поєднанні з червоними.

Орнамент на хустках був колись переважно геометричний, а починаючи з XVIII століття, навпаки: для хусток, як і для рушників, увійшов у моду рослинний орнамент – стилізовані квіти рожі, васильків, гвоздик. Дуже рідко на старих укра-

їнських хустках можна бачити зображення птахів: півників, голубів...

Вишиті візерунки, як колись, так і тепер, розташовують на хустках по чотирьох кутах і посередині. Інколи по кутах розміщують головні фігури, а по всьому полі хустки, у різних комбінаціях, розкидають дрібніші деталі орнаменту.

Відомий художник Ілля Рєпін, готуючись малювати великий образ «Запорожці пишуть листа до турецького султана», їздив по містах колишнього Запоріжжя. Їздив не сам, а з великим знавцем запорізької старовини Дмитром Яворницьким. Під час цієї мандрівки Яворницький зібрав, а Рєпін змалював багато дуже цікавих пам'яток часів козаччини. Тоді ж Ілля Рєпін зробив малюнки з кількох вишитих хусток (*О. Воронай*).

Запитання (до дівчат): 1. Хто переважно носить хустку? 2. Чи вишивають сьогодні у вашому краї хустку як головний убір? 3. Чому візерунки на хустці розташовують по кутах? 4. Чому, на твою думку, носили переважно білі вишиті хустки?

6. ОСЕЛЕДЕЦЬ, АБО ЧУПРИНА

Запорізькі козаки рідко коли стриглися «під макітру»; вони носили «оселедець», або чуприну. «Оселедець» був прикметою справжнього запорізького козака, що вже бував у походах. Молоді козаки, які ще не «нюхали пороху», не мали права носити «оселедець».

Мода на чуприни не почалася з Запоріжжя, бо ще славетний князь-завойовник Святослав мав на своїй голові «оселедець». Грек Лев Диякон, що був при війську візантійського імператора Василя (кінець X століття), бачив князя Святослава і описав його так: «Брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода голе-на, на верхній губі густе довге волосся, голова зовсім оголена, а з одного боку висів чуб, що визначав значний рід...»

Як бачимо, князь Святослав виглядав зовсім так само, як геть-геть пізніше запорізькі козаки: з довгими вусами та з чуприною на голові. Князь Святослав – виняток щодо свого зовнішнього вигляду, бо на мініатюрах і фресках старої України-Руси князі наші і тодішній народ зображені з довгим волоссям і бородою (*О. Воронай*).

Запитання (до хлопців): 1. Чи трапляється у сучасних чоловіків стрижка «оселедець»? 2. Які зачіски модні сьогодні? 3. Чи можна за стрижкою приблизно визначити характер людини?

V. ЗАВДАННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ТВОРЕННЯ ВЛАСНОГО ТЕКСТУ

Завдання 1. Допиши роздуми.

1. Сучасна людина вивчає космічний простір не лише через телескоп – вона може полетіти до далеких планет на космічному кораблі. Якби я міг полетіти в небо, я хотів би побачити ... і довідатись... Думаю, що це...

2. Мені приснився сон: начебто я – капітан океанського корабля, команда якого вивчає жителів водного простору. Після цього сну я все частіше думаю про...

3. Я люблю своє село (місто). Маю друзів, які живуть у ньому, часто зустрічаю свою першу вчительку, майже щодня навітуюсь до бабусі й дідуся... Якось я почув від батьків, що нам доведеться переїздити в інше село (місто). Відтоді я думаю, що буде з ...

Завдання 2. Допиши розповідь.

1. На шкільній спортивній площадці віднедавна нас перед уроком фізкультури зустрічає руде маленьке цуценя. Звідки воно тут – ніхто не знає. Нам не дозволяють його гладити чи брати на руки – кажуть, що це небезпечно для здоров'я. Але одного дня песик не з'явився...

2. У школі організували виставку учнівської творчості. Яких тільки гарних і потрібних речей там не було! Дівчата, звичайно, показали свої вишивки, ... А хлопці – моделі машин, літаків, ... Молодші школярі зробили виставку... Мене найбільше вразили...

3. У кожному місті чи селі є визначні місця, пов'язані з історичною подією або історичною особою. Кожен житель повинен знати ці місця, щоб могти розповісти про них гостеві свого краю.

Я можу розповісти про...

Завдання 3. Допиши опис.

1. У моїй кімнаті навпроти великого вікна, з якого видно наш сад, стоїть мій письмовий стіл, на якому...

Поряд зі столом на стіні – стелаж для книжок, з якого я можу дістати... Це моє робоче місце. Адже навчання – це моя важлива робота... і я...

2. Квіти – це моє захоплення. Я знаю про них багато. Наприклад, тюльпан... (тройнда, піон...).

3. Фруктові та ягідні дерева я знаю змалечку. Про них можу багато розповісти. Наприклад, яблуна... (груша, вишня...).

4. Автомобіль – моє захоплення. Я знаю всі сучасні марки. Але найбільше знаю про... Розкажу, що...
5. Я ще не був на морі, але уявляю собі його так...
6. Я ще не ходив у гори Карпати, але думаю, що вони такі...
7. Я не збирав урожай фруктів, але думаю, що це треба робити так...

**VI. ПОМІРКУЙ (І НАВІТЬ ПОФАНТАЗУЙ),
ПОДІЛИСЯ З ОДНОКЛАСНИКАМИ СВОЇМИ ДУМКАМИ ПРО...**

1. Чому земля – вона, хліб – він, а молоко – воно?
2. Чи всі люди на землі прокидаються і лягають спати тоді ж, коли й ти?
3. Чому лагідне, добре слово заспокоює людину, коли вона роздратована?
4. Що було б, якби всі твої односельчани (або жителі твого міста) одночасно пішли в ліс (або до річки, або поїхали подорожувати і под.)?
5. Як ти допоміг би товаришеві, якби він випадково поранив руку або відчув себе хворим?
6. Чому собака – друг людини, а вовк – небезпечний для людини?
7. Чи можуть перелітні птахи усе ж не полетіти у вирій?
8. Чому і коли коня називають мудрим, віслюка – ледачим, ката – лінивим, рибу – німою, небо – високим, погану людину – низькою, вечір – пізнім або раннім, день – довгим чи коротким, стіл – обіднім або кухонним, серце – добрим або злим, язик – гострим або солодким?
9. Чи варто називати новонароджене дитя ім'ям, яке є іменем не твого, а якогось іншого народу? Для чого всі українські та румунські імена можуть набувати пестливої форми?
10. Чому кожен народ має своїх героїв і хоче, щоб про них знали інші народи?
11. Чому в пісні співають: «Не рубай тополю! Може, та тополя – твоя доля. Краще їй водиці принеси...»?
12. Коли цвітуть у житі маки і волошки – це добре чи є загрозою врожаєві?
13. Що б ти зробив, якби, прокинувшись одного ранку, побачив усе довкола – вдома і за вікном – у сірому кольорі?

14. Що краще: коли кажеш «не хочу», чи коли щиро зізнаєшся – «не можу»? Чому?

15. Яка книжка тобі більше подобається – паперова чи електронна? Чому?

VII. ЦІКАВА ГРАМАТИКА

1. Чому не можна казати: *більша половина*; коли є всього 11, не кажемо *«близько двадцяти»*; *двохтисячний чотирнадцятий рік*; *дев'яностому третьому*; коли 101, то не *процентів, а процент*?

2. Скільки відмінків мають іменники в українській, румунській, французькій (або німецькій чи англійській) мовах? Чи у мовах з меншою кількістю відмінків важче поєднувати іменник з іншими словами?

3. Чому займенники є особові і неозначено-особові? Для чого нам їх знати?

4. Коли варто використовувати форми *старший, здоровий, грубий*, а коли *старіший, здоровіший, грубіший*? Побудуйте речення.

5. До яких слів не варто (бо що зміниться?) або й не можна (чому?) додавати суфікс *-еньк-*?

6. Для чого числівникам потрібні паралельні форми: *п'яти – п'ятьох, шістьма – шістьома, вісімдесяти – вісімдесятьох* і под.?

7. Котрі слова у ряду *два, сотня, сто, три, двісті, двійка, тисяча, одні, одинадцять, десятка* не є числівниками? А до якої частини мови вони належать?

8. Яка відмінність у значенні слова *відносний* у таких словосполученнях: *відносний прикметник, відносний спокій, відносна перевага, відносне поліпшення зору*?

9. Поєднайте з якомога більшою кількістю префіксів слова: *говорити, писати, йти, купити, дати*. Про що така кількість похідних свідчить?

10. Розташуй слова в потрібній формі і потрібній послідовності так, щоб утворилися речення – 1) привітання, 2) вдячності, 3) зауваження:

1) нагода, з, найщиріший, вітання, ваш, ювілей, прийняти;

2) всі, безмежно, ми, вдячні, ви;

3) можна, з, жорстоко, поводитись, так, природа, не.

11. Чи однаково наголошують слова *кілометр, сантиметр, дециметр, амперметр, вольтметр, барометр, спідометр, тонометр, гальванометр*? Вимов ці слова.

12. Чому мовлення людини, яка утворює речення лише з підмета, присудка і ще одного якогось другорядного члена речення, а не творить речень складних, ускладнених однорідними членами речення, вставними словами тощо, називають «телеграфним» або «морзянкою»?

VIII. МІЙ ДРУГ КОМП'ЮТЕР

Пошук 1. Відкрий на своїй сторінці в соціальній мережі надіслані тобі листи. Випиши з них в окремий рядок наявні там прикметники. Які прикметники переважають: позитивного («доброго») чи негативного («злого») змісту? І що ти з приводу цього думаєш?

Пошук 2. Випиши з листів або повідомлень тобі в соціальній мережі імена і прізвища твоїх адресантів (тих, хто тобі пише). Поділи ці назви на дві групи: 1) відмінюваних в українській мові прізвищ і 2) невідмінюваних прізвищ. За якими ознаками ти їх поділив?

Пошук 3. Проаналізуй, як у соціальній мережі зазначається дата надсилання листа чи повідомлення. Так, як дата класної або домашньої роботи, чи інакше? Чи вживаються кількісні і порядкові числівники, а чи лише цифри?

Пошук 4. Наберіть у пошуковій системі інтернету слова *берегиня, русалка, мавка, лісовик, польовик, домовик, Даждьбог, Стрибог*, з'ясуйте їх лексичне значення. Хто і коли може ці слова використовувати?

Пошук 5. Знайдіть в інтернеті три вірші М. Емінеску і три поезії Т. Шевченка. Випишіть з них іменники на позначення простору. Чи є у цих текстах однакові іменники з таким значенням?

Пошук 6. Знайдіть в інтернеті карту України. Запишіть окремо назви міст, що є: 1) іменниками чоловічого роду, 2) іменниками жіночого роду, 3) прикметниками, 4) словами у множині, 5) що складаються з двох слів. Які назви переважають? Чи є на Україні назви – незмінювані слова?

Пошук 7. Знайдіть в інтернеті слова *церква, господар, поле, будинок* і запишіть, які синоніми вони мають.

ЗМІСТ

ВСТУП. КРАСА І БАГАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	7
РОЗДІЛ 1. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ДО 6 КЛАСУ	11
§ 1. Словосполучення. Головне і залежне слово у словосполученні	11
<i>Тестові завдання</i>	12
§ 2. Речення, його граматична основа	13
<i>Тестові завдання</i>	14
§ 3. Види речень за метою висловлювання	15
<i>Тестові завдання</i>	18
§ 4. Члени речення. Головні члени речення	19
<i>Тестові завдання</i>	21
§ 5. Другорядні члени речення	21
<i>Тестові завдання</i>	26
§ 6. Речення з однорідними членами	27
<i>Тестові завдання</i>	30
§ 7. Речення зі звертаннями	30
§ 8. Поняття про складне речення	34
§ 9. Кома між частинами складного речення	35
§ 10. Пряма мова. Діалог. Розділові знаки в прямій мові і діалозі	37
РОЗДІЛ 2. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ	44
§ 11. Загальне поняття про частини мови	44
ІМЕННИК	47
§ 12. Іменник як частина мови: значення, граматичні ознаки, синтаксична роль	47
§ 13. Власні й загальні іменники	48
§ 14. Рід іменників	52
§ 15. Число іменників	54
§ 16. Зміна іменників за відмінками	56
<i>Тестові завдання</i>	59
§ 17. Особливості відмінювання іменників, що вживаються тільки у множині	60
§ 18. Типи відмін іменників	62
§ 19. Відмінювання іменників I відміни	65
§ 20. Відмінювання іменників II відміни	67
§ 21. Відмінювання і правопис іменників III відміни	72
§ 22. Відмінювання іменників IV відміни	75
<i>Тестові завдання</i>	79
§ 23. Основні способи творення іменників. Найчастіше вживані суфікси. Їх правопис	80
§ 24. Написання і відмінювання імен по батькові	84

§ 25. Іменникові префікси	85
§ 26. Написання <i>не</i> з іменниками	86
§ 27. Написання румунських власних назв українською мовою	87
§ 28. Розбір іменника як частина мови	90
§ 29. Переклад тексту	91
Завдання для підсумкового контролю знань.	92
<i>Тестові завдання</i>	92
ПРИКМЕТНИК	94
§ 30. Прикметник як частина мови: значення і граматичні ознаки	94
§ 31. Якісні, відносні та присвійні прикметники	97
§ 32. Використання в мовленні прикметників-синонімів. Правопис голосних у закінченнях прикметників.	100
§ 33. Ступені порівняння прикметників. Способи творення ступенів порівняння	101
§ 34. Прикметники твердої та м'якої груп, їх відмінювання	106
<i>Тестові завдання</i>	109
§ 35. Способи творення прикметників	110
§ 36. Творення відносних прикметників	111
§ 37. Особливості творення якісних прикметників	113
§ 38. Творення відіменникових якісних прикметників	113
§ 39. Творення віддієслівних якісних прикметників	115
§ 40. Творення якісних прикметників від прикметникових основ	116
§ 41. Префіксальне творення якісних прикметників	120
§ 42. Префіксально-суфіксальні утворення прикметників	123
§ 43. Порівняння українських прикметників з прикметниками в румунській мові	124
§ 44. Правопис <i>ь, е, у</i> в прикметникових суфіксах	125
§ 45. Правопис <i>не</i> з прикметниками	127
§ 46. Правопис <i>ни</i> і <i>н</i> у прикметниках	129
§ 47. Написання складних прикметників разом і через дефіс.	130
§ 48. Розбір прикметника як частини мови	134
§ 49. Написання і відмінювання українських прізвищ	135
Завдання для підсумкового контролю знань.	136
<i>Тестові завдання</i>	136
ЧИСЛІВНИК	138
§ 50. Числівник як частина мови, загальне значення, морфологічні ознаки і синтаксична роль	138
§ 51. Розряди числівників за значенням. Кількісні (цілі числа, дробові, збірні) і порядкові числівники	140
§ 52. Прості, складні і складені числівники.	142
§ 53. Відмінювання кількісних числівників.	143
§ 54. Зразки відмінювання інших числівників.	144

§ 55. Відмінювання порядкових числівників	147
§ 56. Вживання відмінкових форм іменників при числівниках	149
§ 57. Вживання кількісно-збірних, кількісно-дробових і неозначено-кількісних числівників. Написання складних і складених числівників	151
§ 58. Знак м'якшення у кількісних числівниках	154
§ 59. Усний і письмовий твір-опис (приміщення, природи). Вживання числівників для позначення дат	156
§ 60. Розбір числівника як частини мови	157
<i>Тестові завдання</i>	158
<i>Творчі завдання</i>	159
ЗАЙМЕННИК	160
§ 61. Займенник як частина мови. Загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль.	160
§ 62. Розряди займенників.	162
§ 63. Особові та зворотний займенники, їх відмінювання і правопис	164
§ 64. Питальні й відносні займенники та їх відмінювання.	166
§ 65. Вживання відносних займенників для приєднання підрядних речень до головних	167
§ 66. Неозначені і заперечні займенники. Їх творення, відмінювання і правопис	169
§ 67. Присвійні, вказівні, означальні займенники, їх відмінювання.	171
§ 68. Доречне вживання займенників у власному мовленні. Займенник <i>ви</i> у ввічливо-пошанному вживанні	174
§ 69. Написання оголошення	176
§ 70. Розбір займенника як частини мови	178
<i>Завдання для підсумкового контролю знань</i>	178
<i>Тестові завдання</i>	179
<i>Творчі завдання</i>	179
РОЗДІЛ 3. ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО	181
ДОДАТКИ	185
I. Повторення вивченого про стилі мовлення.	185
II. Тексти для диктантів чи переписувань	188
III. Тексти для розвитку мовлення з теми «Пори року»	192
IV. Завдання з розвитку мовлення	195
V. Завдання для формування навичок творення власного тексту.	201
VI. Поміркуй (і навіть пофантазуй), поділися з однокласниками своїми думками про...	202
VII. Цікава грамати́ка	203
VIII. Мій друг комп'ютер.	204

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Корній ЛУК'ЯНЮК
Надія БАБИЧ
Мар'ян СКАБ

УКРАЇНСЬКА МОВА

для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням румунською мовою

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Л.Л. Кирієнко*
Художній редактор *І.Б. Шутурма*
Коректор *О.А. Тростянчин*

Формат 70×100¹/₁₆. Ум. друк. арк. 16,85.
Обл.-вид. арк. 15,5. Тираж 1891 пр.
Зам. № 83-14.

Державне підприємство
«Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

УДК 811.161.2(075.3):=135.1

ББК 81.411.1я72+(81.474.1)

Л 84

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 07.02.2014 № 123)*

Наукову експертизу проводив
*Інститут української мови НАН України,
Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Психолого-педагогічну експертизу проводив
Інститут педагогіки НАПН України

Експерти, які здійснювали експертизу:

Н.О. Яценко

– кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України;

В.Ф. Чемес

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

О.М. Петрук

– кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Ж.О. Кошкіна

– науковий співробітник Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України;

Н.А. Михайловська

– завідувач сектора науково-методичного забезпечення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням російською та іншими мовами національних меншин і освітніх зв'язків з діаспорою Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України

Лук'янюк К.

Л 84 Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням румунською мовою : підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. / К. Лук'янюк, Н. Бабич, М. Скаб. – Львів : Світ, 2014. – 208 с.

ISBN 978-966-603-866-4

УДК 811.161.2(075.3):=135.1

ББК 81.411.1я72+(81.474.1)

© Лук'янюк К.М., Бабич Н.Д.,
Скаб М.С., 2014

© Шутурма М.С., художнє
оформлення, 2014

© Видавництво «Світ», 2014

ISBN 978-966-603-866-4

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Корній ЛУК'ЯНЮК
Надія БАБИЧ
Мар'ян СКАБ

УКРАЇНСЬКА МОВА

для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням румунською мовою

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактор *Л.Л. Кириєнко*
Художній редактор *І.Б. Шутурма*
Коректор *О.А. Тростянчин*

Формат 70×100¹/₁₆. Ум. друк. арк. 16,85.
Обл.-вид. арк. 15,5. Додатковий тираж 22 пр.
Зам. № 83-14/2.

Державне підприємство
«Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.